

A watercolor illustration of a bird, possibly a parrot, with vibrant orange, yellow, and green feathers. The bird is perched on a branch and is surrounded by various flowers and foliage in shades of pink, red, and green. The style is soft and artistic, with visible brushstrokes and a gentle color palette.

Л. Т. КОВАЛЕНКО

Українська література

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

**Київ
Видавничий дім «Освіта»
2016**

УДК 821.161.2.09(075.3)
ББК 83.3(4Укр)-922
К56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2015 р. № 777)*

Коваленко Л. Т.

К 56 Українська література : підруч. для загальноосвіт. навч. закладів. 7 кл. / Л. Т. Коваленко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2016. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-656-414-0.

**УДК 821.161.2.09(075.3)
ББК 83.3(4Укр)-922**

ISBN 978-617-656-414-0

© Л. Т. Коваленко, 2015
© Видавничий дім «Освіта», 2016

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ЮНІЙ ЧИТАЧУ!

Розпочнімо нашу з тобою першу розмову з давньогрецького міфу. У прадавні часи мешканці грецького міста Афіни щорічно надсилали чудовиську Мінотавру, що жив у лабіринті, данину із семи юнаків і семи дівчат. Один із героїв — Тесеї — вирішив його вбити. Щоб відшукати дорогу додому і вийти з лабіринту страховиська, він скористався клубком ниток, який вручила йому дочка критського царя Аріадна. Звідси виник сталий вираз *нитка Аріадни*, що значить засіб, який допомагає вийти зі скрутного становища, знайти правильний шлях.

Для багатьох сучасних школярів художній твір також може здаватися справжнім лабіринтом. Адже не всі вміють його правильно читати, розуміти думки, які хотів передати автор, розпізнавати художні засоби, якими він скористався для вираження своїх ідей. У цьому разі підручник стане своєрідною ниткою Аріадни, що вестиме тебе таємничими стежками літературного твору.

Ти вже знаєш, що читання художньої літератури — це не тільки розвага, але й складна робота, яка потребує значних зусиль. Найкращих успіхів і найбільшої насолоди досягне лише той із вас, хто постійно тренуватиме себе в умінні «розкодовувати» авторський задум. Тому **перша порада**: не гортай непрочитаними сторінки, які тобі можуть здатися на перший погляд нецікавими. Пам'ятай: жодне слово у творі не є випадковим, воно звернене до тебе, у ньому бринить думка письменника.

Друга порада: звертай увагу на художні засоби. Їх можна порівняти з дорожніми знаками, які служать для водія орієнтиром під час поїздки. Але з дорожніми знаками все просто: на всіх доріжках вони повідомляють водієві однакову інформацію. Письменник же в ті самі слова часто вкладає інший, прихований, зміст. Щоб його виявити, треба навчитися аналізувати художні засоби й установлювати між ними зв'язки. Така робота допоможе тобі не пройти повз головне, що хотів передати автор.

Третя порада: працюй над текстом активно. Читаючи біографічну статтю про письменника чи пояснення теоретичного матеріалу, на берегах підручника олівцем роби позначки:

✓	відома інформація	—	думав/думала інакше
+	нова інформація	?	маю запитання

Після опрацювання тексту обміняйся думками з однокласниками, поясни, як ти розумієш новий матеріал. Позначка **+** підкаже тобі, що саме треба вивчити, а позначка **—** спрямує осмислити нові підходи до проблеми. Не бійся ставити знак **?!** Пам'ятай: саме пошук відповіді на запитання прокладатиме тобі місточок у незвідане знання й допоможе зростати інтелектуально.

Приступаючи до вивчення нового розділу, ознайомся з його **навчальним маршрутом**. Це своєрідний компас, що організовуватиме твою навчальну діяльність. Відповідь на проблемне питання розділу тобі підкажуть твори художньої літератури, які ти вивчатимеш. Після опрацювання тем розділу обов'язково поміркуй, як ти удосконалював/удосконалювала себе як читач. Для цього усно чи письмово дай відповіді на запитання, вміщені наприкінці розділу в рубриці «Перевір, чи старанно ти навчаєшся».

Путівником по підручнику тобі стануть традиційні рубрики: «Поміркуй над прочитаним», «Збагачуй своє мовлення», «Будь уважним до слова», «Література в колі мистецтв», «Ти — творча особистість», «Твої літературні проекти». Висловити свою позицію щодо проблемних питань ти зможеш, узявши участь у їх обговоренні в рубриці «Подискутай з однокласниками».

Тобі, певно, цікаво буде дізнатися, що у створенні підручника брали участь сучасні українські письменники Любов Пономаренко, Марина Павленко та Олександр Гаврош. Щиро дякуємо їм за поради. І запрошуємо тебе поринути в неповторний світ мистецтва слова!

Тож до праці! Успіхів тобі!

ВСТУП

ХУДОЖНІЙ ТВІР ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА, НОВИЙ ХУДОЖНІЙ СВІТ, СТВОРЕНИЙ ПИСЬМЕННИКОМ. ЙОГО ОСОБЛИВІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ. ФУНКЦІЇ МИСТЕЦТВА

Попрацюй у парі.

Розглянь портрети відомого українського поета П. Тичини та порівняй їх зі світлиною. Яке із зображень — фотографічне чи художнє — справило на тебе більше емоційне враження й чому? Поділися спостереженнями з однокласниками. Зроби висновок, чим світлина відрізняється від картини.

Павло Тичина

Шарж Олександра Довженка

Олександр Довженко.
П. Тичина

Михайло Жук.
П. Тичина

П. Тичина.
Фото 1913 р.

Мистецтво є однією з форм духовної культури людства. Зародилося воно в найдавніші часи з непереборного бажання індивіда *прикрасити себе* та своє існування й передати іншим своє розуміння світу.

У чому ж магія, своєрідність і невмирущість мистецтва? Розгляньмо його особливості спочатку на прикладі портретів Павла Тичини.

Ти вже звернув/звернула увагу на значні відмінності між фотографією і художніми портретами поета. Декому, можливо, навіть здалося, що це різні люди. Але не подумай, що хтось із митців не зовсім майстерно відтворив зовнішність Павла Григоровича.

Річ у тім, що світлина та художній портрет по-різному відображають світ. Фотограф фіксує мить *об'єктивно*, тобто безпристрасно, неупереджено, нейтрально. Звичайно, від його майстерності залежить якість зображення, але все ж він не вкладає в роботу свого ставлення до людини так, як це робить художник.

На відміну від світлини, мистецьке полотно — це обов'язково результат думок і почуттів живописця. Воно не з'являється відразу в уяві творця в готовому вигляді. Його створенню передують тривалий процес болісних пошуків шляхів втілення художньої ідеї. Наприклад, Олександр Довженко і Михайло Жук зобразили Павла Тичину таким, яким вони його емоційно сприйняли й художньо осмислили після тривалих зустрічей, розмов, проникнення в його внутрішній світ. Своїми художніми творами вони намагалися передати характер поета, висловити своє ставлення до нього, можливо, навіть передбачити, як портрет впливатиме на глядачів. Твір художника відрізняється від фотознімка саме *суб'єктивністю*, тобто *індивідуальним осмисленням та особистісним ставленням* до зображуваного. А глядачі мають зрозуміти і «розшифрувати» всі ці приховані смисли, закладені художником у роботі. Отже, створити твір образотворчого мистецтва — це зовсім не те саме, що сфотографувати людину.

Так само й художня література. Письменник відображає світ, але не віддзеркалює його буквально, як фотограф. Він включає уяву, фантазію і втілює в художніх образах свої думки, почуття, узагальнені висновки. Наприклад, Володимир Рутківський у творі «Джури козака Швайки» відтворив героїчну боротьбу українського народу за свою свободу проти турецько-татарських загарбників. Розповів він про цей історичний період через конкретні образи Санька і Грицика. Мандруючи слідом за хлопчиками, читач радіє й журиться разом з героями, вболіває за їхню долю. Зображені події й герої не залишають його байдужим. Вони впливають на емоції, викликають переживання, яке допомагає читачеві сприйняти авторські ідеї та усвідомити його гуманістичні¹ цінності. Отже, художній твір відображає дійсність у художніх образах, створює нову художню реальність за законами краси.

Художній твір виконує різноманітні функції. Розглянемо найважливіші з них.

Найголовніше, що спонукає читача брати книжку до рук, — це ні з чим не зрівняна втіха, яку дарує читання.

Призначення художньої літератури — формувати *естетичні*² смаки читачів, тобто погляди на те, що є прекрасним, а що — потворним.

¹ Гуманістичний — спрямований на утвердження моральних прав людини.

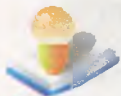
² Естетичний — пов'язаний зі створенням, відтворенням і сприйняттям прекрасного в мистецтві та житті; той, що стосується прекрасного.

Автор веде з читачем захопливу гру. Фантазуючи, він створює вигаданий (його називають художнім) світ, у якому змальовує певні події, боротьбу героїв з негідниками, вигадує інтриги, які тримають увагу неослабною до останньої сторінки, тобто робить усе, щоб справити потужний емоційний вплив на читача і викликати в нього співучасть. Письменник виступає виразником загальнолюдських ідей і цінностей, своїм твором він засуджує певні життєві явища і пробуджує в читача бажання замислюватись, аналізувати, пізнавати щось нове за законами краси.

Із сказаного вище випливає **виховна** функція художньої літератури. Читач, відчуваючи емоційне піднесення, насолоду й естетичне задоволення від прочитаного, довіряє авторові й готовий сприйняти та засвоїти ключові ідеї твору. Він часто прагне наслідувати позитивних героїв, здійснювати гідні вчинки. Отже, художня література впливає на систему цінностей читача, учить його мислити і відчувати, ставати кращим.

Література виконує також **пізнавальну** функцію. Завдяки художнім творам читач розширює свої уявлення про світ. Разом з автором він мандрує в минуле й дізнається про життя наших предків, силою письменницької уяви переноситься в інші країни й на інші континенти, дізнається про звичаї, спосіб життя різних народів. Ти можеш заперечити: «Конкретні науки — географія, біологія, історія тощо — теж вивчають світ і намагаються встановити його закономірності». Звісно, ти в цьому сенсі маєш рацію, але тільки художня література пізнає й відображає дійсність цілісно, будить уяву, почуття, викликає співпереживання.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, чим суб'єктивне зображення дійсності відрізняється від об'єктивного. Наведи приклади.
2. Поясни, як ти розумієш тезу, що художній твір відображає дійсність у художніх образах. Добери приклади на підтвердження своєї думки.
3. Поміркуй, чи однаково історик і письменник зображуватимуть події 1991 року, внаслідок яких Україна здобула незалежність. Відповідь обґрунтуй.
4. Прокоментуй, як ти розумієш твердження *художній твір створює нову художню реальність за законами краси*.
5. Назви функції художньої літератури та коротко поясни, що кожна з них означає.

Попрацюй у парі.

Прочитай переказ давньогрецького міфу про Пігмаліона. Як в алегоричній формі в ньому відображено особливості творчої праці митця? Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.

Колись на острові Кіпрі був великий митець Пігмаліон. Жив він самотньо, родини не мав і навіть не думав одружуватись, бо гордував жінками. Дізналася про це богиня кохання Афродіта, розгнівалася і надумала покарати зухвальця.

Єдиною втіхою Пігмаліонові було різьбярство. У довгі години виснажливої праці він був справді щасливий. Якось — і, певне, на те була воля богині! — взяв-ся він різьбити з найкращого мармуру, яким славиться острів Парос, жіночу постать, таку гарну, вродливу, що подібної і на світі немає.

Пігмаліон працював натхненно, невтомно, забуваючи про все на світі. І з кожним днем, що далі він різьбив, що більше зрізав упевненою рукою зайвих скалок із великої мармурової брили, то виразніший ставав обрис прекрасної жінки, наче сама богиня кохання виходила з білого морського шумовиння.

Нарешті сніжно-біла статуя готова. Якої дивної вроди в неї обличчя, яке високе ясне чоло, які очі промовисті! Вона наче жива, здається, зараз милі уста всміхнуться ласкаво й принадно, а ніжні дівочі руки простягнуть до нього, її творця. Збентежено дивиться Пігмаліон на свій витвір, і серце йому завмирає від незнамого щастя. О, якби боги вселили в камінь людську душу!

Чи йде куди Пігмаліон — щойно ступне за поріг, як уже рветься душею назад. А повертаючись, завжди приносить своїй красуні дарунки, що їх полюбляють молоді дівчата, — пахучі барвисті квіти, дрібні різноколірні мушлі та прозорі бурштинові кульки — скам'янілі сльози Фаетонових сестер Геліад.

Але ніщо не могло зворушити статуї, вона стояла мовчазна й нерухома, байдужа до прикрас і дарунків...

Пігмаліон почав палко молитись:

— О могутня Кіпрідо! Тобі все підвладне на світі. То зроби так, щоб моєю дружиною стала... — Пігмаліон знітився, не наслідуючись просто сказати: «Та, що я вирізьбив з мармуру». Зітхнувши, він повів далі: — Схожа на ту, що я вирізьбив з мармуру.

Проте богиня кохання зрозуміла митця й дала йому доброзичливий знак: тричі на жертovníку спалахнув вогонь, і яскраві омахи сягнули до неба.

Мерщій подався Пігмаліон додому, до своєї мармурової красуні. Схилившись її поцілувати, він раптом відчув, що ніжне личко тепле, теплі і руки, і плечі. Від його дотику твердий мрамур м'якшав, як м'якшає бджолиний віск під променями сонця. Тоді зраділий, збентежений від щастя Пігмаліон схопив своє творіння в обійми і поцілував у теплі уста. Статуя — ні, не статуя, а жива дівчина — зашарілася й підвела ясні очі.

Незабаром увесь Кіпр відсвяткував весілля Пігмаліона й Галатеї — так стали звати красуню. І, кажуть люди, першим гостем на тому весіллі була золота богиня Кіпріда.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Прочитай статтю «Вступ» та перекажи її. Усно поясни, у чому полягає зв'язок читача з автором твору.
2. У зошиті намалюй схему, на якій зобрази види мистецтва та добери **по одному** прикладу до кожного з них. Усно поясни, чим художня література відрізняється від інших видів мистецтва.

ІЗ ПІСЕННИХ
СКАРБІВ

Животрепетність, красу й мудрість народної творчості ми відкриваємо для себе змалку. Спочатку вона входить у наше життя через такі перлинки, як колискові, лічилки, дражнилки, мирилки, скоромовки, прислів'я, приказки, загадки, казки. Згодом відкривають нам свою неповторність народні пісні й думи, міфи, перекази, легенди, балади, притчі, байки. Через них ми доторкаємося серцем до багатой скарбниці духовності й водночас усвідомлюємо себе краплиною великого океану на ймення НАРОД. Фольклорні твори — вияв нашої етнічної самобутності, єдності й сили, шлях до осягнення національного характеру.

У цьому розділі ти ознайомишся із суспільно-побутовими піснями й коломийками, через які розкривається характер народу і його безсмертний творчий геній, його ідеали, прагнення, думки, почуття та мрії. Вивчені твори допоможуть тобі знайти відповідь на проблемне питання розділу: *Як український фольклор допомагає пізнати національний характер нашого народу?*

Після опрацювання розділу ти глибше розумітимеш багатство й красу народних ліричних творів, поетичний таланти українського народу.

НАВЧАЛЬНИЙ МАРШРУТ РОЗДІЛУ

У цьому розділі ти:

<p>▷ прочитаєш
Суспільно-побутові пісні:</p> • козацькі• чумацькі• кріпацькі• солдатські, рекрутські, жовнірські• бурлацькі, наймитські, заробітчанські <p>Коломийки</p> <p>▷ вивчиш напам'ять суспільно-побутову пісню</p>	▷ опануєш прийомом читання з позначками; ▷ дізнаєшся про суспільно-побутові пісні та коломийки, їхні особливості; ▷ навчишся відрізняти козацькі пісні від чумацьких; ▷ удосконалиш уміння аналізувати зміст, образи суспільно-побутових пісень і коломийок, визначати в них настрої та з'ясовувати роль ужитих художніх засобів; ▷ шукатимеш відповідь на запитання, навіщо сучасному читачеві і тобі особисто вивчати народні твори

- ▷ Визнач, які завдання із запропонованих вище ти вважаєш найважливішими. Додай до них інші, що є значущими саме для тебе. Подумай, як досягатимеш їх виконання.

Суспільно-побутові пісні

Попрацюй у парі.

1. Розглянь схему на першому форзаці підручника. Назви жанри народних пісень, які тобі вже відомі. Поясни, коли виконували ці пісні, та стисло охарактеризуй їхні особливості.
2. Опрацюй статтю «Суспільно-побутові пісні». На берегах підручника олівцем роби позначки (див. с. 4).

Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Пісня завжди була правдивим дзеркалом духовного життя українців. Усі тривоги, радості й печалі народ виливав у піснях. Першоелементи народної пісні — слово та мелодія — виникали одночасно й утворювали нерозривну єдність. У народній пісні не тільки милозвучна послідовність звуків утворює гармонійну єдність. Створене народом поетичне слово також мелодійне, його «співучість» проявляється у строфі, рядку й навіть вислові. Пестливі слова (*місяченько, дівчинонька, лебедонька, серденько*), форми прикметників на *-ая, -ес* (*широкая, бідная, милая, срібнеє, гарячеє*), повтори в кількох словах одного звука, інші засоби надають народним пісням милозвучності. Такі поетичні рядки самі просяться на музику.

Народні пісні приносять і творцям, і слухачам велике естетичне задоволення. У всі часи пісня дарувала відчуття краси та виховувала кращі риси характеру народу.

Ти вже знаєш, що одними з найдавніших ліричних творів наших предків були **календарно-обрядові** пісні. Дещо пізніше, розвиваючи та збагачуючи традиції календарно-обрядової та **родинно-побутової** пісенності, виникла група пісень, які називають **суспільно-побутовими** (інший термін — **соціально-побутові** пісні). Саме слово **суспільний** означає «той, що пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві». **Суспільно-побутові** пісні відтворюють настрої певної соціальної групи, викликані певними явищами суспільного життя. Які це соціальні групи? У минулому це козаки, чумаки, кріпаки, наймити, ремісники, солдати тощо. Відповідно виділяють **козацькі, чумацькі, кріпацькі,**

бурлацькі, наймитські та заробітчаські, солдатські, рекрутські й жовнірські пісні.

Кожен із видів суспільно-побутових пісень виникав із появою певного суспільного явища. Так, наприклад, козацькі пісні з'явилися в XV столітті після зародження козацтва, активне створення чумацьких пісень припало на XVIII — першу половину XIX століття, коли цей промисел набув найбільшого розквіту.

Суспільно-побутові пісні не зображують конкретну подію, факт чи особу. Мотивом суспільно-побутових пісень є відтворення **внутрішнього психологічного стану героя в певний момент його життя, викликаний певною подією чи явищем**. У таких піснях головне завдання колективного творця — висловити емоційне ставлення до події, а не детально розповісти про неї. Герої суспільно-побутових пісень — узагальнені образи багатьох людей із подібною долею.

У чому цінність і живучість таких пісень? Чому пісня, що виникла серед людей певного соціального прошарку, знаходить відгук в усі часи в серцях людей будь-якого віку, статі, сімейного чи соціального стану? Спробуймо знайти відповідь на це запитання, проаналізувавши уривок із наймитської пісні «Та нема в світі гірш нікому...».

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці¹ молодому,
Гей-гей, як бурлаці молодому!

Що бурлак робить-заробляє,
Аж піт очі заливає,
Гей-гей, аж піт очі заливає.

А хазяїн його лає,
А хазяйка дорікає,
Гей-гей, а хазяйка дорікає.

«Де ти, бурлак, волочився,
Забродився, заросився,
Гей-гей, забродився, заросився?»

«Яром, яром за товаром,
А лугами за волами,
Гей-гей, а лугами за волами».

Прийшов бурлак та до хати:
«Дай, хазяйко, вечеряти,
Гей-гей, дай, хазяйко, вечеряти!»

«Я ж сьогодні не топила,
Не топила, не варила,
Гей-гей, не топила, не варила.

Лягай, бурлак, і так спати, —
Нема чого вечеряти,
Гей-гей, нема чого вечеряти».

Ой ще ж бурлак не проспався,
А хазяїн вже проспався,
Гей-гей, а хазяїн вже й проспався.

«Та вставай, бурлак, годі спати,
Пора воли у степ гнати,
Гей-гей, пора воли у степ гнати!»

У цій пісні через змалювання одного трудового дня бурлаки перед нами постає картина всього його підневільного життя. Для народу-творця важливо було не стільки відтворити нестерпні умови роботи й побуту

¹ Бурла́ка — людина без постійної роботи й постійного місця проживання; наймит.

наймита, скільки висловити співчуття безправній, незахищеній, самотній людині. Ми відчуваємо ставлення до героя колективного автора пісні. Співчуття до безправного наймита співзвучне будь-якому слухачеві, тому твір позитивно сприймався іншими суспільними верствами, знаходив відгук у серцях.

Отже, народна пісня порушує проблеми не тільки однієї людини, а зорієнтована на загальнолюдське. У суспільно-побутових піснях краса (образність, поетичність, мелодійність) і добро (виховання співчуття, переживань, прагнення допомогти) виступають у єдності.

Для всіх суспільно-побутових пісень властива правдивість, вони сповнені життя, співчуття та співпереживання. Їхнє довголіття забезпечили простота зображення, універсальний зміст і висока емоційність. Як ми вже побачили на прикладі наймитської пісні, в історії одного героя чи випадку з його життя розгортається загальна картина народного буття.

Персонажі в суспільно-побутових піснях завжди характеризуються однозначно. Якщо це позитивний герой, народ зображує тільки найкращі його якості та вчинки, часто навіть ідеалізує¹. Якщо персонаж негативний, то негативні якості зображено зумисне перебільшено. У суспільно-побутових піснях народ відтворював тільки найважливіші риси характеру героя, вчинки, у яких його характер виявлявся найповніше. Важлива особливість суспільно-побутової пісні полягає в тому, що колективний автор завжди стоїть на захисті гноблених і засуджує визискування, наругу над простим народом. Але творець пісень завжди оптиміст, він вірить у краще життя простих людей.

Запам'ятай різновиди суспільно-побутових пісень та їхню тематику.

Козацькі пісні присвячено відтворенню боротьби козаків проти ворогів — турецько-татарської навали та польської шляхти, розставання з рідними, прощання з матір'ю та коханою.

Чумацькі пісні передавали смуток чумаків, вимушених покинути рідну домівку, відтворювали випробування дорогою, труднощі й небезпеки, пов'язані з мандрівкою.

Кріпацькі пісні відтворювали тяжке життя кріпаків², протести підневільних селян проти приниження людської гідності й безправ'я.

Віктор Віхтинський. Кобзар

¹ *Ідеалізувати* — представляти когось (щось) кращим, досконалішим, ніж він (вона, воно) є насправді.

² *Кріпак* — особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин.

У *рекрутських, солдатських і жовнірських піснях* оспівано тяжку долю рекрута¹, солдата (на східноукраїнських землях) чи жовніра² (на західноукраїнських землях), у них звучить туга за домівкою, ріднею, висловлено прокльони на адресу панів, які силоміць віддавали кріпаків у солдати.

Бурлацькі пісні відтворювали поневіряння бурлаки на чужині, його тяжку працю й зневажливе ставлення до нього хазяїна, злидні, нарікання на злу долю. До бурлацьких пісень тематично близькі наймитські й заробітчанські. У них теж ідеться про лиху долю наймита-заробітчанина.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Накресли в зошиті табличку й, користуючись поясненням у підручнику, запиши особливості суспільно-побутових пісень.

Особливості суспільно-побутових пісень

1	
2	
3	
4	

2. Добери зі збірника українських народних пісень суспільно-побутову пісню й на її прикладі проаналізуй, які події вона відтворює та які художні засоби в ній ужито.

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

Попрацюй у парі.

Опрацюй статтю. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Однією з героїчних сторінок нашого народу є боротьба українських козаків проти турецько-татарської навали та польської шляхти за свободу й незалежність. Зародження козацтва пов'язано з посиленням визискування селян землевласниками в XV столітті. Не витримуючи тяжких податків і гніту, народ чинив опір, утікаючи на незаселені землі, куди не сягали руки можновладців.

До небезпечної вольності козакування вдавалися найсміливіші й найхоробріші, сильні духом і тілом чоловіки. Їхню героїчну боротьбу відтворюють *козацькі пісні*.

¹ *Рекрут* — солдат-новобранець.

² *Жовнір* — солдат польської армії.

Ліричний герой цих пісень — відважний воїн, оборонець вітчизни. Для нього обов'язок важливіший за особисте щастя й навіть життя. Але в козацьких піснях увагу приділено не змалюванню боїв, подвигів і перемог, а відображенню почуттів і думок, пов'язаних із козацьким життям.

Основні мотиви козацьких пісень:

- розлука козака з батьками та коханою, смуток за рідним домом;
- проводи козака або загону в похід;
- небезпека, що постійно чигає на козака, а часто і його загибель;
- страждання через нелегку долю.

Більшість козацьких пісень сповнені трагічного або героїчного пафосу. *Па́фос твору* — піднесений настрій, пристрасне переживання автора в літературному творі, викликане певною ідеєю чи подією.

У козацьких піснях часто використовується *персоніфікація*: кінь оплакує убитого козака, зозуля несе вісточку рідним про козака, сокіл розповідає орлові, як загиблого козака оплакували мати, сестра й молода дружина, ворон віщує смерть козакові. Оживлені в пісні також можуть бути як окремі дерева — дуб, явір чи тополя, — так і діброва, гай чи ліс.

У козацьких піснях також багата *символіка*: орел, сокіл — символи сильного, хороброго юнака, чоловіка; висока могила — символ козацької звитяги, пам'ятник воїнської доблесті; каркання чорного ворона (крука, крячка) символізує попередження про смерть козака; червона китайка — символ козацької слави. Символічними можуть бути й кольори: червоний і чорний як символи життя та смерті.

У козацьких піснях події часто відтворюються за допомогою *метафори*, наприклад, битва асоціюється з бенкетом, з будівництвом мостів або греблі, з оранкою чи сівбою; поле бою — зорана рілля, засіяна кулями; смерть козака — вінчання з могилою, вічний сон, переселення в нову світлицю *без віконець і без дверець*.

Орест Скоп. Козак Мамай

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть, (2)
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть.

Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо,
Військо запорізьке,
Хорошенько.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Хорошенько.

А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний.

«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)
Візьми свою жінку,
Віддай тютюн-люльку,
Необачний!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!»

«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Знадобиться.

Гей, хто в лісі, озовися! (2)
Та викрешем вогню,
Та закурим люльку,
Не журися!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!»

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Доведи, що «Ой на горі та женці жнуть» — козацька пісня.
2. У пісні не описано козацьких ватажків, не розповідається про їхні подвиги, але ти, напевне, відчуваєш ставлення народу до них. Якими постають гетьмани Дорошенко й Сагайдачний у пісні? Відповідь підтверджуй цитатами.
3. Ти вже знаєш, що в козацьких піснях відображено внутрішній психологічний стан героя в певний момент життя. Спробуй відтворити почуття й емоції Сагайдачного в пісні. Відповідаючи, спирайся на текст твору.
4. Визнач настрої пісні. Обґрунтуй свою думку.
5. Назви художні засоби, які допомагають передати маршовий, закличний характер твору.

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

Стоїть явір над водою, в воду похилився;
На козака пригодонька, козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький,
Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький!
Не рад явір хилитися, вода корінь мие!
Не рад козак журитися, так серденько ние!
Ой поїхав з України козак молоденький, —
Оріхове сіделечко, ще й кінь вороненький.
Ой поїхав на чужину та там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
«Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!»

У дорозу...

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Перекажи, який епізод із життя героя покладено в основу пісні. Підтвердуй свою відповідь цитатами з твору.
2. Визнач настрої твору та прокоментуй, чим він викликаний.
3. Наведи приклади художнього паралелізму та поясни, яка роль цього засобу в розкритті задуму твору.
4. Доследи настрої ліричного героя пісні та його ставлення до описаного епізоду. Цитуй уривки для підтвердження своїх висновків.
5. Випиши в зошит постійні епітети.
6. Назви символи, використані у творі, та поясни їхнє значення.
7. Доведи, що «Стоїть явір над водою» — козацька пісня.

З ІСТОРІЇ ПІСНІ «СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ»

Народна пісня «Стоїть явір над водою» поєднує імена двох видатних українців — поета й художника Тараса Шевченка та композитора і співака Семена Гулака-Артемівського.

Митці тривалий час товаришували. С. Гулак-Артемівський підтримував дружні стосунки з поетом навіть під час його заслання, коли більшість знайомих від нього відвернулись. Повернувшись, Т. Шевченко часто бував у приятеля на музичних вечорах, дуетом вони виконували народні пісні. Висловлюючи вдячність родині С. Гулака-Артемівського, Тарас Григорович подарував його дружині автопортрет. Композитор віддячив, присвятивши другові пісню «Стоїть явір над водою» у власній обробці. Він виконав її у виставі за п'єсою І. Котляревського «Москаль-чарівник».

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін, гомін,
Гомін по діброві,
Туман поле покриває;
Мати сина виганяє:

«Іди, сину, іди, сину,
Пріч од мене —
Нехай тебе орда візьме,
Нехай тебе орда візьме!»

«Мене, мати, мене, мати,
Орда знає —
В чистім полі об'їжджає,
В чистім полі об'їжджає».

«Іди, сину, іди, сину,
Пріч од мене —
Нехай тебе ляхи візьмуть,
Нехай тебе ляхи візьмуть!»

«Мене, мати, мене, мати,
Ляхи знають —
Пивом-медом напувають,
Пивом-медом напувають».

«Іди, сину, іди, сину,
Пріч од мене —
Нехай тебе турчин візьме,
Нехай тебе турчин візьме!»

«Мене, мати, мене, мати,
Турчин знає —
Сріблом-злотом наділяє,
Сріблом-злотом наділяє».

«Іди, сину, іди, сину,
Пріч од мене —
Нехай тебе москаль візьме,
Нехай тебе москаль візьме!»

«Піду, мати! Піду, мати!
Москаль мене добре знає —
Давно уже підмовляє,
Давно мене підмовляє.
У москаля, у москаля
Добре жити:
Будем татар-турків бити,
Будем татар-турків бити!»

Гомін, гомін, гомін,
Гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина призиває:
«Вернись, синку, вернись, синку,
Додомоньку —
Змию тобі головоньку,
Змию тобі головоньку!»

«Мене, нене, мене, нене,
Змиють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри!»

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Гомін — сукупність різноманітних, переважно незлагоджених звуків; шум, шелест.

З-поміж наведених прикладів прочитай той, у якому лексичне значення слова **гомін** таке саме, як у пісні:

- Гучний гомін молодих голосів бринить усіма тонами радості й смутку (М. Коцюбинський).
- Той тиждень тільки й було говору та гомону, що за Колісника (Панас Мирний).
- Гомону з міста не чути гучного (Леся Українка).

Панас Сластіон. Проводи на Січ

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Перекажи, який епізод із життя героя покладено в основу пісні. Підтвердуй свою відповідь цитатами з твору.
2. Визнач прийом, що допомагає відтворити в пісні емоційну напругу розставання матері з сином.

3. На перший погляд здається, що звернення матері до сина на початку твору — прокльони. Чому вона саме так спілкується з ним перед розлукою? Чи не жорстокими є її слова? Наведи аргументи на підтвердження своєї думки.
4. Прочитай останню материну репліку. Чи не суперечать ці слова її гнівному настрою? Про які материні почуття вони свідчать? Свою відповідь обґрунтуй.
5. Прочитай пейзаж і поясни його роль у творі.
6. Спираючись на текст твору, охарактеризуй образ козака.
7. Доведи, що «Гомін, гомін по діброві» — козацька пісня.
8. Опиши репродукцію картини Опанаса Сластіона «Проводи на Січ» (с. 19). Поясни, що спільного вона має з піснею «Гомін, гомін по діброві».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Накресли в зошиті табличку й, користуючись поясненням у підручнику, запиши художні особливості козацьких пісень.

Художні особливості козацьких пісень

1	
2	
3	
4	

2. Вивчи одну з козацьких пісень напам'ять.

ЧУМАЦЬКІ ПІСНІ

Попрацюй у парі.

Опрацюй статтю. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

З давніх-давен чумакування до Азовського та Чорного морів, на Дон було одним із найпоширеніших промислів в Україні. Чумаки (ще раніше їх називали *солениками*) їздили на південь по сіль, рибу, зерно, деревину, віск, дьоготь, прянощі тощо. Перша валка (а у валці збиралося по 30–50 чумацьких возів — *маж*) збиралася в мандрівку із середини березня:

Весна красна наступає, із стріх вода капле:
Уже нашим чумаченькам шлях-дорожка пахне.

За сезон чумаки встигали зробити три поїздки. З-поміж себе вони вибирали отамана, якого всі слухалися. Чумакувати відважувалися лише сміливці. «Чумак за роботою — селянин, а за духом — козак. Чумак зна-

ходить якусь славу в своїх мандрах», — так характеризував їх відомий учений і письменник Микола Костомаров.

Небезпечне життя та побут чумаків відтворюють *чумацькі пісні*. Їх складали переважно самі чумаки, рідше — інші селяни, які розуміли важливість і небезпеку цього промислу. Чумацькі пісні співали в дорозі, на відпочинку тощо.

Пісні переважно сумні, тривожні, часто драматичні.

Основні мотиви чумацьких пісень:

- мандрівка чумаків і різні небезпеки, які чекають на них у дорозі (напади розбійників, тяжка зимівля в дорозі, голод, холод, хвороби, втрата худоби);
- нелегка доля, сенс життя чумака;
- туга чумака за рідними, селом і домівкою;
- повернення чумаків додому, їхня вдала мандрівка, зустріч із сім'єю та коханою;
- смерть чумака в дорозі далеко від домівки;
- бідкування сім'ї чумака після його від'їзду;
- безмежність степів, романтика дороги.

Ярослав Чижевський. Чумаки

Ліричний герой цих пісень — чумака — вільнолюбна людина, яка терпляче приймає всі випробування долі. Він мужній, у небезпечних ситуаціях може за себе постояти. Часто до ризикованого промислу його змушує недоля та злидні:

Гей же! Та хто біди не знає,
То нехай мене питає, та гей!
Гей же! Та що зріс в наймах, неволі,
Та не знав же ні щастя, ні долі, та гей!

Ліричний герой співпереживає долі чумака, намагається йому допомогти. Щоб виразити співчуття до нелегкої праці чумаків, автори пісні часто вдаються до використання *паралелізму*:

Ой загули чорні галенята¹
Да у темному лузі;
Болить, болить моя голівонька,
Ще й серденько в тузі.

У чумацьких піснях значну увагу приділено також ватажкові. Його образ багато в чому нагадує козацького отамана. Це бувалий, досвідчений, сміливий селянин, який мудро керує валкою. Коли нападають вороги, він уміє згуртувати чумаків і організувати опір нападникам.

Важливе значення в чумацьких піснях надається художнім деталям, предметам побуту:

Задумали чумаки в дорогу:
Покупили собі вози нові,
Поробили ярма² кленові,
Поробили занози³ дубові,
Покупили воли половії⁴.

Іван Сколоздра.
Чумацький шлях

Мелодія багатьох чумацьких пісень неспішна й протяжна. Для уповільнення розповіді автор часто вдається до повторення ліричних відступів, портретних і пейзажних деталей, рядків із деякою зміною слів.

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумаки сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає.
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині.

Умер, умер чумаченько
Та в неділеньку вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці.

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

— Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирі землі.
Що не можу підняти.

¹ *Галенята* — пташенята галки або ворони; тут: віщі птахи.

² *Ярмо* — тут: упряж для волів, виготовлена з дерев'яних брусків, зроблених у вигляді рами.

³ *Заноза* — тут: дерев'яна або металева палиця, яку вставляли у край ярма.

⁴ *Половій* — кольору стиглого жита, пшениці; блідо-жовтий.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Мурава́ — густа молода трава; моріг.

Байра́к — яр, порослий лісом, чагарником.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, який епізод із життя чумаків покладено в основу пісні.
2. Прокоментуй, як у творі відтворено умови життя чумаків. Відповідь підтверджуй цитатами.
3. Визнач настроїв пісні та назви засоби, якими його досягають. Підтвердь відповідь цитатами з твору.
4. Доведи, що народ співчуває долі чумаків.
5. Наведи приклади використання у творі постійних епітетів.
6. У пісні використано образ-символ зозулі. Проаналізуй його й визнач, якого значення він набуває. Свою думку обґрунтуй, спираючись на текст твору.

Запам'ятай!

Образ **зозулі** в народній творчості може набувати символічних значень:

- віщує тривалість життя;
 - виступає пророчицею невідвортної біди;
 - виступає вісницею смерті;
 - стає уособленням невтішної жінки (матері, сестри, нареченої, коханої), яка оплакує вбитого чи померлого, тужить на його могилі;
 - несе закоханому парубкові чи дівчині сумну звістку про одруження чи зраду коханої або коханого.
7. Доведи, що «Ой у степу криниченька» — чумацька пісня.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Накресли в зошиті табличку й, користуючись поясненням у підручнику, запиши художні особливості чумацьких пісень.

Художні особливості чумацьких пісень

1	
2	
3	
4	

2. Навчися виразно читати пісню «Ой у степу криниченька». За бажанням вивчи її напам'ять.

Коломийки

Попрацюй у парі. Виконай одне із завдань на вибір.

1. Пригадай, у яких творах календарної обрядовості поєднано поетичне слово, музику й танець. Розкажи про них детальніше.
2. Шумки, козачки, краков'яки, частівки, гопачки, чабарашки, дрібушки, коломийки — танцювальні пісні. Розкажи, про які з них тобі щось відомо.
3. Опрацюй статтю «Коломийки». На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

У прадавні часи поетичне слово, музика й певні ритмічні рухи були поєднані в єдине дійство. Водячи хороводи під час обрядів, виконавці ставали в коло, співали пісні й танцювали. Ці традиції календарної обрядовості продовжили **коломийки** — танцювальні твори, що первісно були приспівкою до танцю, а нині часто виконуються самостійно. Але, на відміну від календарно-обрядових пісень, коломийки оспівують усі сфери життя людей: красу рідного краю, кохання, родинні стосунки, дозвілля, господарські заняття й турботи, панський гніт, бунт проти гноблення, рекрутчину, виснажливу працю, еміграцію тощо. Найпоширеніші ці твори на Західній Україні.

Коломийка — це дворядкова пісня в танковому ритмі, яка складається з двох чотирнадцятискладових рядків з паузою після восьмого складу. Читаючи коломийки, треба також робити невелику паузу після четвертого складу.

Наприклад:

Закувала зозуленька, і далеко чути.

14 складів

Ми всі вільні українці, і так має бути!

14 складів

UUU | UU || UUUU

UUU | UUU || UUUU

У коломийках римуються суміжні рядки і наголос падає на передостанній склад:

Заспіваю про край рідний, про рідні Карпати,
Та бо мені у Карпатах мило щебетати.

Ой по тобі, полонино, весело ходіти,
При струмочку в холодочку мило відпочіти.

У цих творах може бути також римування між різними словами того самого рядка або суміжних рядків (*внутрішнє римування*), що посилює музикальність віршової мови:

Ой як піду в Буковину, нігди не загину,
Буковина зелененька як літо, так зиму.
А я годна льонок брати та годна стелити,
А я годна заспівати та годна робити.

Коломийки мають також своєрідну будову: у багатьох із них перший рядок змальовує певне явище природи або виконує роль зачину й не пов'язаний за змістом із наступним:

Ой у лузі на галузі сорока скрегоче,
Дідо хату замітає, баба ся регоче.
Заліщики — славне місто, неслава ся стала,
Миші хату підточили, баба з печі впала.

Найуживанішими художніми засобами в коломийках є:

• **порівняння:**

В тебе очка чорненькі, як терн на галузі,
Личко таке рум'яненьке, як калина в лузі;

• **паралелізм:**

Я гадала, молоденька, що сонечко сходить,
А то милий, чорнобривий по городі ходить;

• **епітети і постійні епітети, пестливі слова:**

Та ми собі заспіваєм, дві сестриці рідні,
Дзвенять наші голосочки, як дзвіночки срібні;

Роман Федин, Марія Федин. Гуцульські танці

» **метафори та персоніфікації:**

Ой летіла ластівочка, загубила перце,
Пішов милий у рекрути — замкнув мені серце.
Коломия, Коломия по горі ходила,
Зійшла з гори на долину, води ся напила.

Коломийки дуже стислі, лаконічні твори, що наближаються за сконденсованістю змісту до прислів'їв. У них кожен двовірш — завершена думка. Двовірші поєднуються тематично у «віночки» або «в'язанки». Добирають їх при виконанні щоразу по-різному відповідно до ситуації, тому кажуть про *імпровізаційний*¹ характер коломийок.

Запам'ятай!

Найбільшу збірку коломийок на початку ХХ століття уклав Володимир Гнатюк: «Коломийки» (1905–1907).

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ

Ой співанки-коломийки, в'язанку з них в'яжу,
Як попросять заспівати, я ся не відкажу.
Як я стану коломийки співати, співати,
Засмієшся, і затужиш, і станеш гадати.
Ой дрібонько коломийка, дрібонька, дрібонька,
Одна мила, друга люба, третя солодонька.
— Звідки мої співаночки? — питаються люди.
В полонинах, буковинах ростуть вони всюди.
Та я собі заспіваю, тоненько засвищу,
Стільки знаю співаночок, як трави та листу.
Ой повіяв буйний вітер, повіяв, повіяв,
Та він мої коломийки по горах розсіяв.
Коломийку заспіваю, як ми веселенько,
Коломийку заспіваю, як болить серденько.
Коли собі заспіваю, то жура щезає,
Бо то ж наша коломийка такі чари має.
Ой Матію та Матію, відколи тя прошу:
Зроби мені коновочки, най співанки ношу.
Зроби одну, зроби одну та зроби ще другу,
Одна буде про весілля, а друга про тугу.
Ой я собі заспіваю двома голосами.
Один піде понад лугом, а другий лісами.
Ой щебече соловейко у мене на груші,
Кожен так собі співає, як йому на душі.

¹ *Імпровізація* — що-небудь (вірш, пісня), складене під час виконання без попередньої підготовки.

Співаночки-складаночки, я вас не складала,
Складали вас парубочки, а я переймала.
Я посію пшениченьку, вродиться льоночок,
Коби таки до роботи, як до співаночок.
А я годна льонок брати та годна стелити,
А я годна заспівати та й годна робити.
Ой коби ми, подружечко, голосочки склали,
Ми би своїх легіників співанками вкрали.
Та хоч би всі зорі впали й писарями стали,
Ще би наших співаночок не переписали.
Через тиждень була хвора, бо робота була,
А в неділю подужчала, бо музику вчула.
Коломийку заспівати, коломийку грати,
Або тоту коломийку легко танцювати.
Чи ти мене, моя мамко, купала в романці,
Що я така охочая в неділю до танців.
Ой дрібуча коломийка, дрібуча, дрібуча,
Ото мені сподобалась дівчина робоча.
Ой пішов я танцювати, та змилив ногами,
Більше я ся та й підпирав носом і руками.

Осип Курилас. Гуцульщина

Ой пішов би козака я та й пішов би польки,
Коби миска киселиці та миска фасольки.
Черевички невеличкі, ніженька маленька,
Танцюй, танцюй, дівчинонько, доки молоденька.
Та я міхом обертаю, та я міхом кручу,
День би тебе, дівко, побив, як ся з тобов мучу!
Ой буде вже коломийки, ой буде, ой буде,
Бо вже мене, молодого, болить попід груди.
Але файно скрипка грає, нікому співати,
Сидить милий за ворітьми, ніким наказати.
А я йому наказую перепеличками,
А він мене відсилає та й ластівочками.
Ластівочки-щебетушки не хочуть сідати,
Не кортить мя заспівати, лишень погуляти.
Тато добрий, тато добрий, мати не лихая,
Не боронять погуляти, поки молодая.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Конівка — те саме, що відро.

Легінь — юнак, парубок.

Як ся з тобов мучу — як з тобою мучуся.

Полоніна — безліса ділянка гір у Карпатах.

Романець — запашне зілля.

Файно — гарно, приємно.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, як у циклі «Дозвілля молоді» народ характеризує коломийки. Відповідаючи, цитуй двовірші.
2. Прочитай приклади коломийок, які будуть доказами тези: *коломийки універсальні за змістом*.
3. Випиши в зошит **по одному** прикладу художніх засобів, використаних у коломийках. Поясни їхню роль у творі.
4. Поясни, яке римування в коломийках. Відповідаючи, наводь приклади.
5. Доведи на прикладі циклу коломийок «Дозвілля молоді» тезу: *невід'ємною ознакою виконання коломийок є імпровізація*.
6. Добери приклади прислів'їв про народну пісню. Порівняй їхній зміст із циклом коломийок «Дозвілля молоді» і знайди паралелі щодо оцінки народом значення цих ліричних творів.
7. Проаналізуй зміст коломийок та поясни, як через них виявляється характер народу.
8. Прокоментуй слова І. Франка: *Коломийки — це немов розсипане намисто з перлів, що перекочується з місця на місце...* Відповідаючи, наводь приклади з коломийок.

ЖАРТІВЛИВІ КОЛОМІЙКИ

Ой смійтеся, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку жита та цибух пшениці.
На припічку молотив, у запічку віяв,
Під припічком наорав, пшениці насіяв.
Ой Іван-подолян ходив з посторонком,
Вперезався комишем, підпирався ворком.
Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.
Як ся став запалив, риби погоріли,
Попалені щупаки до лісу летіли.
Ой дівчино, дівчинонько, вмієш ся пишити,
А не вмієш до сорочки рукава пришити.
Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.
Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі дерти, гарбузи латати.
Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.
А я кричу: — Гвалту, люди, чого біда хоче? —
А по мені четвертий раз: — Не ходи поночі!
Як ішов я через село, курка мене вздріла,
Якби не та паличенька, була б мене з'їла.
Гей скрипочка би не грала, якби не той смичок,
Не була би жінка бита, якби не язичок.
Та журюся, хлоп молодий, що ми жона схудне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полудне.
Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вкрала.
Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украла муха.
Роботящий легінище, нема що казати:
До півночі за дівками, до полудня — спати.
Та чотири легіники сіно обертали,
Миша в сіні шелеснула — вони повтікали.
Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі — замерзає, коло миски — пріє.

Анна Хомчик.
Файне весілля

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Файка і цибух — люлька.

Припічок, запічок — частина простору печі.

Посторóнок — міцний ремінь або мотузок, що з'єднує в упряжці хомут з орчиком.

Вóрок — мішок.

Пішити — красуватися, пишатися.

Гáчі — штани.

Щупáк — щука.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Чому в жартівливих коломийках значну увагу приділено стосункам людей та їхній діяльності?
2. Чому про недоліки людей у коломийках розповідають не серйозно, а жартома?
3. Що комічного, на твій погляд, у цих коломийках? Цитуй двовірші, підтверджуючи свою думку.
4. Спираючись на текст коломийок, поясни, які риси характеру людей в народному сприйнятті викликали осуд.
5. Випиши в зошит діалектизми та поясни причини використання їх у коломийках.

Попрацюй у парі.

1. Прочитай висловлювання видатних людей про народну пісню. Читаючи, на берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки.
2. Спираючись на висловлювання, напиши тези про художню цінність народних ліричних творів. Поділися думками з однокласником/однокласницею. Прокоментуйте одне одному ті тези, які у вас не збігаються.

Народний поет творить свою пісню з того матеріалу вражень та ідей, яким живе ціла маса його земляків... Його пісня є, отже, якимось виразом думки, вражень та устремлінь цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатна до сприйняття й засвоєння її масою.

Іван Франко (1856–1916) — український письменник, перекладач, учений, публіцист, громадський і політичний діяч

Скрізь межі нашим сільським людом є розширене вірування про якесь вище неземне походження пісень. І єсть у тім віруванні народнім зерно правди; бо хоч пісні складають не боги, а такі ж люди, як і ми, то творці пісень мають у собі іскру Божу, вони суть одарені від Бога вищим талантом і умінням висказати в пісні те, що чують мільйони людей, а виспівують свої думки й почування так правдиво і так гарно, що їх пісні зворушують до глибини людську душу, що коли чоловік слухає з увагою тих пісень, то йому здається, наче він сам переживав ту радість або тее горе, про яке в піснях співають.

Філарет Колесса (1871–1947) — український етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець

Українські пісні стоять далеко вище від інших знаних. У них щирість і природність, особлива сила й ніжність почувань, короткий яркий вислів і кипуче чуття.

Осип Бодяньський (1808–1877) — український і російський філолог-славіст, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник

Українці з природи цікаві, бистрі, люблять музику й гарно співають... А їхні пісні, майже все тужливі, криють у собі цікаві й щирі думки. Незрівнянна в них ніжність і невинність. Велике враження в того, хто слухає українських тужливих пісень.

Олексій Павловський (1773–1822) — український мовознавець, автор граматики української мови

Хто ж байдуже може слухати тих пісень і дум, у котрих так вірно, так живо змальована старовина, повна хоч простого, але й величного поетичного життя.

Ізмаїл Срезневський (1812–1880) — український філолог-славіст, письменник, історик, фольклорист

Усюди збережена соромливість, радість у них [українських народних піснях] рідка, є зате сум як прикмета самоти. І якраз ця туга дає їм цю незрозумілу міць над людським серцем, той чар, що його можна тільки відчути, але не можна висказати словами. Склад пісень і їх мелодія такі багаті, такі сильні, що вони удержують пісню в пам'яті, переходять з покоління в покоління, бо прошибають серце й пам'ять.

Вацлав Залеський (1799–1849) — польський етнограф, поет, драматург, театральний критик, політик, автор першого фольклорного збірника українських народних пісень у Польщі «Пісні польські й руські люду галицького»

Музика — це вібрація емоцій, це спосіб їх передачі. І цей процес відбувається без посередників, він чистіший. От чому, коли чуєш гарну фольклорну музику, відразу хочеться плакати? А тому, що сигнал передається якісніше, «лінія зв'язку» просто добре працює, і ти до неї підключаєшся. Коли співаєш народну пісню в традиційному виконанні, автоматично приєднуєшся до того інформаційного каналу, який існував уже тисячі років. Це просто іншої якості політ!

Олег Скрипка — співак і композитор, лідер гурту «Воплі Відоплясова», організатор фестивалю «Країна мрій»

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Накресли в зошиті таблицю й, користуючись поясненням у підручнику, запиши особливості коломийок.

Особливості коломийок

1	
2	
3	
4	

2. Вивчи напам'ять кілька коломийок.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. У Японії вважають дитину готовою до навчання в початковій школі, якщо вона знає 10–12 народних пісень, а при вступі до вищих навчальних закладів абітурієнт має знати кілька сотень пісень свого народу. На іспитах викладач починає співати перший куплет, а вступник повинен продовжити.

Перейми традицію японців! Улаштуй з однокласниками конкурс, хто знає більше українських народних пісень. Переможе той, хто всіх переспіває.

2. У мережі Інтернет прослухай народні пісні у виконанні автентичних фольклорних ансамблів та рок-гуртів. Підготуй повідомлення на тему «Сучасне життя народної пісні» та виголоси його в класі.

Ми — козацького роду!

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Об'єднайся з двома-трьома однокласниками у творчу групу. Підготуйте буклет для батьків класу, у якому в цікавій оригінальній формі представте коломийки як жанр народних ліричних творів. Про правила складання буклета прочитай у розділі «Пам'ятки» наприкінці підручника.

2. Сучасники Т. Шевченка свідчили, що великий Кобзар мав дуже гарний голос і в салонах Петербурга часто виконував українські народні пісні. Проведіть із творчою групою дослідження і дайте відповідь на запитання: *Якби Т. Шевченко не був поетом, чи міг би він прославитися як вокаліст?* Свої пошуки та висновки узагальніть у презентації будь-якого жанру (інформаційному бюлетені, презентації PowerPoint, журналі чи газеті тощо).

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Виконай одне із завдань.

1. Від членів своєї родини або односельців запиши кілька суспільно-побутових творів своєї місцевості та уклади з них збірку.

2. Добери зі збірників народних пісень суспільно-побутові пісні, які сподобалися найбільше, й уклади збірку. Напиши до неї передмову під заголовком: *Народна пісня — душа українського народу.*

ПЕРЕВІР, ЧИ СТАРАННО ТИ НАВЧАЄШСЯ

I. Візьми участь в обговоренні проблемного питання розділу (с. 11)

1. Вислови свою думку та наведи два–три аргументи на її захист. Вислухай однокласників і оціни, тези кого з них під час дискусії були переконливіші й оригінальніші. Чим саме?
2. Поділися враженнями від обговорення з членами своєї родини. Дізнайся, що вони думають із приводу порушених питань.

II. Підбий підсумки своєї роботи

1. Визнач, як ти досягав/досягала засвоєння матеріалу розділу. У зошиті накресли табличку та заповни її або виконай завдання усно.

Які види робіт я виконував/виконувала?

Як я це робив/робила?

Де і як я ці знання/вміння зможу застосувати?

Зразок:

Училася читати із позначками	Після першого ознайомлювального читання читала вдруге, позначаючи різні види інформації: відому, нову, дискусійного характеру, яку хочу уточнити	Читаючи будь-який текст, умітиму розподіляти інформацію відповідно до мети читання, умітиму швидко добирати з тексту потрібну мені інформацію
Вивчала особливості суспільно-побутових пісень і коломийок	Опрацьовувала статті в підручнику про суспільно-побутові пісні та коломийки, читала й аналізувала пісні, узагальнювала прочитану інформацію в зошиті у вигляді таблиць	Добираючи літературу для поглибленого вивчення усної народної творчості; розповідаючи про культуру українського народу співгромадянам та іноземцям; готуючи сценарій шкільного вечора або наукову роботу МАН; виконуючи завдання олімпіади чи контрольної роботи

2. Усно дай відповіді на запитання.

1. Чи задоволений/задоволена ти результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло твоєму успіху?
2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ти вбачаєш причини своїх невдач?
3. У чому ти змінився/змінилася як читач, опрацювавши розділ?

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

Працюючи в бібліотеці з каталогами, ти обов'язково знайдеш багато наукових досліджень, присвячених історії нашого народу. Вони стосуватимуться вивчення різних періодів — від найдавнішого до сучасності.

Водночас на полицях книгозбірень чекають свого читача художні твори на історичну тему. У доробку деяких письменників є один такий твір, інші митці все своє творче життя присвячують художньому зображенню відомих і забутих сторінок буття нашого народу. *Навіщо митцям потрібна така, на перший погляд, невдячна праця, якщо історики вже все дослідили, а письменники тільки йдуть їхніми слідами?* — здивуєшся ти. Відповіді на це та інші запитання знайдеш, читаючи твори розділу «Про минулі часи». У ньому представлено художні тексти, що висвітлюють різні історичні періоди життя нашого народу. Вони дадуть тобі підказку, коли міркуватимеш над проблемним питанням розділу: *З якою метою письменники пишуть твори на історичну тему?*

НАВЧАЛЬНИЙ МАРШРУТ РОЗДІЛУ

У цьому розділі ти:

- ▷ прочитаєш твори:
 - Іван Франко
«Захар Беркут»
 - Тарас Шевченко
«N.N.» («Мені тринадцятий минало...»),
«Тополя»,
«Як умру, то поховайте...»
 - Андрій Чайковський
«За сестрою»
 - Михайло Стельмах
«Гуси-лебеді летять...»
 - Григор Тютюнник
«Климко»
- ▷ вивчиш напам'ять вірш Тараса Шевченка «Як умру, то поховайте...»
- ▷ поповниш знання про різні види читання та удосконалиш уміння читати текст, використовуючи позначки;
- ▷ дізнаєшся більше про письменників та їхні твори;
- ▷ розкриєш для себе творчий світ письменника, його погляди, переконання та ідеали;
- ▷ співпереживатимеш із письменником та його героями;
- ▷ навчишся визначати тему та ідею, аналізувати композицію твору, помічати художні прийоми та засоби, які допомогли письменникові втілити свій художній задум;
- ▷ визначатимеш особливості різновидів повісті — історичної, героїко-романтичної та автобіографічної;
- ▷ зрозумієш, якого героя називають романтичним

- ▷ Визнач, які завдання із запропонованих вище ти вважаєш найважливішими. Додай до них інші, що є значущими саме для тебе. Подумай, як досягатимеш їх виконання.

Попрацюй у парі.

1. Пригадай, що тобі відомо про дитячі роки І. Франка. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про І. Франка. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Народився Іван Франко 27 серпня 1856 року в родині заможного сільського коваля Якова та збіднілої шляхтянки Марії Кульчицької. Змалку вдома Іванка називали Мироном. Висока смертність дітей була явищем звичним у ті часи. Батьки вірили, що якщо називати дитину іншим іменем, ніж те, що було надане при хрещенні, то смерть не знайде дитини й піде від дому геть.

Після навчання в початковій школі в селі Ясениця-Сільна (так званій нормальній школі при василіанському монастирі) та Дрогобицькій гімназії талановитий юнак вступив на філософський факультет Львівського університету. Він не тільки навчався та багато читав, а й брав активну участь у громадському житті, готував до друку в студентському часописі «Друг» свої перші твори. І. Франко спілкувався з прогресивними діячами, зокрема з відомим ученим-емігрантом і дядьком Лесі України Михайлом Драгомановим, який суттєво вплинув на формування його політичних поглядів. За принципову позицію щодо «українського питання», підбурювання селян проти австрійської влади І. Франка тричі заарештовували.

Про своє перше ув'язнення письменник згадував так: «Протягом дев'яти місяців, проведених у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18–28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялося і де я, слабкий на груди, з бідую добився привілею спати під вікном... але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові».

Через матеріальну скруту І. Франко не зміг закінчити навчання у Львівському університеті, але багато займався самоосвітою. У 1893 році він успішно захистив дисертацію і здобув учений ступінь доктора філософії. Молодий учений мріяв викладати у Львівському університеті, навіть прочитав лекцію, яка сподобалася студентам і викладачам, однак його як неблагонадійного та ще й українця не затвердили на посаді.

Змолоду І. Франко обрав для себе шлях служіння народові, захисту його інтересів, піднесенню гідності українців. Через часописи «Громадський друг», «Правда», «Народ» він порушував важливі питання життя українців, своїми творами ставав на їхній захист. Тричі письменник балотувався до австро-угорського парламенту і галицького сейму, але влада зробила все, щоб перешкодити його обранню.

Злидні супроводжували митця все життя, хоч він постійно друкувався у вітчизняних і зарубіжних часописах.

І. Франко був активним громадським діячем і першим українським професійним письменником. Він — поет, прозаїк, драматург, критик, літературознавець, фольклорист, історик, економіст, публіцист. У кожному з цих видів діяльності І. Франко залишив нащадкам свої таланти і думки.

ЗІ СПОГАДІВ ПРО І. ФРАНКА

Михайло Коцюбинський, український письменник

Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, енергійно зачерчена борода. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло та ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремій і сипле іскри.

Андрій Чайковський, український письменник

Приїхав до мене Франко в гості. Таких гарних днів у моєму житті мало. Чого я тоді від Франка не почув, чого не навчився! А він вмів так любо, ядерно говорити, що не пропустиш ні одного словечка.

Під час його побуту в мене ми багато переговорили, і я мав нагоду пізнати його велику, щирю душу, його незламний, твердий характер. Скільки корисних пропозицій давали йому різні університети в Німеччині і Росії, та він усе відкинув, лишився у своїй батьківщині...

Прочитай статтю «Історична повість».

Читаючи, на берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки.

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Ти вже знаєш, що *повість* — це розповідний художній твір, що має розгорнутіший, ніж в оповіданні, сюжет, більшу кількість другорядних персонажів і зображує значну кількість подій. Її різновидом є *історична повість*, сюжет якої побудований на історичному матеріалі та відтворює в художній формі певний період історії. У ній реальний історичний факт поєднується з художнім вимислом, через зображення окремих персонажів — історичних і вигаданих — зображено певну добу.

Наприклад, в основу повісті «Захар Беркут» І. Франко поклав реальні події нападу монголо-татарської орди в 1241 році на землі Галицько-Волинського князівства та опір їм карпатців, у творі згадано князя Данила Галицького, використано етнографічні та фольклорні елементи XIII століття, побут і мова персонажів набувають місцевого колориту. З цією метою автор уживає історизми та архаїзми, мову персонажів наближає до тієї, якою спілкувалися в минулому.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Прочитай спогади про І. Франка. Розкажи, яким за ними постає письменник у твоїй уяві.
2. Прочитай і прокоментуй самохарактеристику І. Франка: *Вихований у твердій школі, я від малку засвоїв собі дві заповіді. Перша — то було почуття обов'язку, а друга — то потреба ненастанної праці... А щодо себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ! (руський — від слова Русь, у цьому контексті — український).*
3. Спираючись на факти із життя письменника, прокоментуй слова дослідника Романа Горака: *Тарас Шевченко нас пробудив з летаргійного¹ сну, а Франко став учителем своєї нації.*

Попрацюй у парі.

1. Прочитай заголовок і підзаголовок твору І. Франка. Розкажи однокласнику/однокласниці, що тобі з них стало відомо про місце, час дії, героїв і жанр твору. Поясни, яку роль у творі відіграє епіграф, прокоментуй його зміст.
2. Розглянь схему про види читання на другому форзаці підручника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання до твору.

¹ Летаргійний — тут: нерухомий, бездіяльний.

ЗАХАР БЕРКУТ

Історична повість

Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці

(Скорочено)

Дела давно минувших дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкин

I

[...] Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелемєня; недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату і оце першу учту справляє, знайомиться з довоколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси. [...]

Тугарова донька Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно, ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се, певно, була немала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виростила на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли піросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невидги і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охтініше бралась вона за діло, тим краще проявлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той довіку не міг забути її лица, її ходу, її голосу, — тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

[...] То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче логовище і очистити його доразу від поганого звіра.

[...] Максим Беркут, який аж нині, супроти найважливішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізняючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свobodний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свobodно, несилувано, сміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвили зробили те саме. [...]

Кадр із фільму «Захар Беркут».
У ролі Максима — Іван Гаврилюк,
у ролі Тугара Вовка —
Кость Степанков

Просуваючись лісом, мисливці натрапили на великого ведмедя. Тугар Вовк влучив у нього, але не наніс смертельної рани. Розлючений звір накинувся на боярина, загрожуючи його життю. Максим Беркут влучив йому стрілою в серце, чим врятував життя Тугарові Вовку.

Лови тривали, Мирослава з Максимом продовжили полювання.

[...] Не далі як на п'ять кроків, перед нею [Мирославою] лежала величезна медведиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними, зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звіром, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але нелегко було знайти вихід; довкола їжилися лопи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіра була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіра, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубила, медведиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї. Не час було Мирославі братися до лука, — звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опершись плечима о кам'яний облас, наставила його наспротив медведиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприятели стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схибляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом

медведиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвили, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно медведиця і перевернулася горілиць, обіллявшись кров'ю. Але рана не була смертельна, і медведиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, незважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертний звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпатися на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полегшало, — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіра згори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить медведиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закровавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть і що того буде перемога, хто зможе вдержатися на тій становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук, і звір кинув ним геть у ломи.

«Тепер прийдеться забувати!» — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Звір сунув чимраз ближче; гарячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена острими кігтями, грозила її груді, — ще хвиля, і їй довелося би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топориче було закоротке супроти лап величезного звіра.

— Рятунок! — скрикнула у смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвили понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло медведиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини пройняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися і перевертали-ся в гнізді. Обнюхавши їх, медведиця кинулася знов до Мирослави. На се Мирослава була при-готована і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведиці. Впала опосочена звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тим часом і Максим, продершись крізь навалені ломи, став обік Мирослави. В очах дівчини заблесли дві перлові сльози, і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додряпався!

Ілюстрація
Ярослава Пстрака

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але, коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і замерло на губах і розліялось по лиці дивним чаром розгаряючого сердечного чуття. [...]

II

Стародавнє село Тухля — се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш півмилі вдовж, а мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина тота була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали, і, обкрутившись вужакою по долині, впливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понижче не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині юзір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубності від усього світу. Так, справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності, вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свобідне, староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підірвати горді, війнами збагачені бояри. [...]

Сонце вже геть схилюлося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом, решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди.

Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміння сріблястою піною; повз водопаду викутий був у скалі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потоку через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодішнім гірнякам «тухольський прохід», найвигідніший і найбезпечніший; десять дооколичних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням сього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — гляди, боярине, се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться сеся дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком виляса між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув доли вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, власти у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максима блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; зате Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, таким, мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То се твій батько бунтує тухольців против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить подождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, успокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. [...]

Невдовзі гурт мисливців побачив закличників зі знаменом, які скликали громаду на копу — раду. Один із них повідомив Тугара Вовка, що він має завтра туди прибути. Тугар Вовк обурился, вважаючи, що йому, бояринові, представникові князя, негідно слухатися смердів чи виконувати ухвали їхньої ради. Максим порадив Тугарові Вовку з'явитися на копу. Після вмовлянь доньки боярин погодився.

*Казимир Сихульський.
Молодий гуцул*

Проводжаючи Тугара Вовка з Мирославою додому, Максим освічується дівчині в коханні і просить у боярина дозволити їм одружитися. Тугар Вовк обурений зухвальством хлопця, адже той простий смерд і не гідний бути чоловіком його доньки.

— Не гнівайся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш навіки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішуче обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

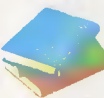
Тугар Вовк, мов остовпілий, глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього! [...]

— Ти в гарячці говориш, доню, — ти перелякалася дикого звіра, ти недужа!..

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясным сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком! [...]

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Розрізняй слова за значенням!

- Підса́дкуватий, призе́мкуватий — невисокий, але міцної статури.
- Креме́зний, корена́стий — про людину міцної будови тіла.
- Огря́дний, дебе́лий, опа́систий — про міцну й повнотілу людину.

Який із варіантів найточніше пояснює лексичне значення слова **перловий** у реченні *В очах дівчини заблисли дві перлові сльози...*?

1. Зроблений із перлів.
2. Властивий перлам, такий, як у перлів.
3. Схожий на перли, подібний до перлів.
4. Який своїм сріблясто-сірим забарвленням і блиском нагадує перли.

Склади **чотири** речення зі словом *перловий*, які відповідають наведеним вище значенням.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Князь Дани́ло — руський князь із династії Романовичів, правитель Галицько-Волинського князівства (1201–1264).

Бо́ярин — у Київській Русі — великий землевласник, що належав до князівського двору і входив до складу військової дружини князя.

Па́семці — тут: помічники.

Ра́тище — спис.

Горілиць — обличчям догори, на спині, навznak, догоричерева, голічерева.

Обла́з — гола стрімка скеля; круча, урвище, прірва, крутосхил.

Обі́руч — обома руками.

Присі́лок — невеликий сільський населений пункт, розташований поблизу села, або частина великого села.

Люзір — враження.

Криївка — схованка.

Гутóрити — розмовляти.

Пачóси — тут: густі зарості.

Бéскиди — система гірських хребтів у північній смузі Карпат між долинами річок Морави та Мизунки.

Будеш міг доказáти — будеш мати змогу довести.

Назви, які з наведених вище слів належать до діалектних. Поясни їхню роль у творі.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Прочитай портрет Мирослави. Чи є в ньому головна (домінуюча) деталь і яка саме? Підтвердь відповідь цитатою з твору.
2. Перекажи, що тобі відомо про дитинство Мирослави. Поясни, як життєві обставини наклали відбиток на характер героїні.
3. Портрет Максима Беркута розкриває риси його характеру чи тільки подає зовнішність героя? Підтвердь відповідь цитатою з твору.
4. Знайди й прочитай авторську характеристику Максима Беркута. Поясни, як вона доповнює портретну характеристику героя.
5. Поясни, на якій рисі характеру наголошує автор, зображуючи юнака. Підтвердь відповідь цитатою з твору.
6. Поясни, які риси характеру Мирослави й Максима виявляються в епізоді на полюванні.
7. Розкажи, що тобі відомо про Тугара Вовка. Підтвердь відповідь цитатами з твору.
8. Які припущення можна зробити про характер Тугара Вовка, судячи з його прізвища?
9. Прочитай портрет боярина. Які припущення про риси характеру ти можеш зробити з його зовнішності?
10. Розкажи, яке в тебе склалося перше враження про Мирославу, Максима й Тугара Вовка, їхні погляди, переконання, життєві цілі.
11. Пригадай, що епічний твір має сюжет. Прочитані тобою раніше твори мали одну сюжетну лінію. У повісті «Захар Беркут» паралельно розгортається кілька сюжетних ліній. Кожна з них має свою експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію й розв'язку. Назви, які дві сюжетні лінії намітилися в I і II розділах повісті. Визнач у кожній з них експозицію та зав'язку.
12. Пригадай, що зав'язка містить конфлікт, тобто зіткнення протилежних інтересів і поглядів персонажів, напруження й загострення суперечностей. Поясни, між ким зароджується конфлікт у прочитаному уривку. З'ясууй його причини.
13. Розглянь ілюстрації до повісті «Захар Беркут». Як вони доповнюють твоє уявлення про героїв твору?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Зроби закладки в підручнику (розділи I–II) до характеристики образів Максима, Мирослави і Тугара Вовка.
2. Передбач, як можуть розгортатися подальші події. Фантазуючи, спирайся на ті висновки, що ти зробив/зробила про характери Максима, Мирослави і Тугара Вовка.
3. Прочитай наступну частину повісті й перевір свої здогади.

III

[...] На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодіж і ставала поза ними широким півколесом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж, чи жінка, не був виключений. І хоч рішачий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодезі й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившись громаді, вийшли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвалися закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо вгору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

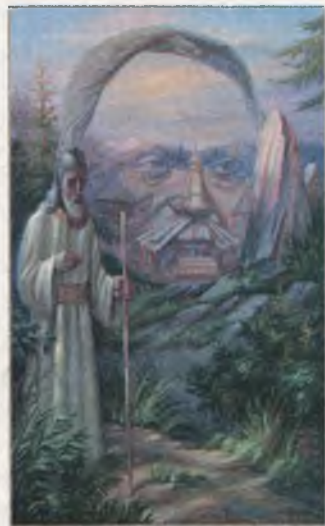
Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшись її рукою, наблизився до пливучої з її коріння нори і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Се була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при таких важнім ділі, як народна рада. По тім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народу, тобто до східної сторони неба.

Захар Беркут — се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіра в лісових нетрях, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки — се була його робота. Скоро лишень весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але

радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між зеленими святами та святом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. [...]

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він став для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я коли-небудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!» Ті слова — то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. [...]

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканадцять миль довкола, по руським і угорським боці. Та й то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й не менше як чудовного бесідника та порадника, котрий «як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає», а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті вкупі, певно, ліпшої ради не придумують. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільне ділання многих сусідніх громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свобідні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. [...]

Олег Шупляк.
Захар та беркут.
Картина-ілюзія

Громадська рада села Тухлі зібралася, щоб ухвалити рішення щодо Тугара Вовка. Боярин із дозволу князя Данила на громадських землях побудував собі дім, а згодом, зневажаючи селян, почав захоплювати їхні землі, зганяти з них людей, убивати їхню худобу. Люди вважали дії боярина незаконними, тому вирішили на громадському суді розглянути вчинки Тугара Вовка. Відкриваючи раду, Захар Беркут сказав:

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значіння. «Захаре, — сказали вони, — колись, у хвилі найгрізнішої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а заразом відкриєш, що на нім спочиває наше і

нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку!»

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиною хоругвою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про се нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свобідний в кождім поєдинчім колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Сей ланцюг — то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожне колісце в тім ланцюзі — то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кождої поодинокі громади робить усю цілість суцільною й свобідною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й цілий ланцюг розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Русі. Горе громаді, котра добровільно станеться тою раною, котра не ужиє всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лица землі, заpastися в безодню!

— Гляньте ще раз на се знамено! Кожде колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожда громада має свої дорожочинні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свобідні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч би прийшлося нам і остатню краплю крови пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіння тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До остатньої краплі крови повинна боронити громада своєї свободи, свого

Статуя з дерева
на г. Захар Беркут,
с. Тухля

святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні! [...]

У цей час до громади під'їхав Тугар Вовк зі своїми слугами. З тухольцями він поводив себе зухвало і зверхньо. Боярин сказав, що він раб князя Данила і виконує його накази, що перебуває в Тухлі законно, бо має грамоту, якою йому даровано право бути тут господарем. На це Захар Беркут йому відповів:

— А прецінь нас скривдив, отою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе отой блискучий панцир і дав його моему синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імені свого князя і кажеш: «Се моє! Мій князь дав мені се в надгороду за мої великі заслуги!» І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім, що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка — то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця.

— Сонце преясне! — сказав він. — Ти, благодворне, вольне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілюся сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лица землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народа!

І по тім Захар успокоївся, сів і знову звернувся до боярина.

[...] — Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою Божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупуватися щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певно, була би ще щаслива і велика!

З дивним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гниллю та підлотою, він усе-таки був рицар, вояк, чоловік і мусив відчути серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А притім же він далеко не по щирій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену владу князя; його душа й сама не раз бунтувалася проти тої власті, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу владу свої власні забаги такої ж власті. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але zarazом і жаль йому зробилося того велетня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий. [...]

Від Захара Беркута Тугар Вовк дізнався, що в Карпати насувається грізне військо монголо-татар. Захар Беркут сказав, що карпатські громади «не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не по-

зволюють їм мати своє оружжя, ані вправлятися в робленню ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоби з'єдинити в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надати велику власть над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські зв'язки, обеззброжити громадські руки. А тоді всяким монголам одверта дороба в нашу країну».

Захар Беркут пропонує Тугарові Вовку стати членом тухольської громади й дотримувати її законів. Боярин відмовляється, бо він є воєвода, стоїть вище за громаду, тому громада повинна його слухатися. Тугар Вовк згадав про свої бойові заслуги під час кровопролитних міжусобних воєн і про участь у битві на річці Калці проти монголо-татар. Коли Митько Вояк, який брав участь у тій битві, хотів свідчити, що боярин був зрадником, Тугар Вовк його вбив, не давши доказати слова. Обурена громада вирішила прогнати боярина з Тухлі й розібрати його дім, щоб навіть згадки про нього не лишилося.

IV

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїни та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підняти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський Бату-хан, прозваний Батием, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полонянників, що мусили битися за нього в перших рядах, — ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який-будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. [...]

Ілюстрація Ярослава Пстрака

Після громадського суду Тугар Вовк з дочкою втік із Тухлі. Від батька Мирослава дізналася, що громада вигнала їх із села, та просила батька повернутися назад і прийняти закони тухольців. Тугар Вовк відмовився і привіз її до загонів монголо-татар на чолі з Петою й Бурундою. По тому, що батька прийняли вороги, Мирослава зрозуміла, що чутки про нього як зрадника батьківщини були правдивими. Бегадир Пета прийняв утікачів і подарував Мирославі перстень зі своєї руки. З ним дівчина могла пройти через будь-які кордони монгольського війська.

Від батька Мирослава довідалася, що він хоче привести загін монголо-татар у Тухлю, щоб помститися громаді за кривду.

V

Максим Беркут із загоном приїхав до оселі Тугара Вовка, щоб її розібрати. Невдовзі хлопці побачили загін монголо-татар, який наближався до села, на чолі з боярином. Усі зрозуміли, що Тугар Вовк — зрадник і це він привів ворогів

до Тухлі. Максим подумав: «... до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого Чингісхана». «Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога, — ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому проте ніяка честь не належиться».

Почалася облога будинку Тугара Вовка. Тухольці мужньо тримали оборону. Спочатку вони перемагали, але згодом під тиском монголо-татар почали відступати. Героїчно загинули всі, живий залишився лише Максим, якого Тугар Вовк наказав не вбивати. На нього одягли пута, але він гордо відповів бояринові: «Хоч і в путах, я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе — на душі!»

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Знамено — прапор, стяг (урочисто).

Уста — губи, рот.

Патріарх — глава роду за родового ладу, переносно: найстарша, найповажніша людина в якому-небудь колективі.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Жаден — тут: жоден.

Копле — тут: копає.

Хосен — користь, зиск.

Кармазинова хоругівка — червоного кольору полотнище, прикріплене до довгого держала.

Прецінь — все-таки.

Обух — тупа, важча частина гострого знаряддя, переважно сокири або зброї, що міститься з протилежного боку від гострої.

Тім'я — верхня частина голови людини від лоба до потилиці.

Галич — місто, колишній центр Галицько-Волинського князівства.

Назви, які з наведених вище слів належать до діалектних і застарілих. Поясни їхню роль у творі.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, які висновки можна зробити про характер Захара Беркута, судячи з його прізвища.
2. Перекажи, що стало відомо Тугару Вовку про Захара Беркута. Чому автор розповів про героя раніше, ніж він з'явився у творі?
3. Назви **два** життєві принципи Захара Беркута. Підтверджуй відповідь цитатами з твору.
4. У I і II розділах зароджуються суперечності між Тугаром Вовком і Максимом. Який конфлікт намітився в III–V розділах повісті і з чим він пов'язаний?
5. Порівняй, які погляди на князівську владу та громадський устрій мають Тугар Вовк і Захар Беркут. Прочитай, які докази наводить один герой і які — інший. Хто, по-твоєму, має рацію? Як характеризують кожного героя його слова?

6. Проаналізуй, як, по-твоєму, до Захара Беркута ставиться автор. Зачитай слова, що це підтверджують.
7. Поясни, що спонукало Тугара Вовка так поводитися. Підтверджує відповідь цитатами з твору.
8. Нині ввійшов у вжиток термін *громадянське суспільство*. Він означає, що люди дбають про інтереси громади незалежно від діяльності центральних органів влади. Чи можна стверджувати, що тухольська громада — яскравий взірець розвиненого громадянського суспільства? Аргументуй свою думку. Знайди й прочитай цитати, які підтверджують цю тезу.
9. Які враження виникають у тебе від картини Олега Шупляка на с. 47?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Зроби закладки в підручнику (розділи III–V) до характеристики образів Захара і Максима Беркутів, Мирослави і Тугара Вовка.
2. Склади й запиши в зошит складний план прочитаних розділів.
3. Передбач, як можуть розгортатися подальші події. Фантазуючи, спирайся на ті висновки, що ти зробив/зробила про характери героїв.
4. Прочитай наступну частину повісті й перевірь свої здогади.

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшним лускотом валиться на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Кадр із фільму
«Захар Беркут».
У ролі Захара —
Василь Симчич

Швидко справдилось це прочуття! Саме пополудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голяючи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати — се не кождому лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею. [...]

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета! [...]

У цей час тухольці побачили загопи чоловіків з інших громад, які прийшли на допомогу. Невдовзі усі звернули увагу на вершника, що мчав до громади. То була Мирослава. Вона повідомила, що до Тухлі наближається монголо-татарське військо і що Максим живий, але в полоні у ворогів. «В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути!» «Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу». Мирослава розповіла всім про батька-зрадника і попросила Захара Беркута бути їй за батька. Вона переказала слова Максима:

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, уся худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх, або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіми, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли бог поможе нам розбити її, то чей ми і його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді — і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати й подвір'я й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. [...]

Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала: повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарию, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезній кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прорву в тамі валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вишшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало, мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показувався. [...]

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверха стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків Чингісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. [...]

Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, — і, мов тяжка лавина, валиться ворог доли драбиною додолу, обвалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння — і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами. — Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвили щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чингісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда. — Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі! [...]

... Горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів, і шкварчав, і димів, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто і непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку Чингісхана, — воркотів він, — а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж такі я слуга їх, найнижчий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я — невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось,

пішли монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні... [...]

Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме? — сказав він лагідно. — Що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим. — Дай мені вмерти в спокою! [...]

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краще смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим. [...]

— Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложення.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько — старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ніщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти — невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що мое життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету, і швидким кроком ввійшла до намету Мирослава. Вона бистро зиркнула до-вкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима. [...]

Коли Тугар Вовк вийшов із намету, Мирослава розповіла Максимові про події в Тухлі. Вона протягнула йому перстень і запропонувала рятуватися з полону, але Максим відмовився зберегти своє життя ціною Мирославиного. Мирослава з батьком вийшли з намету, залишивши Максима самого.

Кадр із фільму «Захар Беркут».
У ролі Мирослави — Антоніна Лефтії

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Який із варіантів найточніше пояснює лексичне значення слова **гіркий** у реченні: *Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці?*

1. Про життя, життєві обставини, відрізок часу тощо, сповнені труднощів, горя, поневірянь.
2. Про почуття, переживання — значний за силою негативного прояву, який завдає душевного болю, страждань.
3. Який виражає горе, страждання.
4. Про слово, висловлення — який глибоко вражає, ображає, сильно діє на когось у негативному плані.

Склади речення зі словом **гіркий**, лексичне значення якого відповідає першому тлумаченню.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Строї — одяг, вбрання.

Рамéно — плече.

Плáхта — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотниць переважно з вовняної картатої тканини.

Та́ма — гребля, гатка.

Кітлові́на — велика западина на поверхні землі.

Почва́ри — потвора, чудовисько.

Відря́д — загін.

Бегади́р — очільник військового загону.

Ховзькі́й — ковзкий.

Діди́цтво — тут: у володіння.

Тра́фити — попадати, влучати.

Чей — нехай.

Назви, які з наведених вище слів належать до застарілих. Поясни їхню роль у творі.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Прочитай сон Захара Беркута. Яка його роль у повісті?
2. Знайди та виразно прочитай пейзаж у VI розділі повісті. Назви зорові та слухові образи, які допомагають тобі уявити цю картину.
3. Досліди, яка роль цього пейзажу: він служить фоном, на якому розгортаються події, чи виступає як засіб попередження читача про наступні події? Свою відповідь обґрунтуй.
4. Ти вже визначив/визначила, що в основу повісті покладено **два** ключові конфлікти:
 - між Тугаром Вовком, з одного боку, і громадою, Захаром Беркутом і Максимом — з іншого (конфлікт громадського й особистого інтересів);
 - між тухольською громадою та загонами монголо-татарського війська (конфлікт завойовників і захисників батьківщини).Як вони розвиваються на сторінках повісті? Відповідаючи, спирайся на текст твору.
5. Поясни, яким є ставлення Захара Беркута й Максима до життя і смерті. Прочитай цитати, які підтверджують твою думку.
6. Чи не здається тобі занадто жорсткою і навіть жорстокою позиція батька й сина щодо сенсу життя? Хто в повісті виступає антиподом¹ Захара Беркута й Максима з цього питання? Свою відповідь обґрунтуй.
7. Поясни, через які образи в повісті автор розмірковує над проблемою вірності та зради. Відповідаючи, спирайся на текст твору.
8. Засобами словесного малювання опиши, якими ти уявляєш Мирославу та Максима.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи може зрада виправдати прагнення людини зберегти своє життя (на прикладі образу Тугара Вовка)?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Зроби закладки в підручнику (розділи VI–VII) до характеристики образів Захара і Максима Беркутів, Мирослави і Тугара Вовка.
2. Передбач, як можуть розгортатися подальші події. Фантазуючи, спирайся на ті висновки, що ти зробив/зробила про характери героїв.
3. Прочитай наступну частину повісті й перевір свої здогади.

¹ Антипод — людина, що своїми поглядами, рисами характеру або соціальним становищем цілком протилежна іншій людині.

VII

[...] Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. [...]

...Боярин наблизився до огнища, при котрім майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортили борти та притісували чопи.

— Що се ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті з насмішкою, збиваючи пообтісуване дерево докупи в виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи пару таких воріт горою й сподом подовжніми платвами з грубого дилиння. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

— Метавка, — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і прийнялися з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра держаком мала бути встромлена в грубу, сильно скручену лину, нап'яту між стовпками передніх воротець і скручену чимраз сильніше при помочі двох корб, прироблених до стовпків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладатися каміння; пружність скрученої ужви мала кидати те каміння з ложки далеко на монголів. [...]

— Мирославе, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк, — чи се ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава і пильно поглядила на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленню її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок, дуже вже похиталася і що боярин у такім разі з конечності мусив чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. [...]

Тугар Вовк пропонує тухольцям пропустити загони монголо-татар в Угорщину, а за це Бурунда звільнить із полону Максима.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мойого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер ро-

бити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської. [...]

Захар Беркут рішуче відмовився виконувати умови Бурунди, і Тугар Вовк ні з чим повертався до стану ворогів. Мирослава спробувала його відмовити, але він не погодився. Захар Беркут, Мирослава й старійшини підійшли до Сторожа. Захар Беркут молився, просячи сили природи сприяти їхній перемозі. Молоді тухольці зіштовхнули камінь з гори, і він упав додолу, перегородивши потік.

Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападку і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Ілюстрація Марини Скрипник

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обваленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода пліла глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зо-

всім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каміння стіну, на якій три сажні завгрубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напоріві води.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами заввишки, — побачимо, що вдіє сила Чингісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівно закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, пощо се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане і голову вниз похилить, і роги до землі згинає, і стихить, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку на хвилю притишилася, немов злініввіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і смілості до нового рішучого нападу, і тільки стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз у раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на друччя й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність побіди.

А втім, на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврилися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелемєня і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радості, глянув Захар на схід і, простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий преясний володарю світа! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападєні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленємось, що не уступимо до остатньої хвилі, до посліднього віддишу нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість, і вмілість, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, горячі, могуті, тремтіли у свіжій ранній повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою в кам'яну гать, а повернулася взад.

VIII

[...] Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. [...]

Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміливіших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. [...]

... Монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгіднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

[...] Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билося в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влег-

шити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було ніде ніякої. [...]

Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепа самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче несхибної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, із зойком перлися взад; середні ревіли з болу й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми, й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащечку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами, наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленувши руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдаються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі, спершись в тіснім шипоті, тиснуть, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами і знов тонули й гинли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей. [...]

З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені: се був самотній живий іще чоловік із тої дружини, заков'язлими пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинцю, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

ІХ

Тухольці рогатинами добивали рештки монгольського війська. Лише на одному узвишші вціліли Бурунда, Тугар Вовк і Максим. Бурунда вирішив зробити останню спробу, щоб урятувати своє життя.

Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се пропозиція. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа вломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролітою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужомку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тимчасом Бурунда і Тугар Вовк дарма ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютості і з болу Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада.

Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, неперушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоті на беріг і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненням до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, створила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославе! Мирославе! Серце мое! — кликав Максим, цілюючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдвлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце мое!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославе, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославе, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля докупі і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норовом!

Василь Ярич. Скульптурна композиція в с. Тухля

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим озброєнням тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірну слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадянство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісти про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів, і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували.

От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилось від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею.

Давнє громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Слово **гордий** має два протилежні лексичні значення:

1. Сповнений особистої гідності, самоповаги.
 - * Ти знаєш козацьку вдачу — гордий народ! (С. Васильченко).
2. Який має про себе надмірно високу думку і зневажливо, з висока ставиться до інших; пихатий, гордовитий.
 - * Пани такі якісь сердиті, а горді — аж надимаються (Марко Вовчок).

Поясни, кого з персонажів повісті можна назвати гордим, кого — гордовитим. Свою відповідь обґрунтуй.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Бóртити — зводити бокові стінки.

Притісувати чопі́ — припасовувати під розмір отвору конусоподібні дерев'яні пробки для закупорювання отвору в якійсь посудині.

Платва́ — зрубаний стовбур великого дерева.

Дилина́ — груба дошка; брус, балка.

Лінва — товста, дуже міцна мотузка з волокон або дроту; канат.

Нап'ятий — натягнутий.

Кóрба — пристрій з ручкою, яку крутять для надання обертального руху валові, для заведення машини тощо.

У́жва — мотузка з лози; вужівка.

П'ястúк — кулак.

Варéха — ополоник.

Кля́кнути — тут: стояти тихо, завмерти.

Створі́ти — тут: відкрити, розплющити (очі).

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Знайди та виразно прочитай пейзаж у VII розділі повісті. Назви художні засоби, які використав автор для його зображення. Досліди, яка роль пейзажу в цьому розділі. Свою відповідь обґрунтуй.
2. Назви подію, яка є кульмінацією кожної сюжетної лінії повісті.
3. Захар Беркут опинився перед складним вибором: зберегти життя синові чи врятувати від небезпеки всю карпатську громаду. Що вибрав герой? Як цей учинок його характеризує?
4. У II розділі повісті Максим так каже про свого батька Тугарові Вовку: *... мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді... Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має ніякої і не жадає її.* Добери аргументи на доказ цієї тези.
5. Напад монголо-татар яскраво виявив характери Захара й Максима Беркутів. Поясни, які риси характеру об'єднують цих героїв. Які почуття спрямовують їхні вчинки і допомагають зробити життєвий вибір?
6. У повісті слово *зрада* кілька разів звучить із уст різних персонажів: Максима й Захара Беркутів, Тугара Вовка, бегадира Бурунди. Поясни, чи однаковий зміст вкладають вони в це поняття. Відповідаючи, наводь цитати.
7. Прочитай у VII розділі повісті молитву Захара Беркута. Поясни, які вірування сповідували тухольці та як це впливало на суспільні відносини в громаді.
8. Прочитай і прокоментуй останній абзац повісті. У чому сучасність думок І. Франка? Свою відповідь обґрунтуй.
9. Розглянь скульптурну композицію Василя Ярича (с. 66). Який епізод із повісті вона ілюструє? Яку головну думку втілює?
10. Тугара Вовка в повісті зображено негативно, але деякі його думки, на перший погляд, співзвучні з позицією Захара Беркута. Переглянь ті частини твору, які стосуються образу Тугара Вовка. Накресли в зошиті табличку та заповни її. Зроби висновок про щирість думок і вчинків Тугара Вовка.

Негативні твердження
та вчинки

Позитивні думки
і вчинки

Мотиви¹ вчинків

11. Поясни, чому автор у повісті використав застарілі слова та діалектизми. Наведи з твору **по три** приклади до кожної групи слів.
12. Поясни, які факти з біографії І. Франка доводять, що він власним життям утверджував ідеї, які проголошував у повісті «Захар Беркут».

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Коли постав вибір між збереженням життя сина й безпекою громади, Захар Беркут пожертвував особистими інтересами заради суспільного блага. Як ти вважаєш, чи можна суспільне добро ставити вище за особисте чи родинне щастя? Свою відповідь обґрунтуй. Наведи приклади із сучасного життя.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Склади простий план характеристики Захара Беркута або Мирослави та охарактеризуй їх.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Переглянь у YouTube художній фільм «Захар Беркут» (режисер — Леонід Осика, 1971 р.). Перекажи друзям фрагменти фільму, які справили на тебе найбільше емоційне враження. Визнач засоби, за допомогою яких творчому колективу вдалося вплинути на твої почуття.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Досліди, які ідеї повісті «Захар Беркут» актуальні в наш час. Напиши у співпраці з однокласниками сценарій моновистави², у якій головний герой — І. Франко — наш сучасник, що розмірковує про проблеми сьогодення України.
2. У складі творчої групи склади запитання для однокласників, що стосуються сприйняття ними постаті І. Франка як письменника. Підготуйте інформаційну листівку, у якій представте результати опитування та їхній аналіз.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

За кількома джерелами добери інформацію та підготуй матеріал для екскурсії на тему «І. Франко у Львові (Києві, Дрогобичі, Нагуєвичях)».

¹ *Мотив* — внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до дії.

² *Моновістава* (театр одного актора) — це вистава з одним виконавцем.

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО
(1814–1861)

Попрацюй у парі.

1. Пригадай відомі тобі факти з біографії Т. Шевченка. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про Т. Шевченка. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Яку нову інформацію про письменника ти відкрив/відкрила для себе, прочитавши статтю?

Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринці (нині Черкаська область) в сім'ї кріпаків одного з найбагатших на той час в Україні панів — Василя Енгельгардта. У метричній книжці за цей день було зроблено такий запис: «Тисяча восьмьсот чотырнадцатого года февраля двадцать пятого числа у жителя села Моринец Григория Шевченко и его жены Екатерины родился сын Тарас...».

На той час сім'я Шевченків жила в хаті кріпака Колесника, прозваного в народі Кошієм. За помсту панові його віддали в москалі, а коли він втік і почав переховуватися в лісах поблизу села, жити в його хаті Шевченкам стало небезпечно. Тому вони повернулися в Кирилівку, звідки родом Тарасів батько, спочатку до діда Івана (по вуличному його називали Швець), а згодом купили собі хату.

Життя родини було тяжким: батьки — на панщині, а діти пасли худобу, виконували роботу по хаті, старші виховували молодших. Про маленького Тараса піклувалася його сестра Катерина. Батько був грамотним, тому мріяв дати освіту й своїм дітям. Коли Тарасові виповнилося вісім років, він віддав сина на навчання в церковно-приходську школу.

Хлопчик ріс допитливим і кмітливим. Пам'ятаєте, як шукав стовпи, на яких тримається земля? У Тараса була в дитинстві можливість помандрувати по Україні: разом з батьком, який чумакував, побував у Звенигородці, Умані, Єлисаветграді.

Хлопчик рано осиротів: у дев'ять років він залишився без матері. Щоб дати раду малим дітям, батько швидко одружився вдруге. Життя в сім'ї перетворилося на пекло.

Одного разу на постій в їхню хату поселили москаля. Коли мав від'їжджати, виявилось, що в нього пропало три золотих монети. Запідозрили Тараса. Боячись покарання, хлопець втік і кілька днів переховувався, а сестра Ярина носила йому їжу. Коли Тараса вислідили й побили, то зізнався, що це він украв гроші, от тільки не міг показати, де саме їх сховав. Тільки згодом виявилось, що крадіжку скоїв мачушин син Степан. Від щоденної несправедливості Тарас зненавидів мачуху та її дітей.

Після смерті батька хлопець спочатку жив з мачухою, а потім утік з дому й поселився в дяка Богорського, деякий час жив і навчався малювати в дячка-маляра в Лисянці, маляра в селі Стеблеве. Хотів пристати на науку до відомого маляра в Тарасівці, але той подивився на його долоню й сказав, що Тарас непридатний до цієї справи. Хлопець-сирота повернувся в Кирилівку й пас громадську худобу. Подругою й розрадницею йому була Оксана Коваленко. Про цей період свого життя Т. Шевченко згадував у вірші «N.N.» («Мені тринадцятий минало...»).

Згодом Тарас потрапив у панські покої й служив козачком, а коли пан Енгельгардт від'їздив на службу до міста Вільно (нині Вільнюс, столиця Литви), забрав юнака із собою, бо він був «годен на комнатного живописця». Саме у Вільно сталася подія, що вплинула на подальше Шевченкове життя. Коли пан з дружиною поїхали на бал, Тарас узявся змальовувати портрет козака Платова. Повернувшись раніше додому, Енгельгардт застав свого кріпака за роботою і, розгніваний, наказав його відшмагати на стайні різками. Але пан зрозумів, що може мати зиск від талановитого кріпака. У ті часи кріпосникам було модно й прибутково тримати власних живописців, музикантів, акторів, навіть цілі театри. Тому П. Енгельгардт дозволив своєму кріпакові вчитися живопису: у Вільно — в професора Яна Рустема, у Санкт-Петербурзі — у відомого майстра Ширяєва.

Навчатися в Академії мистецтв кріпакам на той час було заборонено, тому Тарас відвідував заняття в Товаристві заохочення художників. Ось як оцінили талант Т. Шевченка члени комітету Товариства: «Розглянувши рисунки стороннього учня Шевченка, комітет визнав, що вони заслуговують на похвалу, і поклав мати його на увазі на майбутній час».

Тарас Шевченко.
Циганка-ворожка

У Петербурзі молодий Шевченко посилено займався самоосвітою: багато читав, у тому числі російською й польською, знайомився з творами мистецтва, прислухався до розмов художників про їхнє життя, мистецтво. 1838 року Т. Шевченка викупили з кріпацтва. Він став вільним. Розпочався новий період у його житті.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК «ІЗ ВЕРШИН ТА НИЗИН»

Ось як описували сучасники зовнішність 29-літнього Шевченка: молодий, здоровий, середнього зросту, широкоплечий, міцно збудований. Його кругле виголене обличчя було прикрашене бакенбардами, волосся вистрижене по-козацькому, але зачесане назад. Він був темний блондин, з його лиця пробивалася відвага, в темно-сірих невеличких очах світилися розум та енергія. Голос у нього був м'який, в ході й рухах — зосередження. При першій зустрічі із ним у ньому не примічалось нічого привабливого, навпаки, він здавався холоднуватим, сухим, хоч і простим, приступним. До людей ставився спершу недовірливо і перед першим-ліпшим не відкривав своєї душі, особливо бував замкнутий супроти тих, хто добивався викликати в нього одвертість та щирість. Зате коли пізнавав чоловіка й відкривав у нім бодай одну гарну рисочку, прив'язувався до нього, а як знаходив у тій людині взаємність, віддавався йому цілим серцем. Примітними рисами характеру були доброта, м'якість, навіть делікатність, що суперечило його суворій масці, незвичайна простота, природність, безкорисливість, навіть саможертвоність. На кривду й несправедливість його серце запалювалося гнівом і вибухало, немов вулкан, — тоді він міг бути й несамовитим. З бідними ділився останнім.

Якось Шевченко, ще в перший побит свій на Україні, навідав поміщика Скоропадського. Поміщик вихвалявся перед поетом, як добре живуть у нього кріпаки. Діло було перед обідом.

— Я їм, — каже, — те, я їм і друге. Живуть вони в мене, як у Бога за пазухою.

Тут один з лакеїв зробив якусь шкоду. Поміщик стрибнув з-за столу і побіг у лакейську. Прибіг і лясь-лясь лакея по лиці, а дверей і не зачинив за собою. Шевченко скипів, схопився з місця, взявся за стола і так його тріпонував, що все з нього посипалося додолу. Прибіг господар. Поет зиркнув на нього, роздер шапку і кинув половину Скоропадському.

— Хороший пан, нічого сказати. Добре людей шануєш! — та з тим і пішов. Відтоді він у Скоропадського не бував.

Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1838 р.

1. Перекажи епізод із біографії Т. Шевченка, який тебе найбільше вразив.
2. Прокоментуй висловлювання видатного мислителя І. Франка про Т. Шевченка:
*Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.
 Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.
 Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.*
Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.
3. За своє життя Т. Шевченко неповних двадцять років жив в Україні. Решта — чужа земля, іншомовне оточення. Як ти вважаєш, якби Т. Шевченко писав свої твори тільки російською мовою, чи зміг би він досягнути такої слави? Свою відповідь обґрунтуй.

Н. Н.

Мені тринадцятий минало.
 Я пас ягнята за селом.
 Чи то так сонечко сіяло,
 Чи так мені чого було?
 Мені так любо, любо стало,
 Неначе в Бога...
 Уже прокликали до паю,
 А я собі у бур'яні
 Молюся Богу... І не знаю,
 Чого маленькому мені
 Тоді так приязно молилось,
 Чого так весело було.

Ілюстрація Василя Касіяна

Господнє небо, і село,
 Ягня, здається, веселилось!
 І сонце гріло, не пекло!
 Та недовго сонце гріло,
 Недовго молилось...
 Запекло, почервоніло
 І рай запалило.
 Мов прокинувся, дивлюся:
 Село почорніло,
 Боже небо голубее
 І те помарніло.
 Поглянув я на ягнята —
 Не мої ягнята!
 Обернувся я на хати —
 Нема в мене хати!
 Не дав мені Бог нічого!..
 І хлинули сльози,
 Тяжкі сльози!.. А дівчина
 При самій дорозі
 Недалеко коло мене
 Плоскінь вибирала,
 Та й почула, що я плачу.
 Прийшла, привітала,
 Утирала мої сльози
 І поцілувала...
 Неначе сонце засіяло,
 Неначе все на світі стало
 Моє... лани, гаї, сади!..
 І ми, жартуючи, погнали
 Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Пай — частка заробленого чи трапеза, за якою їжу ділять на частини.

Плоскінь — волокно, призначене для прядіння, яке отримують способом вимочування у воді (річка, ставок) чоловічих рослин конопель.

Бредня́ (бридня) — безглузді думки; химери.

Юродивий — психічно хворий; божевільний.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Досліди, як змінюється настрій ліричного героя у творі, й намалюй у зошиті «кардіограму» його настроїв (див. розділ «Пам'ятки» наприкінці підручника).
2. Визнач, які життєві обставини впливають на зміну настроїв ліричного героя. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
3. **Зверни увагу!**

У вірші повніше передати настрої ліричного героя допомагає прийом контрасту. **Контраст** — це різко окреслена протилежність у чомусь. Він утворюється за допомогою використання антонімів: *радість — горе, правда — кривда, чорний — білий, любити — ненавидіти*.

Поясни, як за допомогою контрасту автору вдається передати драматизм почуттів ліричного героя.

4. У вірші можна виділити дві точки зору на подію: перша — ліричного героя твору — дорослого чоловіка, друга — тринадцятирічного хлопця. Знайди й прочитай цитати, які відображають кожну точку зору.
5. Зроби припущення, чому автор вірша «роздвоює» точку зору на відтворений епізод.
6. У вірші повніше передати настрої ліричного героя допомагає повторення певних голосних чи приголосних звуків. Які звуки частіше повторюються в першій настроєвій частині, а які — у другій? Поясни, як таке повторення допомагає відтворити душевний стан ліричного героя.
7. Знайди у вірші рядки, у яких автор використав кольори. Поясни, як добір певних кольорів допомагає передати душевний стан ліричного героя.
8. Прочитай завершальну частину вірша від слів *Бридня!.. А й досі, як згадаю...* Чи означають ці рядки, що автор шкодує за тим, що був звільнений із кріпацтва? Поясни, яку думку передає ліричний герой цієї частини вірша.

9. Розповідаючи про кілька миттєвостей із життя тринадцятирічного хлопчика, автор виявляє своє обдарування художника. Прочитай рядки, якими Т. Шевченко намагається пробудити зорові враження читача.

10. Які враження виникають у тебе від картини Олега Шупляка?

Олег Шупляк.

Картина-ілюзія за поезією Т. Шевченка

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Навчися виразно читати вірш або за бажанням вивчи його напам'ять.
2. Випиши в зошит художні засоби, використані у вірші. Усно поясни, яка їхня роль у творі.

Прочитай статтю «Балада. Прийом метаморфози. Ідея твору». Користуйся відомими тобі позначками.

БАЛАДА. ПРИЙОМ МЕТАМОРФОЗИ. ІДЕЯ ТВОРУ

Поетичний твір «Тополя» Т. Шевченка — *балада*, жанр, що є одним із улюблених у поетів-романтиків. Романтизм як літературний напрям виник у Європі наприкінці XVIII століття. Для нього було характерне піднесене сприймання світу. Поети-романтики зображували яскравих героїв з винятковими характеристиками, які діяли за виняткових обставин. Романтичні герої кидали виклик суспільній несправедливості й часто програвали в цій боротьбі. Українські письменники-романтики змальовували героїчні сторінки історії, розробляли теми й мотиви усної народної творчості. Наприклад, у баладі «Тополя» Т. Шевченко запозичив сюжет із народної творчості. Митець показав трагічну долю простої дівчини, яка відмовилася вийти заміж за нелюба й загинула через нещасливе кохання.

Балада — жанр ліро-епічної поезії, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом.

Тарас Шевченко. Тополя

Головні ознаки балади:

- невеликий обсяг;
- напружений сюжет;
- зосередження уваги на моральних проблемах;
- наявність фантастичних елементів;
- драматична, часто несподівана розв'язка.

У баладі використовується прийом **метаморфози**, тобто перетворення людини на рослину чи тварину.

Створюючи художній твір, автор не залишається байдужим до зображуваних життєвих подій та явищ. Він дає оцінку вчинкам героїв чи певним суспільним явищам, виражаючи своє ставлення через ідею твору. **Ідея** — це головна узагальнювальна думка твору або система таких думок. Вона впливає зі змісту твору. Розкрити ідею художнього твору — значить зрозуміти, як ставиться автор до зображуваного і які його оцінки, прагнення й бажання. Наприклад, ідея повісті «Захар Беркут» — сила народу в єдності, згуртованості, відданості своїй батьківщині — виявляє І. Франка як громадянина і патріота.

Пригадай, яким фольклорним жанрам властиве поєднання реального й фантастичного. Наведи приклади таких творів.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумаки іде, подивиться
Та й голову схилить,
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні биліни.
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте — все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила:
Пішов — та й загинув...
Якби знала, що покине —
Було б не любила;
Якби знала, що загине —
Було б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою.

Ілюстрація Марини Михайлошиної

Якби знала!..

І то лихо —

Попереду знати,
Що нам в світі зустрінесться...

Не знайте, дівчата!

Не питайте свою долю!..

Само серце знає,

Кого любить. Нехай в'яне,

Поки закопають,

Бо не довго, чорнобриві!

Карі оченята,

Біле личко червоніє —

Не довго, дівчата!

До полудня, та й зав'яне,

Брови полиняють.

Кохайтеся ж, любіться,

Як серденько знає.

Защебече соловейко

В лузі на калині,

Заспіває козаченько,

Ходя по долині.

Виспіває, поки вийде

Чорнобрива з хати,

А він її запитає,

Чи не була мати.

Стануть собі, обіймуться —

Співа соловейко;

Послухають, розійдуться,

Обоє раденькі...

Ніхто того не побачить,

Ніхто не питає:

«Де ти була, що робила?»

Сама собі знає...

Любилася, кохалася,

А серденько мліло —

Чуло серце недоленьку,

Сказати не вміло.

Не сказало — осталася,

День і ніч воркує,

Як голубка без голуба,

А ніхто не чує...

Не щебече соловейко

В лузі над водою,

Не співає чорнобрива,

Стоя під вербою,

Не співає — сиротою

Білим світом нудить:

Без милого батько, мати —

Як чужії люди,

Без милого сонце світить —

Як ворог сміється,

Без милого скрізь могила...

А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий —

Козака немає;

Сохне вона, як квіточка;

Мати не питає:

«Чого в'янеш, моя доню?»

Стара не спитала,

За сивого, багатого

Тихенько єднала.
 «Іди, доню, — каже мати, —
 Не вік діувати!
 Він багатий, садинокий —
 Будеш панувати».
 «Не хочу я панувати,
 Не піду я, мамо!
 Рушниками, що придбала,
 Спусти мене в яму.
 Нехай попи заспівають,
 А дружки заплачуть,
 Легше, мамо, в труні лежать,
 Ніж його побачить».
 Не слухала стара мати,
 Робила, що знала —
 Дивилася чорнобрива,
 Сохла і мовчала,
 Пішла вночі до ворожки,
 Щоб поворожити,
 Чи довго їй садинокій
 На сім світі жити?..
 «Бабусенько, голубонько,
 Серце моє, ненько,
 Скажи мені щирю правду,
 Де милий-серденько?
 Чи жив-здоров, чи він любить?

Ілюстрація
 Катерини Штанко

Чи забув-покинув?
 Скажи ж мені, де мій милий?
 Край світа полину!
 Бабусенько, голубонько!
 Скажи, бо [ти] знаєш...
 Мене мати хоче дати
 За старого заміж.
 Любить його, моя сиза,
 Серце не навчити!
 Пішла б же я утопилася —
 Жаль душу згубити...
 Коли не жив чорнобривий,
 Зроби, моя пташко!
 Щоб додому не вернулась...
 Тяжко мені, тяжко!
 Там старий жде з старостами...
 Скажи ж мою долю».
 «Добре, доню! Спочинь трошки.
 Чини ж мою волю.
 Сама колись діувала —
 Тее лихо знаю;
 Минулося — навчилася:
 Людям помагаю.
 Твою долю, моя доню!
 Позаторік знала,
 Позаторік і зіллячка
 Для того придбала».
 Пішла стара, мов каламар
 Достала з полиці.
 «Ось на тобі сього дива.
 Піди до криниці,
 Поки півні не співали,
 Умийся водою,
 Випий трошки сього зілля —
 Все лихо загоїть.
 Вип'єш — біжи якомога;
 Що б там не кричало,
 Не оглянься, поки станеш
 Аж там, де прощалась.
 Одпочинеш; а як стане
 Місяць серед неба,
 Випий ще раз; не приїде —
 Втретє випить треба.
 За перший раз, як за той рік,
 Будеш ти такою;
 А за другий — серед степу
 Тупне кінь ногою, —

Коли живий козаченько,
То зараз прибуде...
А за третій, моя доню!
Не питай, що буде...
Та ще, чуєш, не хрестися —
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати — чи йти, чи ні?..
«Ні! Вже не вернуса!»
Прийшла... Вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась,
Вдруге, втретє напилася
І не оглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала,
Пала, стала, заплакала
І... і заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю —
Рости, рости, тополенько!
Все вгору та вгору,
Рости гнучка та висока,
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.

Там десь милий чорнобривий
Співає, гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце!
Що сміються люди,
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя!.. Доле моя!..
Боже милий, Боже!..
Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш,
До схід сонця, ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю».

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала...
По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Зверни увагу! У мові художнього твору поєднання слів у переносному значенні створює певний **підтекст**. Наприклад, у баладі Т. Шевченка пише:

Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне...

Слова **червоніти** й **полудень** вжито в інших, ніж ми звикли, лексичних значеннях: **червоніти** — бути рум'яним, **полудень** — половина віку жінки, а він у Шевченкові часи був короткий — до 35–37 років. Тобто це речення означає, що дівоча краса швидко марніє.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Мárне, мáрно — даремно, не досягаючи мети.

Чаба́н — вівчар, той, хто доглядає овець; овечий пастух.

Воркува́ти — видавати своєрідні переливчасті звуки (про голубів, горлиць).

Дівува́ти — бути незаміжною.

Калама́р — тут: невеличка пляшка.

Зверни увагу! У реченні *Любить його, моя сиза, серце не навчити!* слово **сиза** вживається відповідно до народної традиції при ласкавому звертанні до кого-небудь.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Балада за жанром належить до ліро-епічних творів, а отже, має сюжет. Визнач у ньому наявні елементи.
 2. Розташуй зображені в баладі події у хронологічній послідовності. Поясни, навіщо авторові було потрібно порушувати звичний причиново-наслідковий зв'язок подій.
 3. Поясни, який казковий елемент наявний у творі.
 4. Прочитай початок балади від слів *По діброві вітер виє...* до слів *На чужині, гине!* Чому автор розпочинає оповідь з такого пейзажу?
 5. Поясни, символом чого виступає в цьому уривку тополя. Свою відповідь обґрунтуй.
 6. Розглянь ілюстрації до балади. Засобами словесного малювання опиши головну героїню.
 7. У творі дуже відчутним є ставлення оповідача до долі героїні. Наведи приклади з художнього тексту на підтвердження цієї тези.
 8. Назви проблеми, які порушує автор у творі.
 9. Визнач **ідею** балади «Тополя». Починай формулювання словами *утвердження, піднесення, оспівування, ушлявлення або засудження, викриття* тощо.
 10. Балада Т. Шевченка за стилем нагадує твори усної народної творчості. Для народнопоетичної мови характерним є вживання:
 - постійних епітетів (*кінь вороний, сива зозуленька*);
 - повторів одного слова двічі або близьких за значенням слів (*щастя-доля, руга-м'ята*);
 - слів із суфіксами пестливості (*місяченько, квітенька*);
 - повних нестягнених форм прикметників (*білеє личенько, чистої зорі*);
 - художніх паралелізмів (*...то не хмара світ закрила, то татар велика сила Морозенка обступила*);
 - слів-образів, що стають народними символами (*зеленеє жито, червона калина*).Випиши в зошит приклади художніх засобів, які надають баладі «Тополя» ознак фольклорного твору.
-

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Розглянь малюнок Тараса Шевченка на с. 75. Поясни, який настрій він створює. Свою відповідь обґрунтуй.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Перекажи зміст твору двічі: перший раз стисло, другий — близько до тексту.
2. Випиши з балади «Тополя» **по два** приклади художніх засобів та поясни їхню роль у творі.
3. Добери з інтернет-джерел інформацію та підготуй усне повідомлення про історію написання вірша «Як умру, то поховайте...».

* * *

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отоді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.

Поховайте та вставляйте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Вірш «Як умру, то поховайте...» є посланням-«заповітом». Поясни, чому саме таку форму обрав автор.
2. Поясни, яке враження справив на тебе вірш. Які емоції він у тебе викликав?
3. Досліди, на скільки частин умовно можна поділити вірш і яка ідея кожної з них.
4. Поясни, як у кожній частині вірша змінюється настрій ліричного героя і чим він викликаний.
5. Розкажи, яким ти уявляєш ліричного героя вірша. Що його найбільше хвилює, які його переконання? Відповідаючи, цитуй твір.
6. Поясни, якою бачить Т. Шевченко Україну в майбутньому. Свою відповідь обґрунтуй цитатою з вірша.
7. Зверни увагу на довжину рядків вірша. На прикладі перших восьми рядків поясни, якого ефекту досягає автор, чергуючи восьмискладові рядки із шестискладовими. Повторення яких звуків при зображенні пейзажу допомагає авторові вплинути на уяву читача?

8. Прочитай рядки:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Назви приголосний звук, який в уривку найчастіше повторюється, і поясни, яка мета такого повторення.

9. Наведи докази на підтвердження тези про те, що вірш єднає минуле, теперішнє і майбутнє нашого народу.

10. Сформулюй ідею твору.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

У березні 2015 року на вулицях Нью-Йорка перехожі зустрічали Магістра Йоду, персонажа «Зоряних війн», вбраного в український національний одяг. Він закликав усіх любити Україну і читав вірші з «Кобзаря» Тараса Шевченка. Поміркуй, чому і через 200 років твори Т. Шевченка є актуальними. Які слова з його «Як умру, то поховайте...» співзвучні героєві «Зоряних війн»?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчи напам'ять вірш «Як умру, то поховайте...».

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Разом із двома-трьома однокласниками дослідіть, з іменами яких композиторів пов'язаний твір Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...». Підготуйте інформаційний листок за результатами дослідження та розповсюдьте його в класі. На уроці обговоріть, що нового ви дізналися про музичне життя вірша.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Канонічний образ Т. Шевченка — кріпак, мученик, борець. Але Тарас Григорович ще був і звичайною людиною, який любив і якого любили. Дізнайся більше про княгиню Варвару Рєпніну, яка все життя була закохана в поета. Напиши сценарій вистави про цю сторінку життя Т. Шевченка.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Об'єднайтесь у творчу групу з однокласниками. Проведіть опитування серед учнів свого навчального закладу на тему «Що ти знаєш про Тараса Григоровича Шевченка?». За результатами опитування підготуйте узагальнювальні висновки та оприлюдніть їх у зручний для вас спосіб (радіо-, електронна чи надрукована газета, блог, поширення через соціальні мережі тощо). Щоб спонукати ровесників більше дізнатися про поета, підготуйте запитання для вікторини й проведіть її.

Андрій Якович Чайковський народився 15 травня 1857 року в місті Самборі на Львівщині. У той час Галичина входила до складу Австрійської імперії.

Хлопчик дуже рано залишився сиротою. Бабуся, яка опікувалася ним після смерті батьків, навчила його читати й дала початкову освіту. Після закінчення Самбірської гімназії А. Чайковський здобував освіту у Львівському університеті.

Щоб утримувати свою велику сім'ю, усе життя займався адвокатською практикою. Він не боявся вести справи в судах українською, хоч офіційними мовами судочинства були польська й німецька. Клієнти А. Чайковського — прості селяни, чиї інтереси він захищав, любовно називали його «хлопським адвокатом». Син Микола про батькове ставлення до професійних обов'язків згадував так: «Батько і в своїй адвокатській роботі був поетом, його виступи-оборони перед присяжними суддями були повні життя та щирого гумору, вони захоплювали слухачів і звичайно викликали бажаний ефект — виправдання підсудного. Батько вмів знаходити логічні та психологічні нитки між правними нормами і життям і свої висновки підносив присяжним у такому вигляді, що вони на питання трибуналу про винність підсудного відповідали: «Ні».

А. Чайковський протягом усього життя був незаперечним моральним авторитетом для українців Галичини, адже, крім професійної діяльності, брав активну участь у політичному, громадському й культурному житті, багато робив для пробудження національної свідомості співвітчизників і виховання молодого покоління. Навколо нього завжди виривало громадське життя, він був співзасновником багатьох об'єднань: одного з перших у Галичині кредитового товариства «Надія», хорового товариства «Бережанський Боян», сільських читалень «Просвіти», товариства «Січ». Письменник співпрацював з «Руським педагогічним товариством», брав участь у гуртку «Народний дім», ініціював відкриття гуртожитку для малозабезпечених учнів «Руська бурса». А ще Андрій Якович — один із засновників та член Союзу українських адвокатів, голова Товариства українських письменників і журналістів імені Івана Франка, кандидат на виборах до Галицького сейму та Державної Ради,

повітовий комісар Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у Самборі. Його небайдужа позиція завжди виявляла патріота, який дбав про суспільне добро. І співвітчизники відповідали йому довірою, гуртувалися навколо нього.

А. Чайковський розумів, що на виховання народу й пробудження його національної свідомості значний вплив завжди мала художня література. Тому митець береться за перо й звертається до тих сторінок історії України, які виявляли взірці національної гідності. Так з'являються твори «Петро Конашевич-Сагайдачний», «За сестрою», «Віддячився», «Козацька помста», «Олексій Корнієнко», «Полковник Михайло Кричевський» та інші. Розмірковуючи про свою письменницьку місію, він писав: «Мені байдуже, чи мої письменницькі праці перейдуть до світової письменницької скарбниці. І я не писав на експорт, лише для свого любого, дорогого українського народу. І я щасливий сьогодні, що мої простенькі праці зайшли під селянську стріху, і там їх радо прийняли».

ЗІ СПОГАДІВ А. ЧАЙКОВСЬКОГО

Вправді в гімназії я рвався до писання, писав зразу коротенькі оповідання, відтак, як побачив український театр, пробував писати драми. Та я з тим всім соромився признатися перед ким-небудь, окрім моїх товаришів, а вже перед старшими за жодні гроші я не відважився б до того гріха признатися. Та ж се були професори, люди відштовхуючі, котрі дивилися з легковаженням на людину, котра не мала в громадянстві рівного їм становища.

...Тоді, як я друкував у фейлетоні «Діла» мої «Спомини з-перед десяти літ», приїхав я до Львова і стрінувся на ринку з Іваном Франком. Він розпочав розмову з того: «Я читаю ваші спомини, і мушу признати їм літературну вартість, пишіть далі».

...Я поклав собі за ціль мого життя переповісти в белетристичній¹ формі нашу історію з козацького періоду й тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій, багато легше фантазувати на теми буденні з життя.

Прочитай статті «Героїко-романтична повість. Романтичний герой», «Композиція епічного твору». Користуйся відомими тобі позначками.

¹ Белетристичний — який стосується художньої літератури.

ГЕРОЇКО-РОМАНТИЧНА ПОВІСТЬ. РОМАНТИЧНИЙ ГЕРОЙ

Читаючи твір А. Чайковського «За сестрою», ти познайомишся з головним героєм Павлусем — сміливим і кмітливим хлопчиком із добрим серцем. Заради звільнення своєї сестри з неволі він зневажає загрози для життя, долає численні перешкоди, наражається на небезпеку й не боїться кинути виклик силам зла. Автор змальовує головного героя особою винятковою, відважною й доблесною, яка в ім'я благородної мети здатна на самопожертву. Такого героя називають **романтичним**.

Петро Андрусів.
Два козаки в полі

«За сестрою» А. Чайковського за жанровим різновидом — **героїко-романтична повість** — твір, у якому наявні описи звитяжних сторінок історії народу, а герої служать високим ідеалам людства — гуманності, свободи та братерства.

КОМПОЗИЦІЯ ЕПІЧНОГО ТВОРУ

В епічному творі, крім сюжету, можуть бути позасюжетні елементи. Вони не рухають розвитку подій, але поглиблюють уявлення читача про них. До позасюжетних елементів належать описи (пейзаж, портрет, інтер'єр), авторські відступи чи характеристики, вставні епізоди (новели, легенди, сни, листи, спогади героїв тощо), пролог, епілог, екскурси в минуле або майбутнє. Сюжет та позасюжетні елементи становлять композицію твору. **Композиція** — це побудова літературного твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Доведи, що А. Чайковський був одним із провідних діячів українського культурного, громадського та політичного життя Галичини.
2. Поясни думку письменника про те, що він *не писав на експорт*. Як ти ставишся до позиції автора? Свою відповідь обґрунтуй.
3. Поясни, як ти розумієш поняття *романтичний герой*.
4. Назви позасюжетні елементи в повісті І. Франка «Захар Беркут».

Попрацюй у парі.

1. Пригадай, які твори на історичну тему ти читав/читала. Поясни, з якою метою автори звертаються до зображення минулого народу. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Повтори відомості про види читання на другому форзаці підручника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання до твору.

ЗА СЕСТРОЮ

Оповідання з козацької старовини

(Скорочено)

I—III

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травом, як багато-багато інших тогочасних українських осель. [...]

В Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними жодного, який не бував би на Січі між низовим товариством. Із цього виходило, що було їх мало. Багато з них полягло в боях, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому-то ці Судаки, що осталися живими, багатіли на ціле село і з того були в усіх у великій пошані.

Рідня Судаків у той час складалася з старого діда Андрія, якому 70 років, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Властиво, Петра тоді вже не було дома. Пішов на Запорожжя.

Другому синові Павлові було п'ятнадцять, а дочці Ганні тринадцять років. Поки діти були молодші, цілим господарством клопоталися Степан із жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, наглядав хати й дітей. Уважав за свій обов'язок привчити Павлуся до лицарського ремесла. Отже, вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниці та з лука й орудувати шаблею.

В інших хвиликах розповідав йому про Запорожжя, про козаків, їхні звичаї та про походи й пригоди із свого життя.

Діти слухали залюбки оповідань дідуся, а Павлусеві снилися відтак бої з тарвою, широкий степ і він мріяв усе про те, коли то й він підросте та стане славним козаком. Павлуся і Ганна дуже любилися. Він її вчив потай діда тих усіх штук, яких навчився від дідуся, бо дідусь усе говорив, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася в Павлуся завзята козацька вдача. [...]

Фотій Красицький. Гість із Запорожжя

На село напали татари. Павлусевих маму й дідуся вороги вбили, а батька й сестру взяли в ясир. Хлопчик урятувався втечею й потрапив до козаків. Тут він познайомився з козаками Непорадним, Тріскою, Недолею та зустрівся зі своїм старшим братом Петром.

IV

[...] Павлусеві забилося серце, як почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво зустрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували у Спасівці. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було все байдуже, наче б на празник ішли. [...]

Козаки станули лавою, поздіймали списи з ремінців і насторчили перед себе...

— З Богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку ходом, а відтак підбігцем...

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. В коші заворушилось, як у муравлищі. Молодий Мустафа-ага вже сидів на коні й порякував.

Татари кинулись до коней, миттю посіддали їх і виступили перед кіш та устались по-татарському звичаю півмісяцем. Вони хотіли лиш оборонятися, а не нападати. На те не було в них ні охоти, ні спроможности.

Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягти вози, звивати шатра й готувитися в похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. Їх середина стояла не рушаючись, щоб так замкнути козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

— Завертай!

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити... Йому здавалося, що це вся козацька сила, бо більше нікого й не було видно.

Тепер з усіх боків засвистали по татарській стороні бойові свиставки, й татари з пекельним криком «аллах! аллах!» кинулись наздогін за козаками.

Татарські коні, витягнувши шиї, як гуси в лету, з створеними широко ніздрями, гнали так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони доганяли козаків. Віддаль між ними меншала.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і став проти татар. Під час погоні татари помішалися трохи. Деякі коні висунулись наперед.

Тріска першому стрічному татарині відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь погнав з татарини даліше. Він все ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога лишилася в стремені, і кінь поволік його отак у степ.

Коло Тріски збиралася щораз більша купа татар. Він рубав на обидва боки.

З того одна частина татарської сили здержалася.

Козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Хлопці, ватажок між татарвою... Хто в Бога вірує, не даймо! Який десяток козаків завернули коней і пустилися виручати Тріску. Вони бачили, як Тріска ввхався, врубаючи поганців. Але й татари роїлися, як оси.

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молився Богові в передсмертній годині. Татари згуртувались у подовгасту валку і вже досягали козаків.

В одного козака кінь спотикнувся і впав, його, сердегу, розтоптали татарські коні. А поки те, Недоля заходився привітати татар. Він розділив свою сотню на дві частини й поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістсот ступенів.

Татари були такі певні перемоги, що й не дивились на боки. Вони гнали вперед, як хорти за серною.

Як наблизилися до того місця, Недоля дав умовлений знак.

Козацтво рушило з місця, і в найбільшій розгоні вдарили на татар з обох боків. Залунало козацьке: «Слава Богу!»

Татари не були в силі здержати розігнаних коней. Вони гнали одною збитою валкою. Розвитися по боках проти козаків вони й не гадали. Козаки насторчили свої списи і кололи ними завзято у збиту купу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла; вони взялись до шаблук. Настала страшна рубанина.

Козакам аж руки мліли, а татари помішались так, що один одного рубав.

Татари верещали, коні кричали і ставали диба, а це все заглушав могутній крик з козацької груди: «Ріж, бий!»

Татари загадали перебитися іншим боком і вийти з тої тісної вулиці. Вони рвались наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, завернула і ударила спереду.

Козаки встигли стільки нарубати татарських трупів, що зробилася з них гребля.

Коні без їздців погнали в степ.

Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і втікали. За ними погнали козаки. [...]

Татари один по одному відлучалися від гуртка й утікали до свого коша.

«Ось і на моїй вулиці празник!» — подумав Непорадний і відпняв від сідла свій шовковий аркан.

Аркан форкнув у повітрі і вхопив татарина за ший та звалив з коня.

Непорадний вийняв шаблю і взяв її в зуби. Руками звивав аркан, поки не доїхав до татарина та відрубав йому голову.

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілився і стрілив в найдальшого татарина.

— Коби так, хто набивав вам рушницю! — каже Непорадний. — А я то швидше шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки не пустив його на голову татарині.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром татарів повний.

Непорадний впіймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин впав на землю.

Татарин успів розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою шаблею.

— Не забивала мене козак... Татарин да гроші, много золота син Девлет-гірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний задержався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоєвищу лежали трупи людей і коней. Козаки добивали ранених. Інші погнались з арканами по степу ловити налякані коні без їздців...

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, опершись рукою під боки, і порядкував.

— Де Тріска? — питає.

— Він поляг перший, — відповіли козаки. — Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналась татарва, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він розплющив очі... Побачивши козаків, він сказав, тільки:

— Прощайте, братці, та й молитесь за мою грішну душу.

Він сконав.

Сонце вже заходило та озорило своїми червоними проміннями закривавлений степ... [...]

В козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, кінчали свою роботу. До Недолі приблизився Непорадний.

— Пане сотнику, в мене татарський бранець... [...]

За хвилину привели молодого татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому багата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомед і твій хан чортові братами приходяться...

— Не смій, джавре, зневажати його світлости хана ханів, бо він вас усіх переріже або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А заки ти йому це скажеш, то підеш за твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брався уже за шаблю.

— Тихо, — grimнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш оцього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого і цілого. [...] Цей татарин для нас важніший, як сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені дістати якогось визначного татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещо про наміри орди...

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідуся йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не видавалися йому такі страшні, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуся й маму, не взяли б сестри в полон.

І в нього вступила надія, що козаки відіб'ють ще й тата й сестру... Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погнались козаки й розбили татар до решти та освободили полонених.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Обоз — табір.

Кіш — військовий табір.

Джавр — невірний, християнин.

За́ки — поки.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Визнач експозицію повісті та стисло перекажи, про що ти з неї дізнаєшся.
2. Назви подію, яка є зав'язкою твору. Який конфлікт покладено в основу повісті?
3. Розкажи, що тобі стало відомо з прочитаної частини про Павлуся. Відповідь підтверджуй цитатами.
4. Вислов припущення, чому в IV розділі повісті автор майже нічого не розповідає про Павлуся, хоч він є головним героєм твору.
5. Поясни, чому перед боєм *козакам було все байдуже, наче б на празник ішли*.
6. Охарактеризуй узагальнений образ запорозьких козаків. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
7. Наведи докази до тези, що козак Тріска — романтичний герой повісті.
8. Назви, що спільного між зображенням козаків у повісті та в козацьких піснях. Свою відповідь підтверджуй цитатами.
9. Розкажи, що тобі стало відомо про Мустафу-агу. Яким автор його зображує в цьому розділі? Які почуття в тебе він викликає? Свою відповідь обґрунтуй.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися подальші події. Прочитай наступну частину твору й перевір свої здогади.
2. Склади простий план до розділів I–VII.
3. Добери з розділів I–VII цитати до характеристики образу Павлуся та зроби в підручнику закладки.

V–VI

Павлусь і його брат Петро зустріли батька. Хлопчик просив їх поїхати до Криму визволяти сестру, але батько не погодився, бо ймовірність її знайти мала, а втратити життя було легко. Уночі, коли козаки спали, Павлусь утік із табору й вирушив на пошуки Ганнусі.

Невдовзі він познайомився з чоловіком, який служив татарам і показував їм дорогу в Україну. Карий, а татари звали його Каримом, забрав Павлусевого коня й продав хлопчика татарині. По дорозі додому він зустрів козаків, з якими кілька днів тому жив Павлусь. Вони впізнали коня й почали допитувати Карого, куди він дів хлопчика. Після того, як дізналися про злочин, козаки скарали зрадника на смерть.

VII

Павлусь заспокоївся. Він сидів на татарській арбі, підігнувши коліна під бороду і задумався, що йому тепер робити. Татарин підсунув йому кусок паляниці й кухоль молока. Павлусь був дуже голодний. Він з'їв паляницю і випив молоко, не знаючи, що воно кобиляче.

«Може, воно так ліпше, — подумав Павлусь, — що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

— А куди ви їдете? — осмілився запитати Павлусь.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами. Як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видавались Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм подобався. За кілька днів він освоївся з таким життям. Помагав татарам у всьому і вчився заповідливо татарської мови. Він був понятливий, і татари не могли надивуватись тому. Інші бранці були якісь неприступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугувався ними в розмові.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я й не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти лишися з нами, прийми нашу віру.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш відректися хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринів у очі за таку зневагу християнської віри.

— Я насамперед хочу вивчити вашу мову, а це потім...

— Добре, добре! — говорив татарин. — Коли станеш мослемом, то й вільний будеш, а потому можеш до великої почеси у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді... [...]

Як лиш дістався сюди, став придумувати спосіб утечі. Коня вже вибрав.

Приготовлявся до втечі, помалу і з розмислом. Він почав обкрадати товаришів конюхів. В одного вкрав ножа, в другого сумку на харч, в третього узденицю. Все це ховав ніччю в дуплаве старе дерево. А що покірний, слухняний, усім служив охоче, то й ніхто його не підозрівав.

Павлусь усе думав про те, чого йому в дорозі буде треба, і зараз для себе ховав. [...]

Настала ніч.

Павлусь не хотів довше відкладати утечі. «Або втечу і вернусь сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше в такім жити не можу, а бідної Ганнусі, мабуть, таки не відшукаю, пасучи табуни або послугуючи татаринів у дворищі».

Коли всі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, натягнув козушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коні.

Свого вибраного ще з вечора припняв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився й рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досвіду. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю; а ще знав, що це харциз і як його треба стерегтися.

Коли б тільки за Перекіп, а там уже степ. А в степу може й козаків зустрінути. А ні, то навпростець на Січ Запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські села і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінуги татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і запитався, куди він їде, та Павлусь вимовлявся, що його послали за орудкою і він має вертатись зараз. Його не спиняли. [...]

Коли Мустафі донесли про втечу Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він зараз розіслав гінців і назначив таку кару: сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, так продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу і він перемінив свій засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, щоб їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали, він нітрохи не злякався. Він був певний, що свята По-кровка й тут його заступить.

Як би й нічого не сталося, Павлусь заснув міцним сном...

На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; а в нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невільникам пояснювати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив йому на двадцять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде виконаний та яке зробить враження на невільників.

В тій хвилині в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багато вдягнених слуг. Усі розступились. Він заїхав усередину й проголосив співучим, трохи гугнавим, голосом:

— Слухайте, невірні джаври! Мій пан, ханський Девлет-гірей Ібрагім і улюбленець — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості запитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милости Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що того літа ходив з загоном воювати невірних на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомеда. Хто виявить його місце, стане достойний його ласки й нагороди його милости. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його повісять.

Один татарин взявся ознайомити те саме по-українськи. Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан. Мулла подивився згрідливо на Павлуся.

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Ібрагім-потурнак, зігнувшись у три погібелі перед муллою, потвердив, що Павлуся привезли цього літа.

— Так? Ну, говори! А як збрешеш одне слово, то вріжу тобі язика.

— Не тобі скажу, а твому панові.

Мулла закусив губи.

— Цього невільника забираю зараз до його милости Девлет-гірея Ібрагіма. Відтепер він під мою рукою.

Усі невільники ахнули. Вони раділи, що Павлуся минула кара.

— Сідай на коня і їдь зо мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж вернуся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому в вічі. Він знав, що тепер над ним могоуча рука Девлет-гірея і його тепер ніхто не сміє торкнуту.

VIII

[...] Служба вже повідомила Девлет-гірея, що мулла вертається з якимсь молодим джавром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед нього явився.

Служба забрала від них коні, і мулла повів Павлуся нагору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум!

Мулла вклонився низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітря лук до грудей і звідси зробив рукою низький поклін.

— Вітаю, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салем!

— Цей молодий джавр, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського перекладача! — заговорив Девлет-гірей до чорного слуги.

За той час Павлусь міг придивитись до Девлет-гірея. Це був хлоп дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, перекладача, — обізвався сміло Павлусь і вклонився низько по-татарськи Девлет-гіреєві: — Я сам вмю по-татарськи розмовитись...

— Ти ж недавно між нами...

— Недавно, а ваша мова мені подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі й віра наша сподобається, як між нами лишишся, а тоді жде тебе гарна будучність. «Собака ваша віра!» — подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди, як твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, але як збрешеш, то хай тебе Аллах...

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в бою, але що відтак з ним сталося, це знає моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Ні, ні, вона все бачила... Якби її лиш знайти. Вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганнуся...

— Яка Ганнуся?

— Сестра моя, Ганнуся. Накажи її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-гірея і сказав усе, задержуючи собі одне, що могло спасти сестру.

Девлет-гірей подобрів. Він казав прикликати свого завідувача.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого джавра про його сестру і зараз мені її вишукай між бранцями. Якби її не було в Крими, то спровадити її за всяку ціну, хоч би з кінця світу. [...]

Девлет-гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулись із походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була битва з козаками і там пропав його син-одинак. Більше татари не вміли сказати.

Девлет-гірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а як дівчини не знайдуть?

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Автор пише, що в полоні Павлусь «вчився запопадливо татарської мови». Визнач, у якому лексичному значенні в цьому реченні вжито слово **запопадливий**:

1. Догідливий, який намагається задовольнити чиїсь бажання, здобути чю-небудь прихильність.
2. Жадібний, який має особливу пристрасть до чогось.
3. Охочий, який має особливу схильність, велике бажання до чого-небудь.
4. Старанний, який уважно виконує щось, чесно ставиться до своїх обов'язків.

Склади й запиши в робочий зошит чотири речення, у кожному з яких слово **запопадливий** відповідало б названим вище значенням.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Арба́ (гарба́) — високий віз на двох або чотирьох колесах.

Мослём — мусульманин.

Везі́р (візі́р) — вищий урядовий сановник у деяких країнах Близького й Середнього Сходу.

Падиша́х — титул монарха в деяких країнах Близького й Середнього Сходу.

Харці́з — розбійник, грабіжник.

Ору́дка — дрібна, незначна справа.

Потурна́к — потуречений чоловік.

Мулла́ — служитель релігійного культу в мусульман.

Рунду́к — ганок.

Салём алéйкум — привітання в мусульман.

Гарём — тут: жіноче приміщення в будинку багатих мусульман.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Стисло перекажи епізоди, які розповідають про перебування Павлуся в полоні, та назви **не менше трьох** рис характеру хлопчика, які виявилися в нього в цей час.
2. Поясни, чому Павлусь охоче вивчав татарську мову, але рішуче відмовився прийняти віру ворогів.
3. Поясни, як до Павлуся ставилися татари. Прочитай цитати, які підтверджують твою думку.
4. У багатьох творах на історичну тему українців змальовано тільки позитивно, а ворогів — негативно. Чи дотримується А. Чайковський такого принципу зображення? Свою думку обґрунтуй.

5. Назви образи українців, яких автор зображує негативно. Стихло охарактеризуй їх.
6. Поясни, як ставиться автор до явища зради національних інтересів. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
7. Що у твоєму розумінні є зрада національних інтересів? Як ставишся ти до зрадників свого народу? Свою відповідь обґрунтуй.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. У зошиті намалюй схематично, як групуються персонажі у творі, та напиши їхні прізвища й імена.
2. Накресли в зошиті таблицю, у якій ліворуч напиши риси характеру Павлуся, а праворуч — епізоди, у яких вони розкриваються.
3. Добери з розділів VIII–IX цитати до характеристики образу Павлуся та зроби в підручнику закладки.
4. Передбач, як можуть розгортатися події. Прочитай наступну частину твору й перевір свої здогади.

* * *

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці рано, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець із вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській арбі. [...]

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись. — Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилося за нею... Дозволь мені, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого, — каже до гінця, — проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідлані коні. Павлусь скочив на коня, як птах, і, вклонившись Девлет-гіреєві, поїхав. В ньому серце скакало з радості.

А старий татарин, дивлячись на нього, подумав собі: «Славна й лицарська кров пливе в цьому хлопцеві! Коли б його Аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслам славного лицаря й оборонця». [...]

— Ганнусю, сестричко! Хіба ж мене не пізнаєш? Братка свого, Павлуся?

Ганна закричала несвоїм голосом і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати, як знала. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одягу.

— Ганнусю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, заки тебе відшукав; отямся! — говорив Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити й цілувати.

Татарка принесла води й покропила Ганнусю. Вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай, Ганнусю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити...

Ганна підвелася й сіла, розглядаючись боязко по татарах, що її оточили.

— Що тобі сталося?

— Утома, братку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити... Звідкіля ти взявся тут?..

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже не багато, хоч мені цілий час толочили в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, як не хотіла вчитися...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо... Тобі, може, на коні було б краще...

— Ой, так, так, Павлусю! — закликала Ганна, аж у руки плеснула. — Я вже так давно на коні їздила...

— Дати їй коня! — наказав Павлусь.

Один татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали один поруч одного. Татарці було це не по нутру. Їй здавалося, що везе значну особу, жінку, що на неї не сміє вітрець подути, а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— В степу, пішли з козаками... Я втік від них нічю та й попав сюди, щоб тебе знайти...

— То ми вже свобідні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-гірей Ібрагім шукає свого сина Мустафу. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку.

Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу зловив на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів його відвести лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти показуй, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на перекладача. Я тобі лиш тому кажу, щоб ти знала. Може бути, що на перекладача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля.

Заки доїхали до гіреєвого дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилини, як вони почули церковні дзвони, як напали на село татари та її вхопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності.

Павлусь одного лиш боявся, але цього Ганні не сказав, щоб її не лякати.

Якби так лубенському полковникові впало на думку втопити Мустафу або голову йому відрубати, тоді й їм було б амінь.

[...] Девлет-гірей стояв на галерії і вижидав гостей. Павлусь зняв шапку і став здалека до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив гірей до свого завідувача. Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці. Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра; вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-гірей почав її випитувати по-татарськи. Ганна оглянулася на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся. Павлусь став її питати по-українськи.

Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-гірей. — Я зараз посилаю послів з багатим окупом до лубенського полковника, а за той час ви будете моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика нагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати.

— Та тепер житимете трохи по-нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться і закон не велить, щоб дівчина в цьому віці ходила з відкритим лицем та й балакала хоч би з братом.

Павлусь і Ганна подивились одне на одного з жалем, що їх розлучали знову.

— Хіба ж не можна нам і слова промовити одне до одного хоч би через засло-ну? — заговорив Павлусь. Він чув, як його корч за горло хапає...

— Можна, але здалека...

Розійшлися. Її повели між жіноцтво, Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий тим, що йому Бог дозволив дожити.

IX

[...] Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертається живий і здоровий.

Девлет-гірей велів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про те довідався Павлусь, не втерпів і побіг до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Коли б це був хтось інший, сторож був би напевно штовхнув його ножем. Але цього не вільно було торкнутися, бо так пан наказав усій службі.

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь. — Сестру мені приклич, я її мушу зараз бачити... Викликали Ганну.

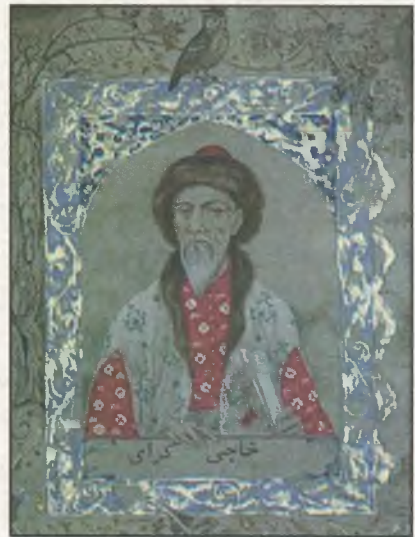
— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо свободні! — Більше не говорив нічого. Казав собі осідлати коня і побіг наздогін за почтом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе, тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв... Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас помучили... Пождіть, чортові сини! Вернусь я ще сюди, може, й не раз, та не на сторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар...

Пождіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...

[...] Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-гірей вернувся з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім коні й усміхався до батька, що аж сіяв з радости.

«Бач, який тепер бадьорий! — подумав Павлусь. — А на аркані у Непорадного то кривився, наче б лісницю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся...»

Перший хан із династії Гіреїв,
засновник держави
Кримське ханство

Та зараз стало йому соромно тих слів. Це не гарно. Ось той Девлет-гірей так поводився з ним, як із сином, а він йому відгрожується...

«Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як інша уся та погань татарська... чого вони нас зачіпають? Хіба ми їм заважаємо? Ні, ні, ми ще стрінемось!..»

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвилині його прикликали до Девлет-гірея. По дорозі стрінув Ганну, її теж туди вели.

Стали обоє перед ханом, що держав сина за руку, наче б лякався, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду, тепер я хочу додержати моє слово, нагородити вас.

Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі... Пусти нас...

— Хіба вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно... Хочемо своїх бачити...

— Хай буде по-вашому! Ідьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому й не жити більше. Будьте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти свобідний, подай мені руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся. — Мені вже розказували, який ти славний козак... Та одне скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Та й хитрун бо з тебе, синку, хитрун! — каже мірза, всміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В тій хвилині Павлусь пригадав собі щось. Від того пригаду він почервонів увесь, як буряк. Йому соромно стало, що це забув, що мав тепер сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-гірею! Коли ти показав мені стільки ласки... то я ще про одне тебе прошу, не відмов мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього тобі не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось що прошу: у Сулеймана-ефенді живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мій... Викупи його і подаруй мені.

— Хіба він тобі родич?

Ясноок. Молодий невільник

— Ні, лиш земляк. Та він мені був рідним батьком, як я в неволю дістався. Він завивав мені рани, як мене били нагаями. Я поклявся віддячитись йому. Хочу йому свободу випросити.

— Добре в тебе серце, мій хлопче! — сказав Девлет-гірей. — Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою в Україну.

Девлет-гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

Павлусеві потекли сльози з очей.

Він забув про всі злидні, про всю злість до татар. Простив їм усе відразу...

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Назви нові риси характеру Павлуся, які виявляються в заключних розділах твору, і перекажи епізоди, у яких вони розкриваються.
2. Поясни, як склалися стосунки Павлуся з Девлет-гіреєм і Мустафою. Чим викликане доброзичливе ставлення татар до хлопчика? Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
3. Спираючись на текст повісті, наведи **не менше трьох** доказів до тези про неоднозначні стосунки українців і кримських татар у XVII–XVIII ст.
4. У творах на історичну тему конфлікт і сам твір завжди мають певні зв'язки з сучасним життям, а розв'язання конфлікту відповідає на актуальні питання сьогодення. Поясни, які рецепти співіснування сусідніх народів пропонує співвітчизникам автор.
5. Визнач тему, ідею, проблематику твору.
6. Наведи **не менше трьох** доказів того, що «За сестрою» — героїко-романтична повість.
7. Випиши кілька прикладів застарілих та запозичених слів. Поясни, з якою метою їх використано у творі.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Склади простий план характеристики образу Павлуся.
2. За планом усно охарактеризуй образ героя.

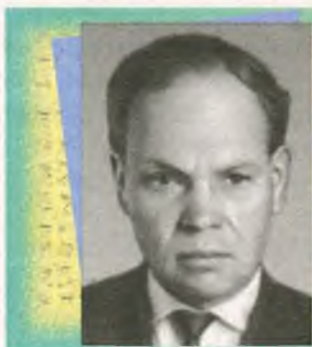
ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Добери матеріали до теми «Українці й кримські татари: дві мови — одна історія». Підготуй повідомлення та виголоси його в класі або оприлюдни дослідження для ознайомлення однокласників у соціальних мережах.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Добери за інтернет-джерелами художні твори українських письменників на історичну тему та уклади список рекомендованої літератури для учнів 6-го класу. Додай до одного з творів анотацію.
2. Разом із двома-трьома однокласниками розроби правила, за якими мають розвиватися події в героїко-романтичному творі. Підготуйте буклет, у якому представте класу свою роботу.

МИХАЙЛО
СТЕЛЬМАХ
(1912–1983)

Попрацюй у парі.

Опрацюй біографічний матеріал про М. Стельмаха. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Одного разу відомий режисер Олександр Муратов запитав у Михайла Стельмаха, чому він досі не вступив до лав Комуністичної партії. «Та знаєте, я опираюся, бо ще почнуть ритися в мої біографії, а так я спокійний», — почув у відповідь. Які ж біографічні факти боявся розкрити вже відомий на той час письменник? Спробуймо дослідити деякі сторінки його життєпису.

Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 року в селі Дяківці на Вінниччині в бідній селянській родині. Про нелегкі роки злиденного й одночасно казкового дитинства письменник розповів у діалогії «Гуси-лебеді летять...» і «Щедрий вечір».

Закінчивши школу, М. Стельмах продовжив навчання спочатку у Вінницькому педагогічному технікумі, а потім — педагогічному інституті. У селі він був першим, хто здобув вищу освіту. Хоча цього могло й не статися: його хотіли відрахувати з технікуму як сина «класово ворожого елемента». Річ у тім, що Михайлів батько під час російсько-японської війни мав нижчий чин у царській армії та за героїчний вчинок був нагороджений Георгіївським хрестом. Тільки після пояснень батька в технікумі Михайла поновили в навчанні.

Після закінчення інституту М. Стельмах учителював спочатку на Поділлі, де й почав писати свої перші віршовані твори, а потім переїхав у село Літки на Київщині. Там він активно вивчав фольклор і разом з учнями уклав чотири збірники українських народних пісень. Саме народна творчість заклала підвалини для вироблення неповторного власного стилю письменника.

Незадовго перед Другою світовою війною М. Стельмах відвідував письменницькі курси при Спілці письменників України, де познайомився з Максимом Рильським. Молодий автор показав відомому

вже тоді письменнику фольклорні записи та свої перші вірші. Максим Тадейович розпізнав неабиякі здібності літератора-початківця й згодом підтримав його дебютну поетичну збірку «Добрий ранок». Уже після війни, коли М. Рильського почали цькувати, М. Стельмах був одним із небагатьох, хто не відвернувся від свого «літературного батька».

Із тридцятих років ХХ століття в Україні розгортається маховик репресій. Радянській владі потрібен був слухняний, покірний громадянин. Усі хоч трішки запідозрені в нелояльності до влади і навіть безневинні оголошувались ворогами, яких треба знищити. Про тривоги тих часів М. Стельмах так натякає у своїй повісті «Гуси-лебеді летять...»: «Навіть у недобрій пам'яті тисяча дев'яцот тридцять сьомий рік, коли над моєю, тоді кучерявою, головою нависло нещастя, мати, як могла, удень втішала мене, а вночі при зорях плачем молила долю, щоб вона була справедливою до її дитини».

Під час Другої світової війни М. Стельмах був артилеристом, отримав контузію та поранення. Коли за станом здоров'я йому заборонили брати участь у бойових діях, пішов на фронт кореспондентом газети «За честь Батьківщини». У цей період вийшли збірки його фронтових віршів «Провесінь» та «За ясні зорі». Але талант письменника розкрився вповні вже після війни в його епічних творах «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда», «Дума про тебе».

М. Стельмах шанував людину праці й усю свою творчість присвятив розповіді про українське село. До письменницької справи він ставився як до священнодійства. Приступаючи до роботи над новим романом, завжди одягав святковий костюм, до якого була прикріплена зірка Героя соціалістичної праці. Чимало його творів написано на догоду існуючому ладу, але він не замовчував і болючі тогочасні теми. Забороненим був його твір «Над Черемошем» про післявоєнну Галичину та боротьбу ОУН-УПА проти СРСР (до речі, за спогадами О. Муратова, М. Стельмах співпрацював з Українською Повстанською Армією). Довгі дев'ять років не друкували його інший твір — роман «Чотири броди», у якому розповідається про голод 1932–1933 років в Україні. Власне, цей останній факт і спричинив великі переживання автора, а згодом тяжку хворобу й смерть.

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю М. СТЕЛЬМАХА

- *У чому найповніше проявляється гармонійність таланту?*
- У любові до людей. Талант гармонійний, коли добрий, людяний. Талант може сіяти і зерна гуманізму, і кукіль злоби. Людяний талант перетворює світ за законами краси й любові, нелюдяний — руйнує, розщеплює його.
- *Що таке краса?*
- Основа основ. І людської душі, і світу.
- *Що Ви найбільше ненавидите?*

— Кривду. Байдужість, прагнення принизити інших, показати владу над ними. Треба не теоретизувати про добро, справедливість, красу, а жити за їхніми законами.

— *Це непросто.*

— Людиною бути важко.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на текст статті в підручнику, прокоментуй слова М. Стельмаха *...я опираюся, бо ще почнуть ритися в моїй біографії...*
2. Порівняй міркування письменника про талант і красу з його визначенням особливостей власної творчості: *Моя тема в літературі — любов до людини*. Поясни, на які орієнтири спрямована творчість митця.
3. Поясни, чому М. Стельмах вважає, що *людиною бути важко*. Наведи відомі тобі факти з життя інших митців або власного досвіду, які пояснюють цю думку.

Повтори відомості про види читання на другому форзаці підручника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання до твору.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ...

(Скорочено)

*Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажуrom.*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову

Кадр із фільму «Гуси-лебеді летять».
У ролі Михайлика —
Володимир Чубарєв

пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Ска-
зав би таке таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає
кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята,
що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода,
птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по
синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь до-
гори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села й повернулись
до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством,
підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше,
і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

«Так-так-так», — притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом кач-
ка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком
придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом. Йй щось дуже важливе хочеться
сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: «Так-так-так».

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому
підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то
вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій
дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував
шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скрес-
не крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім
у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі,
що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, по-
бачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною,
та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою,
а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі,
а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росю
безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім
одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаю-
чись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді
нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується,
карлючки вусів одстовбурчуються, з рота вириваються клекіт і «ох, рятуйте мою
душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що
хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

— «Так-так-так», — погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в таких краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечинь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам.

[...] Серед майстрового люду найбільшої слави зажив мій дід Дем'ян, якого знав увесь повіт. Чого тільки не вмів мій дідусь! Треба десь зробити січкарню, драча, крупорушку чи керата, — співаючи, зробіть, дайте тільки заліза, дерева і ввечері добру чарку монопольки. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельмашні злагодить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них.

Залізо й дерево аж співали в діда, поки сила не повиходила з його рук. Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. Сусіди не раз, сміючись, згадували, як на замовлення він робив нашому панові фігури апостолів Петра й Павла. Вони виходили з дерева не пісними святенниками, а могутніми молодокими бороданями, яким приємно було тримати в руках і книгу, і ключі від раю.

Якийсь час вечорами бабуся обходила катрагу, де стояли святі, спасаючись, щоб вони зненацька не заговорили до неї, а люди пізнавали в них наших красивих дідуганів Дебелюка і Марущака. Фігури закрасувались перед входом до панського палацу, а жадного пан, звикши все мати на дурничку, не заплатив ані шеляга колишньому кріпакові. Дід якось нагадав вельможному за плату, але той лише розреготався і кризь сміх сказав:

— То це ж, Дем'яне, завелика честь, коли пан винен мужикові! Чи тобі не досить її?

Тоді мій дід і показав свій норів: уночі відікрив у пана апостолів і порізав їх на дрова. Вранці коло нашого подвір'я вже юрмилися люди, розглядаючи розкидані біля дровітні голови, бороди, тулуби і ноги святих. Коли хтось дорікнув майстрові, навіщо він отак розправився з фігурами, дід махнув рукою і сказав:

— Не поріж, то знов стоятимуть біля панської кам'яниці, хай там тільки одне горе стоїть!

Незабаром над'їхав за фігурами розлючений пан зі своїми гайдуками. Побачивши, що робиться на подвір'ї майстра, він вилаявся і на нашій, і на чужій мові та й подався до батюшки зі скаргою на богохульство. Свята церква поклала на діда покуту: він якийсь час мусив кожного, навіть найменшого, свята ходити на всі богослужби. І тоді найбільше дідусь вистоював біля найкращих святих — Юрія і Іллі, бо хто не знає, що Юрій ненавидів зміїв і панство, а Ілля громовими стрілами бив чортів, розтоплюючи бісівську шерсть і м'ясо на смолу?..

[...] Наспівуючи, я добігаю до обійстя дядька Миколи, якого по-вуличному прозивають Бульбою. Він якраз, широко розставивши ноги, стоїть біля обори і коле дрова. Сам дядько Микола рудий, кирпатий і невеликий на зріст, зате вусища в нього зародили, наче у гетьмана, а під ними і поверх них то чаяться, то розгулюють посмішка і насмішка. Жив дядько Микола хоч і бідно, зате весело: він ніколи не впадав у журбу, ніколи не прибіднювався, а навпаки, любив так похвалитися, щоб іще хтось не крізь смуток дивився на світ.

[...] — Дядьку, а це правда, що ви знайшли перо жар-птиці? — неждано ви-палюю я.

— Хе, який ти цікавий! — дивується чоловік, він оглядається, а по всьому його виду й очам проходять засторога і таємничість.

Ну, хто б після цього не догадався, що дядько Микола таки знайшов перо жар-птиці, тільки не дуже хоче розказувати про це. І знов наді мною майнуло чародійство казки. Я теж зиркаю на город і вулицю, набиваюсь усім своїм виразом у вірні спільники і тихенько-тихенько з надією питаюсь:

— Дядьку, то ви таки знайшли це перо?

— Таки знайшов, — шепоче дядько, змовницьки прикладає пальця до вусів і уст, а одним оком косує на вулицю. Але зараз на ній, окрім табунця чорних, що ночують у комині, горобців, нема ні лялечки.

— І що ви з ним робили? — аж тенькає щось у мене всередині.

— Що? Коли всі дома засинали, я при світлі пера жар-птиці шив людям чоботи.

— Шили чоботи? — розчаровано перепитую, і всі видіння казки покидають мене.

— А що ж я мав робити, коли не було іншого світла? — одразу береться сміхом все обличчя і вусища просмішника.

Коли так, то і я починаю посміхатися, ще й докірливо похитувати головою, щоб дядько Микола не дуже думав, що йому повірили на дурничку. А казки все одно жаль... [...]

Разом з однолітком Петром Шевчиком Михайлик іде до лісу.

[...] Недалеко тріснула крига.

— Чуєш? — пригинаючись, таємниче питає Петро.

— Чую.

— А знаєш, що воно?

— Ні.

— Це щука хвостом лід розбиває.

— То в неї такий крепкий хвіст?

— Як залізо! Це зараз невелика вдарила, а то, бува, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне. Іноді, як пофортунить, рибалка й вихоплює щуку за хвіст на берег.

Ми прислухаємось до річки, і вона знову затріщала за верболозами. Там теж ударила хвостом невелика щука, бо ополонки не пробила.

Веселі й забрьохані, входимо в ліс. По ньому зараз у верхівтті і низом гуляють шуми. Це, видать, очікуючи весну, гомонить душа лісу. Хоча я й дуже люблю ліс, але побоююсь його душі, вона, як розсердиться, то заведе тебе в такі нетрі, де люди не ходять, де сокира не гуляє.

А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічеська. І люблю, коли березовий сік накрапає із

жолобка, він так гарно вистукує: «тьоп-тьоп», що неодмінно завернеш до нього і присядеш навпочіпки. Також люблю напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись мов брати, збирають на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина і пахнуть опеньки.

Я охоплюю обома руками березу, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить, бо ще не розмерзся під корою сік, ще мертво у лісі. На вершечку береста обізвалася сойка. Ми подивились на її лискучі дзеркальця, а Петро запитав:

— Знаєш, чому сойка ніяк не може долетіти до вирію?

— Чому?

— Бо в неї в голові нема однієї клепки: пролетить день, а потім неодмінно хоче взнати, скільки ж вона відмахала верст, — і летить назад.

— Гм, — дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки, що її сойка безсовісно вкрала в якоїсь пташини. Сойка підступна птиця: вона мастак нищити дрібне птаство і їхнім же голосом веселити себе.

— Заєць! Заєць! — кричить Петро і кидається бігти до крутояру. Поміж деревами, не дуже побоюючись нас, проскакує вихудлий за зиму вухань і зникає в підліску.

— От аби ж рушниця була! — жалкує Петро. А я анічутінку не жалкую, бо дуже не люблю, коли додому повертаються мисливці, а за їхніми поясами погойдуються закривавлена дичина. Чим той бідний заєць провинився перед звіриною, птахами і людьми?

Враз я нахилиюся до кружечка ніздрястого снігу, що зеленкуватим ковніром охопив молоденького бересклета. Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну, ще заохлену голівку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця.

Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя!

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

1. Прочитай речення: *Вони... струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів.*

З'ясуй лексичне значення слова **бентежний** із наведених речень:

- В очах заяскрилися неспокійна давня туга (*С. Васильченко*).
- Загальний тривожний настрій надавав голосові його незвичної суворості (*О. Гончар*).

2. Прочитай речення: *Вони виходили з дерева не **пісними** святенниками, а могутніми молодоокими бороданями...*

Проаналізуй, у якому з наведених нижче речень слово *пісний* має таке саме лексичне значення.

- Тільки високі будяки росли на жовтогарячій пісній землі (*В. Кучер*).
- Чумаки видався таким пісним, таким нудярем... (*В. Речмедін*).
- Мати працювала в городній бригаді і любила борщ пісний (*Б. Олійник*).

Склади речення зі словом *пісний* у значенні *який не викликає до себе зацікавлення, не приваблює, не привертає уваги*.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Бриніти — утворювати дзвенячий протяжний звук.

Надзигльований — вертлявий, непосидючий.

Горня, горнятко — маленький горщик.

Ірій — вирій.

Січка́рня — пристрій, механізм, призначений для різання соломи чи сіна.

Драч — пристрій для виготовлення крупів з гречки, кукурудзи.

Крупору́шка — пристрій у млині, на якому деруть зерно на крупи.

Кера́т (кира́т) — устаткування, що задіює коней для роботи молотарки.

Монополька — тут: горілка, виготовлена на заводі.

Стельмашня́ — майстерня, де роблять вози, сани, колеса.

Катра́га — курінь (переважно на пасіці).

Гайдю́ки — слуга в багатому поміщицькому домі.

Обійстя — садиба, двір.

Вдовиче́нко — син удови.

Спанте́личений — розгублений, зніяковілий, збентежений.

Лева́да — присадибна ділянка землі із сінокосом, городом та плодним садом або іншими деревами.

Бересклéт — бруслина.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Визнач, чи можна виділити в прочитаному уривку елементи сюжету. Вислов припущення, чим може бути викликана відсутність чіткої сюжетної лінії у творі.
2. Повість складається з окремих епізодів, часто не пов'язаних один з одним. Який образ сприяє цілісності твору? Свою відповідь обґрунтуй.

Зверни увагу!

3. «Гуси-лебеді летять...» — твір **автобіографічний**, у якому головним героєм є сам автор. Але зверни увагу: у повісті наявні дві точки бачення світу — маленького Михайлика й дорослого Михайла Стельмаха. Прочитай уривки, які ілюструють кожну з них. Поясни, яку роль у творі відіграє кожен з оповідачів.
4. Вислови припущення, чому автор визначив точкою відліку розгортання сюжету початок весни. Поясни, чому на початку твору автор змальовує образ гусей-лебедів.
5. Прочитай уривок, у якому йдеться про те, що Михайлик любить, а чого не любить. Як через симпатії та антипатії розкривається його внутрішній світ і як вибір уподобань його характеризує?
6. Наведи **два** докази того, що в житті Михайлика завжди була присутня казка.
7. Прочитай портрет діда Дем'яна. Поясни, як деталі портрета допомагають розкрити внутрішній світ героя.
8. Чи можеш ти сказати за описом зовнішності діда, як до нього ставиться Михайлик? Які слова і вирази допомагають тобі зробити такий висновок?
9. Наведи з тексту твору докази того, що дід Дем'ян був майстром своєї справи і творчою людиною.

10. Знайди й прочитай епізод, у якому виявляються стародавні язичницькі вірування діда Дем'яна. Пригадай, з яким язичницьким богом вони пов'язані.
11. Наведи докази того, що для Михайлика вся природа одухотворена. Відповідь підтверджуй цитатами з твору.
12. Назви принаймні **два** чинники, які впливали на формування характеру Михайлика.
13. Чи згодний/згодна ти з тим, що твір «Гуси-лебеді летять...» не стільки про події в житті героя, скільки про світ його відчуттів і переживань? Свою відповідь обґрунтуй.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. У зошиті зобрази у вигляді схеми, хто/що впливало на розвиток поетичного бачення світу майбутнього письменника. Добери цитати з прочитаного уривка, які твою схему ілюструють.
2. Прочитай наступний уривок повісті. Зроби закладки в підручнику тих епізодів, що розкривають такі риси характеру Михайлика, як повага до праці та щедрість душі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Дід говорить, що з мене щось буде, бабуся охоче з ним погоджується, а мати — коли як; частіше вона похитує головою і каже зовсім не те, що всміхалося б мені: — Може, з нього й буде якийсь толк, якщо безтолоч он звідти вийде, — і пальцем показувала на те самісіньке місце, на яке при нагоді й тепер декому показують.

Але безтолоч «он звідти» не дуже поспішає виходити, їй, видать, сподобалась моя «макітра», в яку чогось потрапили не рівні, а кручені мізки. Дорослі геть-чисто все бачать, що є і чого немає в голові малого. Отож тепер у моїх мізках крепко хазяйнує безтолоч. І не подумайте, що я вже такий затятий або якийсь каламутник. Я не дуже кривлюсь, коли треба щось робити, охоче допомагаю дідусеві, пасу нашу вреднючу коняку, рубаю дрова, залюбки гострю сапи, люблю з мамою щось садити або розстеляти по весняній воді і зіллю полотно, без охоти, а все-таки потроху цюкаю сапкою на городі і не вважаю себе ледащом. [...]

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома

Людмила Жоголь.
Стельмахові роси
(фрагмент гобелена)

він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

Зі щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем...

А ота книжна погорда до селянина і його кривної праці породила в мені першу відразу до пихи, де б не вищирювала вона свої ікла: чи з житейського щодення, чи з книги, бо в книжці злеліане слово має бути справжнім святом душі й мислі. Я мало тоді стрічався з скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи — вони були по-своєму прекрасні. [...]

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

[...] Вдень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганій, бензином заправлений сліпак, що весь час факхотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми.

Михайлик дізнався, що в Юхрима була книжка «Пригоди Тома Сойєса», але дати її почитати він погодився за гарбузове насіння. Перешкодою до мрії стала мати — хранителька насіння.

В її устах і душі «насіння» було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Надія Старовойтова.
Українка з писанками

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малою, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про каліновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

Хлопчик без маминого дозволу взяв насіння й поніс його Юхриму.

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі клопоть сонця. Воно зараз на всі боки мірками розсипало тепло, розтрушувало проміння, і в ньому так веселіли блакитнаві хатки, наче хтось запрошував їх до танцю. Під тинами вже вилазила кропива й дурман, а над тинами набухала й прозорилась глеєм вишнева брость. Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас. Ці слова приглуше гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тупиться босоногий без картузика хлопчак, їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дучака. Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди — і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчача насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на свій щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене? Вона, ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче з сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід.

Михайликова мама дізналася, що він поділився насінням із хлопчиком, і похвалила його за чуйне серце.

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

1. Прочитай тлумачення лексичного значення слова **переліг**: заросле травою поле, що свідомо не обробляється кілька років для відновлення родючості ґрунту.

Поясни, як ти розумієш значення виділеного виразу в реченні ... в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди — **і тільки під перелогом лежала одна душа**.

2. Прочитай речення: — Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі...

Добери синоніми до слова **скорбний**. Перевір правильність відповіді за словником синонімів. Склади речення, увівши до нього слово **скорбний**.

3. Прочитай речення: *Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача.*

За синонімами в наведених нижче реченнях установи лексичне значення слова **опасистий**.

- Збиралися кардинали;
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду (Т. Шевченко).
- Біля вікна лежав на нарах долілиць огрядний чоловік (З. Тулуб).
- Увійшов дебелий чорнобривий чоловік, високий на зріст (Марко Вовчок).

Добери до слова **огрядний** синоніми. Перевір правильність відповіді за словником синонімів. Склади речення, увівши до нього слово **огрядний**.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Каламу́тник — той, хто підбурює проти когось, чогось; баламут.

Чепі́га — рукоятка в плузі.

Борозна́ — довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом.

Пиха́ — надмірно висока думка про себе, погорда, зарозумілість, зазнайство.

Сліпа́к — невеличкий світильник, що складається з ґнота та посуду, у який наливається олія, лій чи гас.

Челю́сті (в печі) — вихід кухонної печі.

Глу́па ніч — пізній час ночі.

Так, на шармака́ — тут: задурно, без оплати.

Глей — загуслий сік, що виступає на стовбурах деяких фруктових дерев (вишні, черешні, сливи та ін.).

Ра́м'я — старий, поношений або подертий одяг; лахміття.

Катеринки, пётрики, імперіа́ли, карбо́ванці — грошові одиниці.

Ду́кач — багатий.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Про Михайлика мати каже: *Може, з нього й буде якийсь толк, якщо безтолоч он звідти вийде...* Хлопчик погоджується з матір'ю: *Отож тепер у моїх мізках крепко хазяйнує безтолоч.* Підтвердь або спростуй ці твердження, посилаючись на його вчинки й думки.
2. Розкажи, як змалку в хлопчика формується повага до праці та до людини праці. Хто насамперед вплинув на таке ставлення? Відповідь підтверджуй цитатами з твору.
3. Знайди, як в тексті автор згадує про свою матір. Поясни, який вплив вона мала на формування особистості Михайлика. Відповідь підтверджуй цитатами з твору.
4. Поясни, чому автор зображує хліборобську працю так докладно й піднесено.
5. У прочитаному уривку зображено епізод, коли Михайлик постав перед нелегким вибором — зробити приємне собі чи добро іншим. Перекажи стисло цю подію й проаналізуй, як через неї виявляються основи народної моралі, засвоєні Михайликом.
6. Михайлик навчився читати самотужки. Розкажи, яку роль у його житті відіграла книжка.
7. Наведи **не менше двох** доказів на підтвердження тези: сюжет у повісті не традиційний — подієвий, а відтворений через сприйняття головного героя.
8. Поясни, чому автор будує розповідь на внутрішньому монологі та внутрішньому діалозі. Свою відповідь обґрунтуй.
9. Розкажи, яким у твоїй уяві постає Михайлик, а яке враження в тебе склалося про зрілого митця Михайла Стельмаха. Свою відповідь обґрунтуй.
10. За двома прочитаними уривками узагальни і зроби висновок, хто і що мало великий вплив на формування особистості Михайлика. Відповідаючи, спирайся на текст повісті.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Добери приклади з твору, які розкривають такі риси характеру Михайлика: допитливість, кмітливість, доброта й щирість у стосунках з людьми, життєрадісність і самокритичність. Усно охарактеризуй головного героя твору.
2. Прочитай наступний уривок із повісті. Зроби закладки в підручнику тих епізодів, що розкривають такі риси характеру Михайлика, як допитливість і наполегливість.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Я обернувся. Біля самого вориння з козубом у руці стояла чорнява худенька дівчинка років восьми, очі в неї карі, з краплинами роси, рум'янці темні, а губи відстовбурчилися рожевим потрісканим вузликом і чогось радіють собі. То чому й мені не посміхнутись дівчині? Я це залюбки й роблю, примруживши очі, в які натрусилосся сонця.

— А я знаю, як тебе звати, — довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з краплинами сонця намистечко.

— Не може такого бути.

— От і може таке бути, — показує чорнява свої рідкуваті зуби.

— Звідки ж ти дізналась?

— А зимою, пам'ятаєш?.. — пирснула вона.

— Що зимою?

— Пам'ятаєш, як спускався на ночовках з горба?.. Тепер ми починаємо сміятися обое, хоча мені не дуже приємно згадувати, чим закінчилося те спускання. Але цього вже дівчина не знає.

— Я тоді й подумала: сміливий ти!

— А чого ж, — не знаю, що сказати, хоча й приємно стає від похвали: знайшлася-таки хоч одна людина, яка не огудила мене за те спускання.

— Хочеш суниць? — простягає до мене повну козубеньку, посередині скріплену прутиком.

Хто б не хотів поласувати ягодами, але ж не личить хлопцеві брати їх у дівчинки, і я байдуже кажу:

— Ні, не хочу.

— Бери, я ще назбираю. Тут їх багато.

Тоді я збиваю в козуба вершечок і висипаю ягоди в рот.

— Правда, смачні?

— Смачні. — Нарешті пускаю самопасом у ліс коняку. — А як тебе звати?

— Любою.

— І що ти робиш тут?

— Пасіку доглядаю.

— Сама?

— Сама-самісінька, — посмутніли посіверілі уста дівчини, а бровенятка стали такими, наче хтось їх почав нанизувати зсередини.

— А де ж твої батьки?

— Мати дома пораються, а тато пішли на закладини хати. Напевне, пізно прийдуть за мною.[...]

— А в нас дома козеня є, — дівчині все хочеться розказати мені. — Тато взимку знайшов його з перебитою ніжкою.

— А в нас автомобіль був.

— Автомобіль? — не йме віри дівчина і широко дивиться на мене. — Може, не автомобіль, а чортопхайка?

— Ні, справжнісінький, на чотирьох колесах, автомобіль, — радію, що маю чим здивувати дівчину. Та й не тільки її! Коли треба збити пиху комусь із хвальків, я завжди перемагаю їх колишнім автомобілем, що був у нас аж два дні.

— Де ж ви взяли справжнісінького автомобіля? — вірить і не вірить Люба моїм словам.

— Хай тобі тато про це розповідь — він повинен знати. — Кажу так, ніби й не хочеться розповідати про торішню історію.

Ілюстрація
Йосипа Кузишина

— Ні, ні, я хочу від тебе почути, — заіскрилися оченята. — Це так цікаво.

— Тоді слухай. Торік, може, знаєш, нашим шляхом на Польщу відступало військо Пілсудського. От воно, утікаючи, й покинуло підбитий автомобіль. Коли люди сказали про це дідусеві, то він побіг до нього, наче молодий, а потім на волах привіз до себе цю машину. Тоді було нам усім роботи. Дідусь і їсти не відходив від автомобіля, бо ніколи не мав діла з такою машинерією, а розібратися хотілося до кінця.

— І не побоявся? — аж зойкнула дівчина.

— Чого ж боятись?

— А може, там чорт сидів, що тягне машину?

— Машину тягне не чорт, а мотор.

— Хто його знає, — засумнівалась Люба. — У нас люди по-різному кажуть. Ну, а далі що?

— Помордувався, помарудився дідусь біля машини, і вона ожила: запчихала, загула, затремтіла й поїхала. Вона може їхати вперед і назад. Тоді посадив мене дідусь коло себе на ремінну подушку з пружинами, й ми почали навідуватись до близької і далекої рідні. Що вже інтересно було — і не питай: люди скрізь вибігають подивитись на чудо, жінки страхаються і хрестяться, дітвора бігцем за нами лупить і на дурницю, як може, чіпляється ззаду, собаки валують, під колеса кидаються, кури й гуси розлітаються, аж пух і пір'я сиплеться, а ми з дідом так уже пишаємося і так підгуцикуємо на панському ремінні, наче все життя не злазили з автомобілів.

— І гарно було їхати?

— І гарно, і м'яко.

— Може, і я колись покатаюсь на такій машині, — замріяно посміхнулась Люба.

— І це може бути, коли не побоїшся, — зверхньо погодився я. [...]

Ми обоє смутніємо, мовчки перелазимо через вориння і травами, що оксамитяться та й оксамитяться, йдемо до тієї черешні, яка найбільше тримає роси. Вона, гінка й кучерява, лише кілька ступнів одійшла від лісу й вигойдує в собі сонце, на її гілках красуються не окремі ягоди, а цілі віночки. Ось кілька таких віночків я й принесу Мар'яні замість сережок.

— Лізь, — каже мені Люба.

— Може, й тебе підсадити?

— Не треба, я суниці збиратиму. Насушимо їх на зиму, то й простуда буде не страшна.

Дівчина зігнулась, вишукуючи в траві суниці, а я поліз на черешню. Рвати ягоди на такому дереві — любота: потягнеш віночок до себе — і в руці аж сміються мальованими щічками добірні черешні... Я й досі, згадуючи дерева свого дитинства, думаю, що мало, ой як мало наші садоводи і селекціонери дослідили багатющі скарби природи й народної селекції. [...]

Я зліз із черешні й пішов до куреня. Недалеко від нього на лісовій пропаленій латці чорніли вугляки й недогарки. Люба, вже припавши до землі, так дмухала на них, що з очей текли сльози, але її старання були марними.

— Почекай, дівко, не воруши увесь попіл. Ось ми пошукаємо живого вуглячка. — Я ломачкою розворушив погасле багаття і таки знайшов, на радість Любі, вуглину, на краєчку якої ще трималася цятка вогню. До нього ми приклали сухо-

го бересту, подмухали навперемінку, берест затріщав, задимівся і спалахнув. Тепер уже неважко було розпалити багаття.

— Ось ми й кулешу наваримо, — Люба побігла в курінь, винесла звідти казанок, таган і торбинку з пшоном, в якому ще розкошував шматок старого сала.

— І ти вмієш куліш варити? — здивувався я.

— Та чом не вмію, ось побачиш, який буде смачний, коли салом затовчу...

І справді, куліш її вдався на славу. Посідавши на землю, ми їли його прямо з казанка, я підхвалював куховарку, а вона соромливо і радісно відмахувалася смаглявою рукою, в якій тримала зачерствілий житник.

— І що тут такого: куліш як куліш! От борщ зварити — це діло трудніше.

— А ти вмієш?

— З щавлю вмію, а з буряками й квасолею ще ні... А ти коли-небудь білу трясогузку бачив?

— Блакитну бачив, а білої — ні.

— А борсука?

— Теж ні.

— А я бачила кілька разів, нора його недалечке, і він вечорами висовується з неї. Вилізе, постоїть, послухає що робиться довкола, а потім починає полювати. Восени він приходять у нашу загороду ласувати кислицями.

Ми побігли подивитись на борсучу нору, а потім Люба повела мене до кислички, де зараз жила біла трясогузка.

Нерозумна пташка звила зовсім низько гніздо і тепер сиділа в ньому на яечках. Кубельце її було таке маленьке, що увесь хвостик трясогузки звисав над ним. Почувши кроки, пташина повернула голівку до нас, вчаїлась, а в її крихітному чорному оці промайнув острах. Ми підійшли до самого дерева, але трясогузка не кинула свого кубельця.

— Ходімо, Михайлику, — тихенько сказала Люба. — Хай не тривожиться вона. Я тобі ще покажу джерельце, що пробилось прямо з дуплавого пня. [...]

Вона провела мене за вориння, ще й рукою махнула, коли я вискочив на косяку. Проїхавши трохи, я оглянувся. Люба вже стояла біля куреня і проводжала мене очима. А в цей час від дороги славно-славно обізвалася пісня, і дівчинка радісно метнулась їй назустріч. З-за дерев, співаючи, з'явилася струнка жіноча постать, ось вона простягла руки, і в них з розгону влетіла Люба... А далі мене вже наздоганяли два голоси, що журились над долею соловейка, який не знайшов щастя ні в лісі на орісі, ні в долині на калині...

Дома всі похвалили мене за гарні черешні, бабуся назвала свого внука «нашим годувальником», а дідусь сказав, що мій чуб пахне суніцями, а завтра, мабуть, запахне річкою.

[...] Ми виходимо з дідом на подвір'я, оглядаємо невеликий сак, на якому завбачливо висить торба, оглядаємо довжелезний бовт, яким буде орудувати дідусь. Коли б скоріше збігла ця ніч!

— День завтра буде як золото, — дивиться на зорі дідусь і йде зі мною до воріт.

— Звідки ви знаєте?

— Зорі віщують, — і знову якась таємниця вчувається мені в дідових словах.

Одразу ж за нашою вулицею стоять, як Дунай, молоді коноплі й соняшники, за ними темно виткнулась церковця, ще далі, біля самого неба, диркає деркач,

а в небі виблискує Віз. Він зовсім був би схожий на звичайний земний віз, аби хтось начепив на нього колеса, хоча б змайстровані дідусем. Притихши біля воріт і придивляючись до семи зірок, я несподівано кажу про це дідусеві, а він у подиві прикладає руку до сивих карлючок вусів і, зібравши на лобі рясні зморшки, починає сміятися:

— Оце додумався! Ніхто не почепить отам коліс, бо в небі нема стельмахів.

Тепер уже я дивуюся, бо знаю, що стельмахи є в кожному селі: і в Кусеківцях, і в Літинці, і в Зінов'єнцях, і у Вербці, і в Березці, і в Майданах, і в Руднях, і в Гутах, і в отих Тесах, що стрічають і випроводжають вас виводками дрібноти, бо тут сім'я не вважається сім'єю, коли в ній немає шестеро дітей. А через те, що тут у родинях водиться не тільки по шестеро, а й по шістнадцятеро дітей, то в нас ще й досі Теси називають Китаєм.

— А чого, діду, в небі немає стельмахів?

— Бо там живуть одні святі.

— То й що? — пильно дивлюся, чи не підсміюються з мене. — Хіба святі не їздять один до одного в гості?

— Ні, не їздять — вони пішки ходять.

— Пішки? Це насправді?

— Насправді.

Мені шкода стає святих, які не знають такої радості, як їздити в гості. Це ж колеса поскрипують, а коні пофоркують, а дорога петляє, петляє то полями, то луками, то дібровами, а далі, десь понад ставом, і сільце вигулькне. А в ньому далека рідня чи свояцтво проживає, а в них і хліб смачніший, і вишні не такі оскомисті, і люди уважніші до тебе, і очі їхні так добре зоріють, і всі тебе ріднею величають і навіть підшують молоду...

— Діду, а святі багато ходять?

— Багато.

— А в них ноги не болять?

— У святих нічого не болить, їм добре живеться.

— А чого їм добре живеться?

— Бо вони мають у що взутися, у них є хліб і до хліба.

— А хто їм поле оре?

— Ніхто їм не оре, — вони мають хліб не з поля.

— А-а-а, в них є крамниця з булками! — враз вшолопую я, пригадуючи лавку Митрофаненка, а дід обома руками хапається за ворітницю, присідає і так починає реготати, що на вишні-лутовці прокидається півень і раніше, ніж звичайно, кличе ранок.

На сінешньому порозі з'являється бабуся. Вона ще не знає що й до чого, але теж починає сміятися, бо ж чогось сміється її чоловік.

Я ніколи не бачив дружніших людей, як мої діди. В селянстві, та ще в нестатках, усього доводилось мені надивитись і начутись. Але жодна крихітка житейського бруду не виповзла з двору моїх дідів, недобре слово з їхніх уст не торкнулося жодної людини.

Любов Міненко. Родина

З незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювалися наші вуличани. Де ж це видано так жалувати в селянстві жінку, як жалував він? Коли дідусь пізно повертався з роботи чи заробітків, то шкодував будити свою дружину, а сідав на призьбі коло її вікна і отут, припадаючи росою, засинав до ранку. За це не раз його сварила бабуня. Дід обіцяв, що більше цього не буде, і знову робив по-своєму.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

[...] І от ми обоє стоїмо в просторому покої перед великим (на ньому й спати можна) столом поповича; його нещодавно революція витурила з якогось київського інституту. [...]

— Так-так, хочеш дуже розумним стати? — нарешті, питається попович.

Я чую підступність, насмішку в його запитанні і тихо відповідаю:

— Хочу щось почитати.

— Тепер усі чогось хочуть, навіть ось така дрібнота, — вцюкнув мене словом і пропік очима панич. [...]

— Ось, тату, ні сіло ні впало, маємо собі нового читальника, прошу любити і жалувати, — каже батькові син, і вони обоє починають сміятися.

Я печу раки і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди. Сором, затятість і гордість змагаються в мені, а до очей зрадливо підкочуються сльози. Я ніколи не був скиглієм, терпляче зносив і батіг, і хлудину, і запотиличники, а це так заболіло і допекло.

Враз батько з сином заговорили ненашою мовою, ще оглянули мене, наче малого грішника, потім панич розчинив широченну шафу, і я побачив перед собою ціле багатство в потемнілому золоті, сріблі, ремінні й звичайних палітурках. Аж не вірилося, що в однієї людини може бути стільки книжок; бери з них розум і радість і не печи когось, що й одної книги не має. Попович, щось мугикаючи, довго перебирав їх, нарешті, дістав одну з тонших, здмухнув з неї пилюку, показав попові. Той знизав плечима, здивувався, але нічого не сказав.

— Ось маєш дуже вчену книгу — набирайся розуму. Прочитаєш — принесеш! Тільки не зашмаруй її — перед читанням руки вимивай! — ткнув мені книгу попович.

Якось вичавивши кілька слів, я вибираюся з попівських покоїв. На камінних східцях мої ноги відразу оживають, а від серця й очей відлягає гіркота. Я підстрибую і м'ячем вилітаю із двору. Навздогін лунає сміх поповича, запізніле валування гончаків і старого пса...

...В моїх руках попова книга. Щоб не схопити «басурмена», я старанно мию руки, витираю десятчаним рушником і вже тільки тоді, смакуючи, розгортаю палітурки.

— «Космографія», — читаю вголос незрозумілий заголовок, перегортаю сторінку і на другій, поміж нашими літерами, бачу багато чужих і якихось незрозумілих значків. Радості як не було. Але я пригадую слова, що це дуже розумна книга, і, шутильгаючи, затинаючись, починаю з усіх боків підбиратися до її трудного розуму.

Ідучи на поле, я вже з гіркотою поклав у торбу «Космографію». Мати помітила, що зі мною щось не те, і занепокоїлась:

— Може, тобі в попа Біблію дали? То зараз же занеси її назад... — Моя мама десь чула, що найрозумнішою і найтяжчою книгою в світі є Біблія: дочитаєш її і, гляди, повилітають клепки з голови.

— Не Біблію, а «Космографію».

— «Космографію»? — перепитала і заспокоїлась мати. — Ну, тоді читай.

Добре їй було сказати «читай», а от як мені вчитати ту «Космографію»? До вечора моє чоло морщилось над цією книгою, наче дядьківський постіл, та щось второпати ніяк не вдавалося. Одначе все-таки збагнув, скільки і яких є планет і яка відстань од Землі до Місяця і Сонця, але незрозумілі значки, літери і такі слова, як синуси, тангенс, астрономія, метеорологія, космологія та й безліч інших, доводять мене до гіркого розпачу.

[...] О, а може, добитись до голови комнезаму дядька Себастьяна, який усю війну пройшов, не раз був поранений, а потім партизанів у Летичівських лісах? Він же всякі папери приймає аж з самої Вінниці! Окрім того, дядько Себастьян добре знає мого батька та й мене пізнає на вулиці, навіть добридень каже.

[...] — Я ще буду просити, щоб ви мені хоч трохи розтолкували одну книгу.

— Зараз?

— Коли можна, зараз.

— Якщо це діло дуже пильне, — посміюється голова, — то ходімо до світла.

В хаті він розгортає книжку, спочатку дивується, потім зосереджується, насуплюється, насурмонюється, і на його щоках з'являються горбаки.

— Ти де її взяв, таку розумну?

— У попа, — розказую, як було діло.

— Ага! — зловтішне говорить дядько, а його обличчя так червоніє, що навіть зникають латки лишаїв. Він перегортає кілька сторінок, знов учитується, нарешті, встає з-за столу і, дивлячись мені у вічі, говорить:

— Михайле, це книга про небо! Та нам зараз головне — знати землю, знати і ділити її бідним людям. А потім уже будемо добиратися до неба. Завтра занеси книгу попові і перекажи йому, що я просив давати тобі ті книги, які зараз можеш вчитати. Ще скажеш, що я загляну до нього, і завтра ввечері знов приходь до мене. Зрозумів?

— Зрозумів.

— То й будь здоров, — прощаючись, подав велику, обплетену жилами руку...

Скільки років минуло відтоді. Я вже, було, й забувати почав цю химерну історію з космографією, коли з невеликого розуму хотіли насміятися з малої селянської дитини. Але все це, як з води, піднялося того дня, коли селянський син нашої рідної землі вперше в історії людства піднявся у космос... Справді, добре сміється той, хто сміється останнім!

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Прочитай речення: *Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу.*

Наведи, що йому притаманна образність і поетичність. Наведи з тексту твору **два-три** аналогічні приклади. Який висновок можна зробити про майстерність автора цих рядків?

Ні сіло ні впало — раптом, несподівано.
Пекті ракі — червоніти від сорому, ніяковіти.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Стельмах — майстер, який робить вози, сани, колеса і т. ін.
Оскómистий — який викликає оскому; кислий, терпкий.
Вшолóпувати — тут: зрозуміти.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи про знайомство Михайлика з Любою. Якою постає дівчинка у твоїй уяві? Як Михайлик намагається справити враження на нову подружку?
2. Прокоментуй епізод, у якому розповідається про стосунки дідуся й бабусі. Що було підґрунтям їхніх стосунків? Як ти вважаєш, що має скріплювати подружнє життя?
3. Порівняй образ Михайликових матері й бабусі. Поясни, що між ними спільного. Свою відповідь підтвердуй цитатами з твору.
4. Розкажи, як автор зображує співіснування у свідомості селянина християнського та язичницького уявлення про світ. Свою відповідь обґрунтуй.
5. Наведи докази на підтвердження тези: Михайликові та його дідуся притаманне образне сприйняття світу.
6. Пригадай початок розмови між Михайликом і поповичем:
— *Так-так, хочеш дуже розумним стати? — нарешті, питається попович. Я чую підступність, насмішку в його запитанні...*
Жодного образливого слова попович Михайлику не сказав. Поясни, звідки тоді в хлопчика відчуття, що над ним насміхаються.
7. Доведи, що священник із сином глузували з Михайлика. Зроби припущення, у чому причина такої їхньої поведінки.
8. Михайлик про свої відчуття в поповій хаті розповідає так: *Я печу раки і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди. Сором, затятість і гордість змагаються в мені, а до очей зрадливо підкочуються сльози.* Чому саме сором, затятість і гордість проявилися в хлопчика в ці хвилини? Свою відповідь обґрунтуй.
9. Спираючись на прочитані розділи, поясни, які національно-духовні цінності автор вважає ключовими для формування характеру людини.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. У зошиті запиши тезами, чого може навчити Михайлик своїх ровесників. До кожної тези добери приклади з тексту твору.
2. М. Стельмах, згадуючи про дитинство, писав: *Я мало тоді стрічався зі скарбами людського духу...* Підтвердь або спростуй цю тезу на прикладі повісті «Гуси-лебеді летять...».

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздягнених дерев і вчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок.

Мене все життя ваблять і хвилюють зорі — їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства починаються з зірок.

І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогнища під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, і тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець росу, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі.

А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиемусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку в свою оселю...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я вхожу в сине крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголов'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки.

Іх стає все більше та більше, ось вони закружляли, наче золота метелиця, я почув їхній шелест, їхню музику... і поплив, поплив на хиткому човнику по химерних ріках сну...

Святослав Горбенко.
Зоряна ніч

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

[...] Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівтора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокосої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, із нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалась Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось. — Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли призвичаїтися і до дрібненьких, наче мак. Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю, — зітхнув я і побачив, як посмутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

— Спасибі вам, — чемно подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» А дядько Микола сказав:

— Увесь піде в мене, — це по нас обох уже видно, — і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?
— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — посміхнувся батько. — Правда, Михайлику?
— Правда, — щільно притуляюся до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?
— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.
— Син Панасів! — бадьоро відповів я.
— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.
— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.
— На ярмарку.
— І щось купили?
— І щось купили! — весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталій сніг. — Ось дивись! — він потрусив киреєю і на підлогу упали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.
— А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину. Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

[...] На другий день після вистави я попросив у вчительки почитати яку-небудь п'єсу. Вона мені розшукала «Мартина Борулю» і ще якусь зашарпану книгу. Я уважно прочитав їх, а потім почав докопуватися, як пишуться п'єси і що означають — дія, картина, ява та інша премудрість. Це все було незвичним і дуже інтересним. А прочитавши кілька п'єс, я вирішив написати свою, щоб там були і дядько Себастьян, і дядько Микола, і Мар'яна, й інші люди з нашого села. Найбільше мене з технології турбувало, як виводити ті слова, що стоять у дужках, бо в п'єсах вони друкувались так, ніби їх хтось дрібненько писав. Тоді я

Ілюстрація
Йосипа Кузишина

вирішив усю п'єсу писати своїм звичайним навскісним почерком, а те, що в дужках, — косувати на протилежний бік. І все у мене пішло ніби гаразд...

От і зараз — іще тільки розвиднілось, а я морочусь над третьою дією — ніяк не можу підібрати дівчині слів про любов. А підібрати їх треба, бо що то за п'єса, коли в ній мало любові й поцілунків? З поцілунками діло простіше — їх у всіх діях досить, а любові мало. Спитати ж про це старших не виходить, бо засміють. Ні, таки важко бути драматургом, коли тобі тільки десять років. Може, на вірші перейти? Але яка радість із них? Хто тільки не читає на вечорах вірші, то чогось завиває й завиває, а від п'єси всякий має і радість, і печаль.

Поки я так розмірковував над особливостями жанрів, у хаті все світлішало й світлішало. Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них вилітають лебеді і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

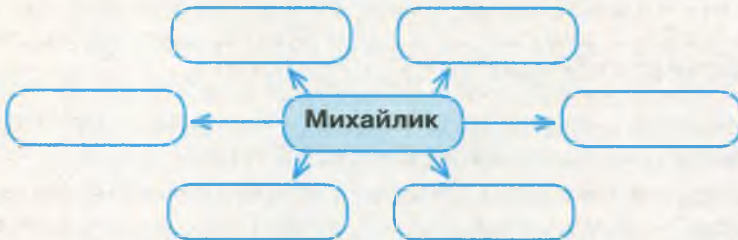
БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Кире́я — довгий, широкий чоловічий верхній одяг із сукна; кобеняк.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Головним у повісті є образ Михайлика. Поясни, чому у творі відсутній його портрет.
2. На прикладі образу Михайлика поясни значення виразу *босоноге дитинство*. Чи можна стверджувати, що воно було нещасливим? Свою відповідь обґрунтуй.
3. Стисло перекажи епізод, коли батько записував свого сина до школи. Які почуття переживав у цей момент хлопчик? А батько? Підтвердуй відповідь цитатами. Чи пам'ятаєш ти свій перший день у школі? Опиши свої враження.
4. У зошиті намалюй схему й заповни її.

Витоки формування характеру Михайлика

5. Крім таїни розвитку людини взагалі, в образі Михайлика автор простежує таїну народження митця. У чому автор вбачає передумови становлення самотності письменника?
6. Композиційною особливістю повісті є **обрамлення**. Прочитай виразно рядки, які є обрамленням твору. Який образ є ключовим і яка його роль у творі?

7. Поясни, чому автор не хоче, щоб відлітали гуси-лебеді.
8. Поясни, як ти розумієш заголовок повісті. Що він виражає — тему чи ідею? Запропонуй свій варіант назви повісті.
9. Яку роль відіграє присвята для розуміння авторської ідеї?
10. Визнач тему та ідею повісті.
11. Назви найголовніші проблеми, які автор порушує у творі.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Образ Михайлика розкривається різними засобами. У зошиті накресли таблицю й заповни її.

Образ Михайлика

	Засіб	Приклади
1	Самохарактеристика	
2	Його ставлення до людей	
3	Ставлення людей до нього	
4	Симпатії та антипатії хлопчика	
5	Світ захоплень	
6	Ставлення до праці	

2. Усно охарактеризуй образ Михайлика за таблицею.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

За повістю «Гуси-лебеді летять...» режисер Олександр Муратов у 1976 році створив художній фільм. Переглянь у YouTube цю кінострічку та вислови своє враження про неї. Який твір мистецтва — повість чи кінофільм — на тебе справив сильніше враження? Чим саме? Своїми думками поділись з однокласниками.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

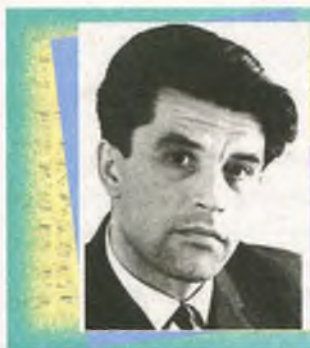
Пригадай, як складати сенкан¹. Напиши сенкан на одну з тем: Батьківщина, дитинство, маленький Михайлик.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Уяви, що ти театральний режисер. Напиши невелику п'єсу за мотивами повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...».

¹ *Сенкан* — твір-самовираження на визначену тему; складається з п'яти рядків, кожен з яких відповідає певним умовам.

**ГРИГІР
ТЮТЮННИК
(1931–1980)**

Попрацюй у парі!

1. Пригадай відомі тобі факти з біографії Григора Тютюнника. Які твори Гр. Тютюнника ти читав/читала? Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про Гр. Тютюнника. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Григорій Тютюнник є одним із найталановитіших українських прозаїків ХХ століття. Доробок письменника невеликий: за двадцять років він написав трохи більше 40 оповідань і новел та чотири повісті. Але кожен його твір художньо неординарний і досконалий, суспільно значимий, який досліджував «космос людської душі».

Народився Григорій (літературне ім'я Григорі) Михайлович Тютюнник 5 грудня 1931 року в селі Шилівка на Полтавщині. Його батько, Михайло Васильович, «плотникував, косив, пиляв», а ще «займався поезією, геометрією, бондарством» і «нишком готувався до екзаменів у вчительський вуз».

Перші роки дитинства Григора позначилися трагічними подіями: півторарічним він пережив голод 1933 року, під час якого перестав ходити й говорити; шестирічним утратив батька, якого заарештовано як ворога народу. «Я тільки тріньки-трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою», — згадував письменник пізніше. Михайла Васильовича було звинувачено в антирадянській агітації і на 10 років заслано до Сибіру, звідки він уже не повернувся.

Після матиного заміжжя шестирічного Григора забрали на виховання молодший батьків брат Филімон із дружиною, людяні, милосердні й освічені люди, які замінили йому родину. Так хлопчик опинився на Донбасі. Там він пішов у перший клас, захопився читанням. Невдовзі почалася війна, дядька мобілізували, а Наталя Іванівна з маленькою

донькою опинилася в скруті. Стало несила зводити кінці з кінцями, і Григір пішки помандрував до матері на Полтавщину, пройшовши за два тижні триста кілометрів. Сумний дитячий досвід стане згодом наскрізним мотивом багатьох творів Гр. Тютюнника.

Після ремісничого училища юнак працював на заводі в Харкові. Тяжкі умови праці були нестерпним випробуванням, але щоденний пайок — півбуханки хліба та 20 грамів масла — врятували його з матір'ю від голоду 1947 року. Захворівши, Гр. Тютюнник повертається в село. Він працює в колгоспі, але невдовзі потрапляє на чотири місяці в колонію за те, що не відпрацював після училища належних трьох років на заводі.

Перший друкований твір — оповідання російською «В сумерках» — Гр. Тютюнник написав, навчаючись у Харківському університеті. Вибір мови не був випадковим. Усі обставини життя: навчання в російськомовному класі на Донбасі, чотири роки військової служби у Владивостоці, російське відділення філологічного факультету — визначили свідомий вибір мови творів. Але двоюрідний брат, відомий на той час прозаїк Григорій Тютюнник, наставляє: «От ти пишеш по-російськи... Ну що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, тобто душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу».

Творчий злам відбувся після братової смерті. Гр. Тютюнник переклав дебютний твір на українську і почав серйозну й усвідомлену роботу з опанування глибин рідної мови. Він вивчає «Словар української мови» Бориса Грінченка, прислухається до носіїв мови, занотовує словникові перлини, веде власний словничок. А ще — наполегливо працює, домагаючись чистоти й точності кожного слова й думки. Вчитайся тільки в такі його міркування: «Перечитав. Погано. Поспішливо. Почував сильніше. Значить, недбало записав» або «Літературний матеріал повинен залежатися в мені, як сіно в стіжку, щоб кожна стеблина пропахла ароматом іншої». З'являються його твори українською на сторінках популярних періодичних видань «Літературна газета», «Дніпро» та «Зміна». Він взяв «за правило працювати неквапливо, до краю вимогливо, не дозволяючи собі професійних полегкостей» і приходять до висновку, що «талант — крапля здібностей і море праці».

У 1966 році побачила світ перша збірка прозових творів Гр. Тютюнника «Зав'язь», згодом — «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975) та «Коріння» (1978). Але різке й безкомпромісне слово письменника дратувало й не влаштовувало владу. Незважаючи на популярність, його майже не друкують. Доходило до того, що з уже надрукованих журналів працівники редакції виривали сторінки і вклеювали нові.

Непоправним ударом для Гр. Тютюнника стало те, що йому не прису-
дили Державну премію імені Тараса Шевченка. Намагаючись «відкупи-
тися» від визначного митця, його удостоюють премії імені Лесі Україн-
ки за твори для дітей «Климко» і «Вогник далеко в степу».

Хоч і запізнило, час розставив усе по своїх місцях. У 1989 році творчість
Григора Тютюнника була посмертно відзначена Державною премією імені
Тараса Шевченка.

З «АВТОБІОГРАФІЇ»

Сьогодні я знаю, для чого взяв мене дядько. Він і його дружина, На-
таля Іванівна Ряboveцька, з сусіднього з нами хутора Троянівка, вчили
й виховували мене, а кажучи просто, були моїми батьками. Вони обоє
працювали в школі. Дядя був бухгалтером, тьотя викладала українську
мову й літературу. З того часу я запам'ятав «Як упав же він з коня», «На
майдані». Я любив і знав казки Пушкіна і безліч українських народних
казок, з яких я найбільше люблю й зараз «Котигорошко», — прекрасна
казка...

А до Донбасу, ще коли жив я з матір'ю і татом, добре запам'ятались
мені Шевченків «Кобзар», «Під тихими вербами» Грінченка, «Хіба ре-
вуть воли...», «Кайдашева сім'я», «Тихий Дон», тоді ще не закінчений, —
 третю частину читали, мабуть, тато і мама воявали за неї: обом хотілося
читать. Зійшлись на тому, що вечорами читали вголос.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Перекажи факт із біографії Гр. Тютюнника, який тебе вразив. Чим саме?
2. Пригадай, який твір Гр. Тютюнника ти вивчав/вивчала у 5 класі. Що ти пам'ятаєш про головного героя твору?

Повтори відомості про види читання на другому форзаці підруч-
ника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання
до твору.

КЛИМКО (Скорочено)

РОЗДІЛ І

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно,
кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває
лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок
по обрїю, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли ді-
журчини, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дужче розгорнув солону
напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втоптанім у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося у ключечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя і не химера опівнічна — то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала у піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоюного холоду в усьому тілі.

«Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гори — зогріюся». [...]

Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не брали її ні дощі, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла плечі та спину.

Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. [...]

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вичимо тебе на помічника машиніста і заживемо: разом на роботу, разом з роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимось, що там у тебе з науками. Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав «посередньо». [...]

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього і взимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуй, Климе. А вночі спи і не бійся, — казав дядько. — Вночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки і махав рукою — отако, самими пальцями. [...]

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч проблукав тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічників, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, вчепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер, їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. [...]

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою і пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів. [...]

РОЗДІЛ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках. [...]

Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпли підошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од моху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю і посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиннтя, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибрано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як-вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстряла од серединок, рожевих та пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишнях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху і ще трохи поласував. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гушавині рясний куцт глodu. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило. [...]

Климко підкинув у багаття картоплиннтя, роздмухав жарок і довго одігрівав ступні, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття, і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна! — вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, одначе, по-осінньому, але Климко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув діжурку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами куцтв («Он хто картопельку пік!»), і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховається!

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік. Їв помаленьку, вмочуючи в коробочку з сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить. А то глodu он переїв — і збудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку

Ілюстрація
Володимира Савадова

травицю, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв...

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, вистелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких поживклих садках, далі — грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько коротко свиснув паровоз — «кукушка»... Климко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не прибукав оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою станцію. Та ні ж, ні. [...]

За містечком знову був степ і степ. Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Климкова тінь з торбиною ковзала у надвечірньому промінні — ближчали й ближчали, ставали більші й жовтогарячіші. Незабаром Климко побачив велике місто у долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця. Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Климко заозирався довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? Далеко в полі, гонів за десять, він розгледів низеньку чорну копичку сіна чи соломи, коли б не торішньої, і звернув з дороги...

РОЗДІЛ ІІІ

То була не копичка, а старий курінь на баштаниці з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат. Климко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холоне. Осінь...

У курені було багацько соломи, твердої, злежаної, — сторожі вкачали. Климко зняв з того лігвиська тугий пластівець, щоб ним укритися, а решту соломи розворушив, щоб м'якше було спати, загорнувся у плащ-палатку й ліг. Зразу тремтів, не так від надвечірньої прохолоди, як від кавунчат, тоді надихав собі в пазуху, зогрівся й принишк у теплі. Він дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня, червоно-сумне і велике. Воно заходило за гори, і гори з цього боку потемнішали, взялися голубою тінню. «Скоро з-під них почнеться ніч, — думав Климко. — І піде-постелеться степом далі й далі, на всі боки. І до станції дійде, до чорного згарища на тому місці, де був барак, а тепер лиш купа попелу впереміш з головешками зосталася...»

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. [...]

Климко переніс із гуртового барачного погребя ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-розовки, два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці у закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідуються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від

напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж. [...]

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю, тільки невисоко.) Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-трое, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалилися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес вертфолле гельд: лютте — молько, бурро — масло, формаджо — сір... Манджяре! Ессен! їсти!..

Про це розповів Климкові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гарєєв сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі!..»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко із Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився ґвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода, її оточили з обох боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шевйотовий, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

Ілюстрація
Володимира Савадова

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, громадяни! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався. [...]

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. [...]

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Прочитай речення: *Попереду забовванів лісок...* Установи лексичне значення слова **бовваніти** із синонімів у наведених нижче реченнях:

- *За вигоном, край села, виднілось друге село (М. Коцюбинський).*
- *Попереду ясно вимальовувалися чорні фігури вершників (Григорій Тютюнник).*
- *Он на кінці виднокруга мріє село (Олена Пчілка).*
- *Гостроверхі шапки маячили здалека... Це були татари (Б. Грінченко).*
- *Над лісом, що майорів півколом, небо здавалося бліднішим (Ірина Вільде).*
- *Вдалині... виднілися довжанські ліси (Григорій Тютюнник).*

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Скирта — великий стіг сіна або соломи, щільно укладений для зберігання просто неба.

Стерня — зрізані біля кореня стібла рослин.

Кұций — короткий (про одяг і т. ін.)

Діжурка — тут: верхній одяг, форма залізничника.

Патрубок — коротка трубка, що служить відводом від основної труби.

Дрезина — невеликий залізничний візок, який приводиться у рух вручну.

Тендер — причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила.

Колóшкати — тут: кошлатити.

Путівéць — польова дорога.

Цеберчіна — від цебро: відро.

Остюк — довгий щетинистий вусик на колосковій лусці у багатьох злаків.

Потеруха — подрібнені тертям часточки чого-небудь.

Бруківка — дорога або вулиця, вимощена камінням.

Лігвисько — від лігво: заглиблення або інше місце в землі, де живе тварина.

Пластівéць — шматки чого-небудь м'якого.

Шевйóтовий — виготовлений із шевйоту — дорогого сорту м'якої, легкої, трохи ворсистішої шерстяної або напівшерстяної тканини.

Хрóмовий — виготовлений із хрому — м'якої тонкої шкіри.

Драп — шерстяна або напівшерстяна тканина, призначена для пошиття верхнього одягу.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. У творі переплетено минуле й сучасне життя Климка. У прочитаному уривку стисло перекажи події спочатку так, як їх зобразив автор, а потім — у хронологічній послідовності. Зроби припущення, чому автор порушив послідовність подій.
2. Знайди в повісті й прочитай портрет Климка. Яку роль він виконує у творі — розкриває риси характеру чи тільки подає опис зовнішності героя? Свою відповідь обґрунтуй.
3. На якій **художній деталі** в портреті героя наголошує автор і з якою метою? Свою відповідь обґрунтуй.

Художня деталь — це найменша художня подробиця: елемент пейзажу чи портрета, окремий предмет, психологічний рух тощо. Художня деталь доповнює й поглиблює художній образ.

Наприклад, у портреті Климка автор кілька разів згадує *діжурку*, акцентуючи увагу на походженні хлопчика з робітничого середовища. Це зовнішня деталь.

Але у творі можуть бути також психологічні деталі, які малюють нам внутрішній світ людини. У творі зовнішня деталь перетворюється на психологічну, якщо передає ті чи інші душевні порухи героя або його внутрішній стан.

4. Поясни, чи можна з прочитаної частини повісті зрозуміти, куди і з якою метою йде Климко. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
5. Гр. Тютюнник казав, що він пише лише про те, що добре знає. Перекажи стисло той епізод у повісті, який має спільне з біографією автора.
6. Прочитай виразно або стисло перекажи позасюжетні елементи повісті та поясни, яку роль вони виконують у творі.
7. Поспостерігай за динамікою подій у прочитаній частині повісті. Позасюжетні елементи надають твору динамічності чи уповільнюють дію? Свою відповідь обґрунтуй.
8. Поясни, навіщо автор описує сон Климка. Спробуй витлумачити його значення.
9. З описаних подій зроби висновок про життя людей в Україні під час війни. Спірайся також на ілюстрації до твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть надалі розгортатися події. Прочитай наступну частину повісті й перевірь свої здогади.
2. Склади й запиши в зошиті простий план до I–III розділів повісті.
3. Зроби закладки в підручнику (розділи I–III) до характеристики образу Климка.

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. В них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Климко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко із Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... — І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок. [...]

Вони відійшли вже далеченько від базару... [...]

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — на щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля. — Вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко з Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенятя, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися: «Олю, О-олю!» — і причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко презирнувся з Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Все помагати будемо! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі: їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами). Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дешиця сухарів, тихцем пішла із своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночило, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. [...]

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сяйві од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жит!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості грить. [...]

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

Ілюстрація
Володимира Савадова

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареев, не попросившись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. В пітьмі біліла і похитувалася голова дідуса Гареева (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла?» [...]

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання він сказав:

— Завтра?

— Вдосвіта, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався. [...]

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком.

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звик те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».

...Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворухився в соломі і кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною росою кавунчата. Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

РОЗДІЛ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі і туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. «Хай, пригодяться». — І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліними.

«Треба швидше йти. Там хоч люди». [...]

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, взяв на плечі торбу і пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Йшов і розмірковував, що робити далі: чи податися одразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцятки, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Клишко заколов кишеню мідною дротиною і закрутив її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

«Спробую», — порішив Клишко і пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному висілку. [...]

Клишко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німечим голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забори стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квит... — В пелені у бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Клима вологими вилинялими очима й сказала: — Іди, іди хлопчику, це я не тобі розкакую...

Клишко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі у пелену, а сам швидко пішов геть. [...]

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Клишкові, чаїлася добра лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Клишка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— З Донбасу я, — сказав Клишко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Клишко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка ось, — Клишко зняв з плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхнулася. — Я питаю, на що міняєш чи купуєш. Одея якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Клишко, розглядаючи тапочки («Чи не спробувати вимінять?»). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Клишко ледь скривив губи, пробуваючи усміхнутись. — Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Клишко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець. Клишко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти землячок...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біла Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому.) Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солоні в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпли і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ґанок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало. — Швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. [...]

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Прочитай речення: *Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць.*

Доведи, що йому притаманна образність і поетичність.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Терикон — конусоподібний насип порожньої породи на поверхні землі біля шахти.

Штиб — дрібне або подрібнене кам'яне вугілля.

Чуні — мотуз'яні, солом'яні і т. ін. постолі, личаки; взуття.

Кбстур — груба палиця часто із загнутим верхнім кінцем; ціпок.

Галета — тонкий сухий коржик з прісного тіста.

Скроня — бокова частина черепа від вуха до лоба.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, хто така Наталя Миколаївна. Які емоції вона в тебе викликає і на підставі чого ти робиш такий висновок? Відповідь підтверджуй цитатами.
2. Визнач, як до своєї вчительки ставляться Климко та Зульфат. Відповідаючи, спирайся на текст твору.
3. У III розділі художньою деталлю є легенька, як пух, сукня з трояндами Наталі Миколаївни. Поясни, що вона символізує. До зовнішніх чи до психологічних деталей вона належить?
4. Поясни, чи міг Климко не йти до Слов'янська. З'ясує, що змусило його покинути свою кімнатку у ваговій і вирушити в дорогу. А як би на його місці вчинив/учинила ти?

5. Прочитай уривок: *Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звук те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кириллом), узяв чистий зошит, олівець і написав: «Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».* Яку роль ця художня деталь відіграє для розуміння характеру героя?
6. Коли хлопці запропонували своїй учительці переїхати до них жити, вона сказала: — *Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...* Прокоментуй її фразу. Що саме мала вона на увазі?
7. Визнач, яка частина повісті виконує роль **експозиції**. Перекажи стисло, про що ти з неї дізнаєшся.
8. Про те, що Климко вирушив за сіллю до Слов'янська, тобі стало відомо з розділу I. Чому тоді про справжню причину подорожі автор розповідає тільки наприкінці розділу III? Який висновок з цього ти можеш зробити про особливість сюжету повісті?
9. Назви подію, яка в повісті є **зав'язкою** твору. Свою відповідь обґрунтуй.
10. Перекажи стисло події, які служать для розвитку дії у творі. Поясни, як через них розкривається характер Климка.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися далі події. Прочитай наступну частину повісті й перевір свої здогади.
2. У повісті протиставляються добро і зло у роки лихоліття. Накресли в робочому зошиті таблицю і запиши в колонку ліворуч усі події, пов'язані з поняттям «добро», у правій — із поняттям «зло». Усно поясни, чому автор **контрастно** зображує Україну.

* * *

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

В рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодинці, далі невеликими гурточками почали вишекуватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка:

«Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-іть!» Все торжище разом схарпудилося, гойднулось — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!... — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово: «Облава!.. Облава!..»

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накопилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. В ньому густо синіли поліцейські шинелі. [...]

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликами і торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ...Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климко і впізнав голос поліцає в кубанці, їх було троє. Вони наближалися, перемацуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голові стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцає повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцає, скосивши на нього нахраписто-веселі сирі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцає. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-ать, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцає, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцає коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцає одкинув чоботом ковдру і відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцає. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцає покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, захопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закривав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-нух, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавоків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю. Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нащо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше заготіться.

Поспівчувавши, тихо і злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла, вхопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками і шепотіла, шепотіла плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— В Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинй зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою великою запнився, щоб ні лиця, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся і поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Климка і винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

Ілюстрація
Володимира Савадова

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко, крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — Дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на бо-соніж.

Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: «Дайте, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю». Жалко дивитися. Склянок, мо', з десятка осталося.

«Десять склянок!» — подумав Климко і уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. Я солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — ось, тільки на денці... — Жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наношу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені і простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насиплю з півгуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошию вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваєте або потанцюєте. Я колись любив потанцювати! — І він посміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі заусміхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що zostалися, — ковдру, зав'язав тугенько і накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю і перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай. — І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки і ще раз, востаннє подивився услід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

РОЗДІЛ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведе-не око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

«Три дні!» — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сідати гріть. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію і чепурний виселок, де він сидів під парканом та ждав, що горобці зіб'ють йому двійку червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко і став тягти так взято і так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки і хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити.

Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. В хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай, — подумав про друге, — у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одежу, матроску і штани (вилиняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір. Сонце різонуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

«Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те...»

Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і промів тічок біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щосені і щовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебелішу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а», — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжку і сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од віника вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. В руках вона тримала маленьке жовте глеченя з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здивувалася і високо, — ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися сльозми.

— А може б, ти, синочку, в мене зостався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула, їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрєох, будеш нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га? — В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і приїду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий. Але його немає...

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Поліца́й — під час війни — особа, завербована з місцевого населення тимчасово окупованих фашистами районів на службу в поліції.

Вервечка — ряд людей, що йдуть один за одним.

Одрубом — тут: у ту саму мить.

Токовісько — від тік: розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик.

Вишівкуватися — збиратися.

Схарапудитися — налякатися.

Рейвах — безладна біганина, метушня.

Паня́ти — рушати; прямувати.

Літепло — про що-небудь тепле; тепло.

Погрібни́чок — надбудова над погребом.

Дебелі́й — товстий.

Вхо́ркатися — стомитися.

Мемо — тут: будемо.

Мо' — може.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Тітка Марина зауважує Климкові: *А ти бідовенький*. Поясни, який епізод підтверджує ці її слова і як в ньому розкривається характер хлопчика.
2. Перекажи епізод у творі, який підтверджує, що Климко — дуже відповідальна людина.
3. Як ти думаєш, як могли б розвиватися події на базарі, якби поліцаї схопили дівчину? Які наслідки для Климка могло мати його заступництво?
4. Поясни, як у творі виявляється характер шевця-каліки. Наведи приклади, які підтверджують твої висновки.
5. У народі кажуть, що тяжкі обставини випробовують людину на справжність. Війна стала тією подією, яка виявила сутність кожної людини. Поясни, які спостереження та узагальнення про людей у роки війни робить автор.
6. Проаналізуй, перед яким вибором опинився Климко на початку V розділу повісті. Який мотив рухав його вчинками? Відповідаючи, спирайся на твір.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися події далі. Прочитай наступну частину повісті й перевір свої здогади.
2. Запиши в зошиті автобіографію, написану від імені Климка.

* * *

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть.

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді, пий молоко, а я тобі клуночок складу. Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася і подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підійдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — Тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях.) — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погналі, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — І сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: в хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку з собою взяти, додому, — сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, вже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

«Вугілля в топку закидають, — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б». Вони вилітають з труби лише на ходу і коли «шурують» топку, щоб підняти пару. Климко знав це ще змалечку від дядька Кирила. В паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала шурхати об вугіл-

ля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоноюсою мастильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок. Підійшла тітка Марина, теж як тінь, з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей. Вона легко закинула клунок на плечі і взяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері і сказала неголосно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе зоставити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з города, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — Паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

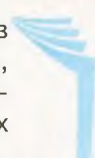

«Наші, — подумав Климко, — донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку і сказав Климкові уже в п'яті:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидячи вмію спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари біжать.

Поїзд ішов нерівно: то смикався і набирав шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу і довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелгекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курих часто, і в спалахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки долаючи ніч та посвистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові і побачити, як він усміхається йому і махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурлячи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачакхати трубою, мовби зареготівши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, в білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, в нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту «Ракову шийку»... Вітер грався стрічками безкозирки і лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки і казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

«Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, влітку ягідьми блищатиме, шапки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...»

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих по самі лікті шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!!!

Першим пішов до дверей дядько, що все курих. В руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, із усього маху. Климко на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і

хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клунком полетів з вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. «Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не зосталося б», — подумав він, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку і побачив неподалік у степу старого з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу і дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

РОЗДІЛ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дошова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло у кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

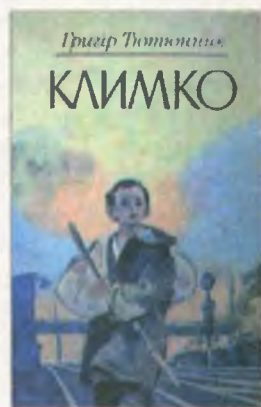
В дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Йшов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконові — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка...» Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. «Невже знову італійці?» — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку товчився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрощили до одної?

Знову бухнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без ремінки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному, і один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе.

— Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої пітьми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Бурда — каламутна, несмачна рідка страва або напій.

Куштрятий — кудлатий.

Нйшкнути — замовкати, затихати, заспокоюватися.

Патефón — музичний апарат, який відтворює звуки, записані на особливі пластинки.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Перекажи стисло епізод, коли Климко розбавляє молоко водою. Прокоментуй цей вчинок Климка і поясни, як він характеризує героя.
2. Наведи **не менше трьох** прикладів на підтвердження тези: війна не може зробити черствими душі справжніх людей.
3. Назви подію, яка є **кульмінацією** повісті. Поясни, чому у творі немає розв'язки.
4. Поясни, у чому полягає трагізм ситуації, зображеної у творі.
5. Наприкінці повісті автор пише: *А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...* Поясни, якого значення надає письменник цій художній деталі. Чому автор в кінці цього речення поставив три крапки?
6. Усі події повісті об'єднані навколо мандрів Климка. Яку роль відіграє цей прийом у композиції твору? Свою відповідь обґрунтуй.
7. Поясни, чому автор саме так назвав повість. Чи можеш ти запропонувати інші варіанти заголовка?
8. Поясни, яким є ставлення автора до Климка. У чому воно виражається? Наведи докази на підтвердження своєї думки, цитуючи уривки з твору.

-
-
9. Поясни, як до Климка ставишся ти. Які риси характеру хлопчика тобі найбільше імпонують? Поясни, чим саме.
 10. Розкажи, що в повісті вразило тебе найбільше і чому.
 11. Визнач тему та ідею твору.
 12. Назви найголовніші проблеми, які порушує автор у повісті.
 13. Доведи, що твір «Климко» — повість.

Зверни увагу!

Ми прийшли до висновку, що на початку повісті *діжурка* Климка є зовнішньою деталлю. Автор згадує про неї знову наприкінці твору, але ця **художня деталь** набуває додаткового значення. Через неї письменник досягає яскравого увиразнення: хлопчик із робітничої сім'ї (простий за походженням) своїм коротким життям виявляє взірець високої шляхетності духу.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи варто брати на себе моральні зобов'язання перед іншими людьми? Може, краще жити для себе?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Склади простий план характеристики Климка.
2. Усно за планом охарактеризуй героя.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

В «Автобіографії» Гр. Тютюнник писав, що він найбільше любив народну казку «Котигорошко». У Климка, як і в Котигорошка, не було дитинства. Обом героям доля послала змалку місію — рятувати своїх рідних і близьких від біди.

Уяви собі, що обидва герої зустрілися. Що вони могли б сказати один одному? Запиши в зошит їхній діалог, намагаючись якнайповніше розкрити характери героїв.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Підготуй сценарій для мововистави, головний герой якого — Климко. Разом з однокласниками здійснить його постановку для учнів школи (класу).

2. Климка можна віднести до категорії дітей, які не мають дитинства. Досліди, використовуючи інтернет-джерела, розповіді членів родини, власні спостереження, чи є в наш час діти, позбавлені дитинства, і які причини їхнього раннього дорослішання. Разом із творчою групою однокласників розробить проект, який пропонуватиме допомогу таким дітям у вашому місті, селі, районі.

ПЕРЕВІР, ЧИ СТАРАННО ТИ НАВЧАЄШСЯ

I. Візьми участь в обговоренні проблемного питання розділу (с. 35)

1. Вислови свою думку та наведи два–три аргументи на її захист. Вислухай однокласників і оціни, тези кого з них під час дискусії були переконливіші й оригінальніші. Чим саме?
2. Поділися враженнями від обговорення з членами своєї родини. Дізнайся, що вони думають із приводу порушених питань.

II. Підбий підсумки своєї роботи

1. Визнач, як ти досягав/досягала засвоєння матеріалу розділу. Для цього в зошиті накресли табличку та заповни її або виконай це завдання усно.

Які види робіт
я виконував/
виконувала?

Як я це
робив/робила?

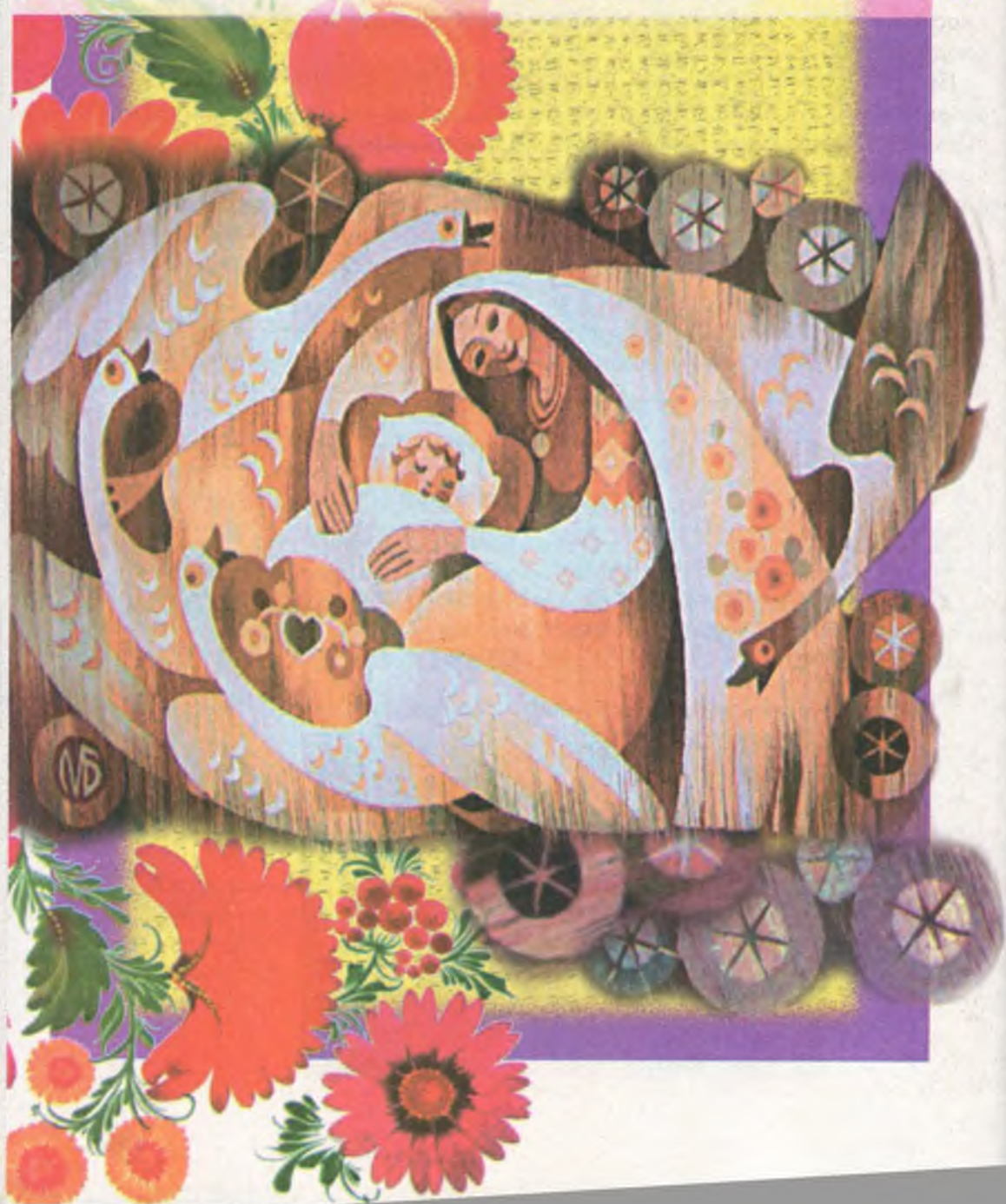
Де і як я ці знання/
вміння зможу застосувати?

2. Усно дай відповіді на запитання.

1. Чи задоволений/задоволена ти результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло твоєму успіху?
2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ти вбачаєш причини своїх невдач?
3. У чому ти змінився/змінилася як читач, опрацювавши розділ?

«ТИ ЗНАЄШ,
ЩО ТИ — ЛЮДИНА ...»

Сьогодні ти починаєш вивчати розділ, назву якому дали рядки з поезії В. Симоненка «Ти знаєш, що ти — людина?». *Що за дивне запитання? — скажеш ти. — Ми маємо спільні зовнішні фізичні ознаки, за якими біологи віднесуть усіх нас до класу людей.*

Але кожен із нас має ще якості, які жодне пильне око вченого не побачить. Це честь, гідність, здатність співчувати й любити інших так, щоб навіть жертвувати заради них своїм життям... Може, саме за ці якості людину називають вінцем Божого творіння, а ще — *Homo sapiens* (людина розумна).

На відміну від біологічних і соціальних наук, які пропонують теорії розвитку людини та визначають чинники, які на неї впливають, красне письмо осмислює особистість у художніх образах, досліджує порухи людської душі, емоції, пристрасті, шукає секрети її самоцінності й неповторності. Кожен письменник пропонує своє бачення світу та ідеал людини. Ти з ним можеш погодитися або дискутувати. Тому, читаючи художні твори, поміркуй над проблемним питанням розділу: *Що означає бути людиною?*

Твори цього розділу спонукатимуть тебе поміркувати, яке місце в житті людини й твоєму особисто мають займати доброта, любов до ближнього, прагнення прийти комусь на допомогу, яким має бути сенс життя людини.

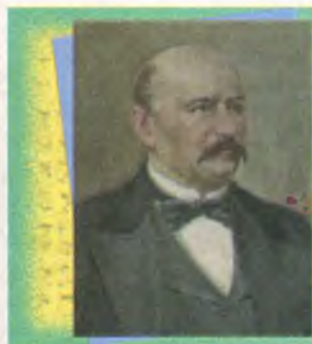

НАВЧАЛЬНИЙ МАРШРУТ РОЗДІЛУ

У цьому розділі ти:

- ▷ прочитаєш твори:
 - Олекса Стороженко**
«Скарб»
 - Богдан Лепкий**
«Мишка (Казка для дітей: для малих і великих)»
 - Ліна Костенко**
«Дощ полив...»,
«Кольорові миші»,
«Чайка на крижині»,
«Крила»
 - Василь Симоненко**
«Лебеді материнства»,
«Ти знаєш, що ти — людина?»,
«Гей, нові Колумби й Магеллани»
 - Марина Павленко**
«Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських»
 - Любов Пономаренко**
«Гер переможений»
- ▷ вивчиш напам'ять по одному віршу Л. Костенко і В. Симоненка (на вибір)
- ▷ удосконалиш уміння читати художні й науково-популярні тексти;
- ▷ дізнаєшся більше про письменників та їхні твори;
- ▷ розкриєш для себе творчий світ письменника, його погляди, переконання та ідеали;
- ▷ співпереживатимеш із письменником та його героями, характеризуватимеш образи героїв;
- ▷ навчишся визначати тему та ідею, аналізувати композицію епічних творів, помічати художні прийоми та засоби, які допомогли письменникові втілити свій художній задум;
- ▷ дізнаєшся про новелу та її особливості

- ▷ Визнач, які завдання із запропонованих ти вважаєш найважливішими. Додай до них інші, що є значущими саме для тебе. Подумай, як досягатимеш їх виконання.

**ОЛЕКСА
СТОРОЖЕНКО
(1806–1874)**

Попрацюй у парі.

Опрацюй біографічний матеріал про О. Стороженка. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Вісторії літератури відомі письменники, чий мистецький доробок незначний за кількістю написаних творів, але вагомий за своїми художніми якостями. Таким є Олекса Петрович Стороженко. 14 творів російською та 26 українською мовами — такий підсумок його літературної творчості.

Народився майбутній письменник 24 листопада 1806 року в селі Лисогори на Чернігівщині у дворянській родині, що походила з козацької старшини. Рід володів значними маєтностями на Полтавщині та Катеринославщині. Про предків О. Стороженка згадано в універсалах гетьманів та документах Генеральної військової канцелярії XVIII ст.

Після втрати державної незалежності України в XVII ст. чоловіки з роду Стороженків перебували на військовій службі в царській армії. За сімейною традицією, записався на військову службу й Олекса. Дядько митця П. Стороженко рекомендував свого небожа до служби словами: «...Він дійсно розумний, чесний... і працьовитий; одним словом, до всього доброго здатний і прездібний».

Таким своїм якостям юнак мав завдячувати перш за все власній сім'ї. Маленьким, Олекса знав і вивчав старовину, слухав розповіді про звитягу гетьманів і героїчні бої козаків. Батьки зберігали народні традиції, розмовляли з дітьми українською, носили національний одяг, співали народні пісні. Усі ці обставини вплинули на формування характеру та поглядів майбутнього письменника, тонке відчуття рідної мови й національного характеру.

Хоч свої перші твори О. Стороженко написав російською мовою, згодом для творчості свідомо обрав українську. Виконуючи службові обов'язки, він часто їздив Україною, спілкувався з простими людьми,

спостерігав за народними характерами, вслухався в мелодійну українську мову. Свої враження письменник узагальнював у художніх творах, які друкував у відомому в 60-х роках ХІХ ст. журналі «Основа» в циклі «З народних уст». Сюжети багатьох із них автор запозичував із народних анекдотів, переказів та оповідей. Згодом ці твори О. Стороженко надрукував у двотомнику під назвою «Українські оповідання».

Після Валуєвського циркуляра 1863 року, за яким було заборонено друкувати книжки українською мовою, О. Стороженко змушений був знову перейти на російську.

О. СТОРОЖЕНКО В ЛИСТІ ДО ОДЕСЬКОГО КНИГОВИДАВЦЯ В. БІЛОГО

Очі в мене чорні, з блиском, обличчя смагляве, як кажуть живописці, «теплий колір»... Не так давно я згинав двадцять копійок, розгинав підкови й носив на гору 10 пудів¹. Одним словом, був колись козак.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ І. НАУМЕНКА, СУЧАСНИКА О. СТОРОЖЕНКА

Живучи в Бресті, Олексій Петрович присвячував багато часу музиці. Часто влаштовувалися в різних будинках музичні вечірки, у яких Олексій Петрович завжди брав жваву участь. Іноді музика стихала і поступалася літературі; тоді Олексій Петрович виймав рукопис з кишені і читав уголос один із творів, який готували до друку. Такі ж читання влаштовували іноді в місцевому клубі.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Перекажи епізод із біографії О. Стороженка, який тобі запам'ятався найбільше.
2. О. Стороженка можна назвати українським Мегре ХІХ ст. Він зауважував: *Розкриття злочину дає мені величезну насолоду; цим я і буваю повністю винагороджений за свою працю.* Досліди за інтернет-джерелами цю сторінку життя письменника.

Попрацюй у парі.

1. Пригадай, що тобі відомо про гумористичні та сатиричні твори, наведи приклади. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Переглянь схему на другому форзаці підручника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання до твору.

¹ Пуд — міра ваги в 16,3 кг.

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора з садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки сінка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Вже Павлусь був чималий пахоллок, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пуцьвірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь з хати не випустить. «Не ходи, сінку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, сінку: душно, сонце напече голову, голова болітиме». Цілісінький рік не дасть йому порога переступити, хіба у неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похваляти, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб ціп або косу у руках подержав, — не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувать жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помремо?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!

— Е, чоловіче, — одкаже жінка, — як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, вже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, сінку, — каже, — на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувать, і зодягать, і доглядать, як рідна мати.

Так не привів же її Бог оженити сина. Раз вночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулась по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуга, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила у

попа. За один цільничок обіцяла бузівка подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталось?.. Правду казала мати: «Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників, — звісно, як у заможних хазяїнів, — був наймит і наймичка. [...]

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся, і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій давить скотину, а у Павлуся, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

[...] Було, прокинеться вранці — зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісіньку макітру вареників з сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не вспіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще у просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде у садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться: «Бісові груші, — пробубонить, — які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде у рот». І щоб то дриґнуть ногою та штовхнуть об цівку! То і посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднує — і знов іде у комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, зійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля і навідається до Павлуся, а тому й голову важко держати на плечах.

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би, — пробелькоче Павлусь, — так люльки не знайду.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справу положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку і устроить йому у рот, то він і смокче. [...]

Раз на зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба. [...] Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо з собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарбу шукати!

— Не піді! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дождайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготались та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічогісінько не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або у миршавеньке козеня, або у дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Вже вертаючись, як смерклось, недалечко од села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його і близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорту та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам подобалась ся вигадка; от вони підняли того хорту на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорту та й шпурнули в вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Тривай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь, — се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Натє вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати і сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба і скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі у те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалась Павлусеві.

Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до його лицялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працюючих, не таких, як він пудофет, а у матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

Що таке на світі щастя? — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуеш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою долю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябко на ланцю-

гу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує Бога за те, що він йому послав, — той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспитья, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна. Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидує-те щастю мого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Па́холок — слуга.

Пу́цьвірінок — тут: маленька дитина.

Годовичо́к — дитина, якій виповнився рік.

Юро́дство — безглуздий учинок, безглузда, неприродна поведінка.

Опе́цькуватий — невисокий, але товстий, незграбний на вигляд.

Оду́тлуватий — товстий, ніби налитий водою.

Ціп — ручне знаряддя для молотьби.

Сві́тка — старовинний довгополий верхній одяг.

Фу́га — хуга, заметіль, хурделиця.

Цільничо́к — стільник: лист, утворений чашечками з воску, який бджоли й осі роблять для зберігання меду.

Бу́зівка — бичок.

Шино́к — невеликий заклад, де продавалися на розлив спиртні напої; корчма.

Ла́вка — крамниця.

Та́лій — тут: хвороба.

Ройо́к — від рій: сім'я бджіл.

Макі́тра — глиняний посуд великого розміру.

Шолу́дівий — дуже поганий.

Ми́ршавий — який має непривабливу зовнішність, нездоровий, жалюгідний вигляд.

Мако́гін — дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак.

Пудофе́т — тут: ледар.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Визнач, хто розповідає історію про Павлуся. Свою відповідь обґрунтуй.
2. Досліди мовлення оповідача твору. За ним визнач, хто він такий: пан чи селянин, освічений чи ні тощо. Відповідаючи, спирайся на текст.
3. Поясни, чи є Павлусь ідеалом для оповідача твору. Чи відповідає образ лежня народному уявленню про справжню людину? Свою відповідь обґрунтуй.

-
-
4. Чи правильним буде твердження, що ідеал людини для оповідача й самого автора збігаються? Свою відповідь обґрунтуй.
 5. Поясни, як автор розвінчує паразитизм Павлуся.
 6. Добери з оповідання приклади, що ілюструють засоби зображення комічного у творі:
 - комічні ситуації;
 - комічний портрет;
 - комічні порівняння, фразеологізми, прислів'я;
 - просторічні та лайливі слова;
 - гіпербола;
 - іронія.
 7. Поясни, яку функцію відіграє гумор в оповіданні.
 8. Оповідач стверджує, що *той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує Бога за те, що він йому послав*. Чи можна на цій підставі стверджувати, що Павлусь — щаслива людина? Свою відповідь обґрунтуй.
 9. Вислови своє ставлення до того, що таке щастя. Про яке життя мрієш ти?
 10. Поміркуй, що відображає заголовок — тему чи головну думку твору. Свою відповідь обґрунтуй.
 11. Визнач тему, ідею та головні проблеми твору.
 12. Доведи, що «Скарб» О. Стороженка — оповідання.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Склади в зошиті план до характеристики образу Павлуся Лежня.
2. Зроби закладки в підручнику відповідно до плану характеристики образу.
3. Усно за планом охарактеризуй Павлуся.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Намалюй комікс за мотивами твору О. Стороженка «Скарб». Продемонструй його своїм однокласникам.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Природа щедро наділила О. Стороженка талантами. Він був вправним музикантом, виконавцем творів на віолончелі. А ще захоплювався скульптурою. За проект пам'ятника Нестору Літописцю Санкт-Петербурзька Академія мистецтв присудила йому звання художника, за іншими відомостями — диплом академіка, а за мистецькі роботи нагородила медаллю.

Багатогранні таланти мали й інші члени родини Стороженків, зокрема українські композитори Левко та Дмитро Ревуцькі, український театрознавець, педагог і театральний критик Валер'ян Ревуцький.

Прочитай про внесок цих діячів у розвиток української культури. Підготуй презентацію за результатами дослідження й представ свою роботу на наступному уроці.

Попрацюй у парі.

Опрацюй біографічний матеріал про Б. Лепкого. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Дослідники творчості Б. Лепкого стверджують, що бібліографія його наукових і художніх праць становить до тисячі позицій і в українській літературі більше за нього написав тільки І. Франко. Автор романів, повістей, оповідань, казок, збірок поетичних творів, блискучий перекладач, учений-літературознавець і мистецтвознавець, публіцист, художник, активний громадський діяч та ідеолог Українського Січового стрілецтва, талановитий педагог — ось неповний перелік напрямів діяльності цього патріота й інтелектуала. Усе, що робив Б. Лепкий протягом життя, мало одну мету — соборність, державність і процвітання України.

Богдан Сильвестрович Лепкий народився 9 листопада 1872 року в селі Кривеньке на Тернопільщині в родині греко-католицького священика.

До п'яти років хлопчик разом з батьками жив у селі Крегульці. Після смерті від дифтерії двох молодших сестричок і брата батьки перевезли свого єдиного сина до діда в містечко Бережани.

З містом дитинства пов'язано багато теплих спогадів Б. Лепкого: «Тут я ходив три роки до народної школи і вісім літ до гімназії». У школі він почав писати свої перші твори, у Бережанах познайомився з відомим на той час адвокатом і письменником А. Чайковським, а після закінчення Львівського університету вчителював у гімназії, викладав українську, польську, німецьку мови і літературу, історію та географію.

З 1899 року почалася добровільна еміграція Б. Лепкого: він переїхав із сім'єю до м. Кракова і працював в Ягеллонському університеті. Він вражав сучасників своєю працездатністю, небайдужим ставленням до всього, що стосувалося України. Блискучий промовець, кожне слово якого сприймали із захватом, талановитий викладач, що вмів захопити студентів своїм предметом і заслужити в них довіру, письменник, твори якого вважали за честь друкувати всі тогочасні часописи, зрештою, просто чуйна людина, що, попри власну скруту, давала прихисток усім, хто того потребував, — такий він у спогадах сучасників.

Окрема сторінка біографії Б. Лепкого — громадська діяльність і зв'язок з Українськими січовими стрільцями.

Перша світова війна розколола західноукраїнське суспільство на два табори. Одні відстоювали думку, що тільки з Росією в Україні може бути майбутнє, інші, серед яких був і Б. Лепкий, вважали таке зближення згубним.

Війна застала Б. Лепкого в містечку Яремче. Щоб не потрапити в полон (австрійці шукали російських шпигунів, а російські військові — «мазепинців»), він покинув Україну і виїхав до Відня. В Австрії, а потім у Німеччині він займається культурно-освітньою роботою серед українських військовополонених російської армії. Своїми пристрасними промовами йому вдавалося пом'якшувати серця й змінювати погляди українських солдатів, які вважали, що навіть слухати лекції волонтерів — це зрада «царя-батюшки» й батьківщини. Він багато писав і виступав перед співвітчизниками, бо вважав, що суспільство потрібно виховувати й згуртовувати навколо державницької ідеї. Сучасник письменника Зенон Кузеля дивувався: «...коли Лепкий міг знайти час і настрій, щоб написати стільки, як написав 1914–1915 років у Відні?»

Жовтневий переворот 1917 року в Росії Б. Лепкий не підтримав. Спостерігаючи за злочинами радянської влади проти українців (голодомори, репресії), письменник підсумував: «Ні хозари, ні половці, ні татари — ніхто й ніколи не заподіяв нашому народові стільки лиха, і ніхто не перемінив цвітучої української землі в таку руїну, як це зробили большевики». І коли в 1939 році західноукраїнські землі були приєднані до Радянського Союзу, це стало страшним ударом для письменника-патріота. Він, як митець, розумів, що несуть співвітчизникам червоні «визволителі». Трагічні події в Україні, звільнення з роботи, втрата дружини і матеріальна скрута призвели до тяжкої серцевої хвороби й смерті Б. Лепкого 21 липня 1941 року.

ЗІ СПОГАДІВ ПРО Б. ЛЕПКОГО ТА ЙОГО ТВОРЧОГО ДОРОБКУ

Петро Карманський, український поет

... Як справжній аристократ не давав нам, босякам і торговцям хмарами, відчути свою вищість, бо привозив до нас своє серце... Все (тобто завжди) огрядно (акуратно) одягнутий, з пещеним тембром голосу, з панськими жестами — якось не надавався до нашого гурту... панич під кожним оглядом, аристократ від стіп до голови...

Олег Шупляк.
Богдан Лепкий (Різдво).
Картина-ілюзія

Жодне помітне свято не обходилося без читання ним власних творів. Струнка, гарна й певна себе постава, милий, м'який, ліричний голос, пафос, який так легко промовляє до чуття навіть дерев'яних людей, — все те зробило Лепкого найбільш популярною постаттю на галицькому ґрунті...

Зі статті Б. Лепкого «Національні спомини з останніх днів»

...Чоловік потребує не тільки корму для свого тіла, але й для душі. Так само і народ. Як котрий народ дбає тільки про свій економічний розвиток, а не турбується ні культурою, ні просвітою, ні політикою, то його поневолять другі народи і зроблять своїм рабом-слугою. Просвітна культура праця розбуджує свідомість національну, а та свідомість провадить до боротьби за волю і державну самостійність...

Попрацюй у парі.

1. Пригадай твори Е. Андіївської та поясни, які жанрові ознаки характерні для притчі. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Повтори відомості про види читання на другому форзаці підручника. Використовуй набуті знання, читаючи твір Б. Лепкого.

МИШКА

(Казка для дітей: для малих і великих)

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне. Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди, — це дуже цікаві сотворіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася по під стіну у двері.

Шу-усть! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні, мов гора, і румигав, ні господині, що на ціле село тарахотіла терлицею, а язиком ще голосніше, ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася з своїми сестрами із міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них в городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже і не згадуй.

Ім просто пропадай! Ніде ні крушпинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краянку видно. Як пряче зі стола, то кришки на долоню згортає і дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

А наша мишка на те до них:

— У моїх господарів не те. Єсть чим поживитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо у норі скучно. Все з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пищать, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись, тут двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Уночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає у ящик під ліжком, недалеко від моєї норі. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу і сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські мишки. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає і говорить даліше:

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджає його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Х-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придасться. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші у ящик під ліжко. В цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

— А господиня? — питають цікаві мишки.

— Господиня ходить тепер, як паня. Які у неї сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть. «Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...»

Наговорившись доволі, мишка вертає додів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь майне попід стіну і шу-сть! до норі. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

* * *

Раз якось вертає наша мишка і чує — в хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляних підосвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого і відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною ішла:

— Змилосоєрдїться, господине, дивїть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати? Най би хоч перед смертю напилося. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж — мати. Я вам цього, спасителко моя, вовіки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

— Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустили. Прийдїть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гроші ласі і рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотїли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чимскорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то ще б навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя. Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, поторощити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до деревляного ящика і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. В днину відпочивала, а на ніч дальше до роботи. Так кілька днів, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

— Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-трьох телят, підгодуємо, продамо і купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати тільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Кахикаючи і постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжку. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли вгору, волосся дубом стало.

— Погризли, погризли, погризли!

— Що? Де? Коли? — питалася жінка.

— О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

— А-а-а!

— Це ти тому винна, це ти!

— Всьому я винна, всьому я... — плакала

жінка.

А господар кричав:

— Я не раз говорив, що треба нам kota, великого, здорового kota, а ти ложки молока жалувала для його: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що дальше буде; моргнула на дітей, і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле. Краще там, ніж у такій хаті.

Ілюстрація Софії Кохан

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

1. Автор пише про мишей: *Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві.* Із запропонованих синонімічних рядів вибери той, що пояснює лексичне значення слова **миршавий**:

1. Жалюгідний, злиденний, нужденний, убогий, мізерний.
2. Непоказний, непомітний, невиразний, непривабливий.
3. Поганий, недобрий, нехороший, жадливий, незугарний, кепський.
4. Слабкий, безсилий, кволий, немічний, недолугий, плохий, плюгавий.

2. Прочитай речення: *Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп.* 3-поміж наведених нижче фразеологізмів визнач синонімічний до **очі пішли в стовп**:

В СТОВП:

- аж вбирати в себе очі;
- аж за очі хапати;

аж іскри з очей посипались;
аж очі догорі лізуть;
аж очі з голови вилізять.

Два-три з наведених фразеологізмів уведи в речення.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Домів — додому.

Когут — півень.

Жандар — особа, що служить у військах жандармерії.

Румигати — відригувати та повторно пережовувати проковтнуту їжу.

Терлиця — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель.

Отелїтися — про корову, що народила теля.

Деревляний — дерев'яний.

Дивїть — дивїться.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, коли відбуваються події, зображені у творі. Свою відповідь обґрунтуй.
2. Визнач ставлення автора до війни. Наведи докази з твору на підтвердження своєї думки.
3. Визнач елементи сюжету твору. Проаналізуй, яка подія є зав'язкою, а яка — кульмінацією у творі.
4. Про людей Мишка каже: *О, люди, — це дуже цікаві сотворіння!* Як ти думаєш, чому людей вона називає цікавими та ще й говорить про них з окличною інтонацією?
5. Людей Мишка називає також страшними й поганими. Які вчинки людей наштвхують її на такий висновок? Свою відповідь обґрунтуй.
6. У творі автор говорить, що люди ховають гроші в ящику з-під гранат. Якого значення набуває ця художня деталь у творі?
7. У творі всіх героїв події випробовують на наявність совісті. Голодна жінка про голодування дитини щиро зізнається: *Совісті нема на тую муку дивитися.* Як ти розумієш, що таке совість, і чи у всіх персонажів казки вона є? Свою відповідь обґрунтуй.
8. Про Мишку автор зауважує: *Була собі мишка. Така, як і другі...* Чи справді вона нічим не відрізнялася від решти? Свою відповідь обґрунтуй.
9. З'ясуй, який мотив помсти Мишки людям. Який підтекст автор укладає у визначення *маленька мишача голова*?
10. Поясни, чому автор називає ідею Мишки помститися людям великою.
11. Якщо Мишка перед своїми міськими сестрами хизувалася, що ніколи голодною не буває, то чому наприкінці твору вона відмовилася від ситого життя і втекла з дому? Що означає її фраза: *Краще там, ніж у такій хаті?*
12. Поясни, до яких морально-етичних наслідків призводить жадоба до багатства. Відповідаючи, цитуй уривки та наводь приклади з життя.

-
-
13. Автор назвав твір казкою. А як ти визначиш жанр твору? Свою відповідь обґрунтуй.
 14. «Казка» призначена для дітей — дорослих і малих. Чому саме так автор визначає адресата твору? Свою відповідь обґрунтуй.
 15. Назви у творі **дві** події, одна з яких трагічна, а друга — комічна. Яка їхня роль у розкритті моралі твору?
 16. Визнач тему й ідею притчі. Назви **дві** ключові проблеми у творі.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи заслуговує на осуд прагнення людей до матеріального добробуту? Свою відповідь обґрунтуй.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. Чимало поетичних творів Б. Лепкого покладено на музику. Досліди цю сторінку творчості поета, підготуй повідомлення та виголоси його на уроці або оприлюдни матеріали для ознайомлення однокласників у соціальних мережах.

2. Прочитай уривки з книги спогадів Б. Лепкого «Казка мого життя» та розглянь репродукцію картини О. Шупляка «Богдан Лепкий (Різдво)» на с. 165. Поділися з однокласниками своїми враженнями про ці твори мистецтва.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. У зошиті або на комп'ютері створи комікс за мотивами твору «Мишка (Казка для дітей: для малих і великих)». Організуй з однокласниками виставку робіт. Вислов своє враження про їхні твори.

2. Рід Лепких подарував українській культурі багато письменників, учених, дослідників, релігійних і культурних діячів. Досліди родовід письменника та намалюй генеалогічне дерево роду Лепких.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Б. Лепкий писав: *Бережанська гімназія ставала приютом талановитих хлопців, котрі стягались до неї з інших міст, де віяло іншим, більш урядовим духом і де їм важко було покінчити науку.* Досліди, у житті та діяльності яких визначних діячів науки і культури місто Бережани відіграло значну роль. Створи електронний журнал, у якому оформи результати дослідження, надішли його однокласникам.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Прочитай біографічну статтю про Б. Лепкого, спогади про нього та уривки з його публіцистичної праці. Поясни, звідки, попри тяжкі обставини життя, Б. Лепкий черпав натхнення.
2. Поясни громадянську позицію письменника. Напиши сенкан за твором Б. Лепкого «Мишка (Казка для дітей: для малих і великих)».

**ЛІНА
КОСТЕНКО**
(Нар. 1930 р.)

Попрацюй у парі.

1. Пригадай сучасних українських поетів, яких ти вивчав/вивчала, та назви теми, яким присвячені їхні твори. Які з них тебе найбільше вразили і чому? Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про Ліну Костенко. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 року в містечку Ржищів на Київщині в сім'ї вчителів.

До шести років дівчинка жила в бабусі, яку називала «старшою мамою». Пізніше поетеса згадувала про цей час так: «Красиве дитинство. У місті таких дитинств не буває». Як казала Ліна Василівна, росла вона бешкетницею і бабуся називала її «шура-бура», а ще — «моя голубочка».

У шість років Ліну з бабусею мама забрала до Києва. Жили на Трухановому острові, чули плескіт могутнього Дніпра, який поетеса згодом називала річкою свого дитинства.

Після закінчення із золотою медаллю школи Л. Костенко успішно склала іспити до Київського університету імені Тараса Шевченка, але стати студенткою їй не судилося: дітей «ворогів народу» не приймали. Нетривалий час навчалася в Київському педагогічному інституті, згодом вступила до Літературного інституту й переїхала до Москви. Л. Костенко з вдячністю згадувала той час: зустрічі з видатними письменниками, відвідування театрів, цікаві педагоги і спецкурси, доволі відкрита, порівняно з українською, творча атмосфера. Після захисту дипломної роботи Л. Костенко повернулася до Києва. Розвінчання культу особи Сталіна на нетривалий час дало поштовх до змін у суспільстві. В українську культуру, обнадієні, «одночасно прийшли люди з талантом і совістю». Це письменники, художники, композитори, кінематографісти, яких згодом називали *шістдесятниками*. Одна за одною в Л. Костенко виходять поетичні збірки: «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958),

«Мандрівки серця» (1961). Вони засвідчили: в українську літературу прийшла непересічного таланту поетеса.

Але в 1963 році радянська система знову вдалася до репресій проти творчої інтелігенції. Країною прокотилися суди й арешти. Л. Костенко в цей час заборонили друкувати четверту поетичну збірку «Зоряний інтеграл», згодом за участь у дисидентському русі¹ її виключили зі Спілки письменників України. Але це не зупинило Л. Костенко. Поетеса їздила на суди до побратимів, збирала підписи проти арештів творчої інтелігенції. Реакція тоталітарної системи на таку активну громадянську позицію Л. Костенко — заборона друкувати твори.

Довгих шістнадцять років вона писала «в шухляду». За ці роки її твори друкувалися в «самвидаві»², переписувалися прихильниками від руки, передавалися таємно одне одному. Лише в 1977 році вийшла збірка віршів Л. Костенко «Над берегами вічної ріки», а за твір «Маруся Чурай» та збірку «Неповторність» у 1987 році поетесу було удостоєно Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка.

ЗІ СПОГАДІВ Л. КОСТЕНКО

Уривки з книжки І. Дзюби «Є поети для епох»

Щойно я хотіла щось нафантазувати, бабуся торкала мені потиличку, там де улоговинка на шиї, вона її називала «брехунчик», і казала: «Ой, брехунчик ворухиться!» І так мене переконала, що той «брехунчик» реагує на брехню, що я, коли хотіла злукавити, затискала потиличку.

... А з Жоржиком то було так. У мене був спостережний пункт на стовпчику біля перелазу. Любила споглядати вечірню вулицю. Особливо, коли хлопці й дівчата парами йшли у кіно. Ти ж розумієш, той Жоржик, йому було років сімнадцять, він, може, вперше йшов з дівчиною. А я сиджу на стовпчику і дражнюся: «Жоржик-коржик!» Він іде й ніби не чує. А я знову: «Жоржик-коржик!» Він закипає, але мовчить. А я знову. Ну то він раптом зробив до мене такий погрозовий рух. Мене як вітром здуло з того стовпчика, я вскочила в хату й кричу: «Бабусю! Мене Жоржик набив!» А бабуся питає: «Дражнилася?» «Ні». «Ану нахили потиличку». «Брехунчик», ясно ж, ворухився, і бабусина рука потяглася до лозини. Золота лозина була до другої стадії брехні. Я чистосердечно

¹ *Дисидентський рух* — національно-визвольний рух інтелігенції 60–80 рр. ХХ століття проти тоталітарного комуністичного режиму.

² «Самвидав» — видавані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, книжки й періодичні видання як один з виявів Руху опору.

зізналася, і бабуся сказала: «Перше — нікого не дражни. Друге — ніколи не кажи неправду». Це, знаєш, із тих моментів, що вплинули на все моє життя. Я просто фізично не можу сказати неправду.

... Роки були голодні, тридцяті. А треба ж було і податки платити. Було, [бабуся] йде платити податки, а я хочу льодяника, такий, знаєш, кольоровий півник на паличці. А вона каже: «Пожди, дитино, ось заплачу податок, і якщо залишаться якісь гроші, куплю».

І раптом я, бігаючи біля банку, ...знайшла у траві гаманець, підстрибом прибігла додому, показую. Це ж гарантований льодяник. А бабуся взяла мене за руку, повела в банк і віддала той гаманець касирці. Каже: це ж якась людина загубила, переживає. Може, прийде, питатиме. І ні сумніву, що касирка передасть. І ні спокуси залишити собі. Це теж момент, який багато чого визначив у моєму житті.

ДОЩ ПОЛИВ...

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки визбирує в траві.
Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви, і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Полив'яний — від *полива*: особливий склоподібний сплав, яким покривають керамічні вироби.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Опиши, яку картину ти уявляєш, читаючи вірш. Відповідь підтверджуй цитатами.
2. Назви художні образи твору. Які асоціації в тебе вони викликають?
3. Визнач художні засоби та поясни, як вони допомагають тобі уявити відтворену картину. Які з них тобі найбільше сподобалися і чому?
4. Визнач настрої поезії. Якими почуттями вона пройнята? Свою відповідь підтверджуй цитатами.
5. Розкажи, який настрій, думки, почуття та емоції пробудив у тебе цей вірш. Які спогади з твого життя цей пейзаж пробуджує?
6. Назви слова, які допомагають авторові викликати в тебе такий настрій.
7. Розкажи, яким ти уявляєш ліричного героя вірша. Свою відповідь підтверджуй цитатами.

-
-
8. Запиши в зошиті ритмічний малюнок вірша (чергування наголошених і не-наголошених складів). Який характер йому надає уповільненість поетичних інтонацій?
 9. Визнач голосні, які повторюються найчастіше в другій строфі, і з'ясує роль цього прийому в розкритті задуму автора.
 10. Як ти думаєш, з якими почуттями авторка змальовувала цю картину. Відповідаючи, спирайся на текст твору.
 11. Як ти думаєш, якими засобами образотворчого мистецтва найкраще можна передати красу пейзажу поезії Л. Костенко — аквареллю, гуашшю, пастеллю, маслом чи графікою? Поясни, чому ти так думаєш.

Зверни увагу!

У вірші, що змальовує пейзаж, автору важливо не стільки зобразити картину природи, скільки передати викликаний нею **душевний стан**. Навіть описуючи пейзаж, поет говорить про людину, її щастя, радість, сум тощо.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. З наведених вище спогадів перекажи епізод, який тебе найбільше вразив у біографії Л. Костенко.
2. Прочитай баладу Л. Костенко «Кольорові миші». Визнач у ній елементи сюжету.

КОЛЬОРОВІ МИШІ

Давно, іще в шістсот якомусь році,
ну, цебто більш як три віки тому,
коли носили шпаги ще при боці
і розважали стратами юрму,
коли відьом палили при народі,
коли наук не знали ще ладом, —
кажу, давно, кажу, у Вишгороді
підсудна Анна стала пред судом.

Було тій Анні, може, десять рочків,
її привів розлючений сусід.

Багряне листя, кілька тих листочків,
останнє листя із кленових віт
було на стіл покладене, як доказ,
і шаруділо тихо на сукні.

Осінь сонце, яблуко-недоквас,
стояло в голих кленах у вікні.

І той сусід сказав тоді у тиші:
— Панове судді! Я її привів.

Вона робила... кольорові миші
з оцих ось жовтих і сухих листків.
Ото складе листочок до листочка,
два рази хукне — так і побіжать.

У мене діти, в мене син і дочки,
у них цяцьки так жужмом і лежать.
Вони були нормальні і здорові,
а ця чаклунка збила їх з пуття.
Вночі їм сняться миші кольорові.
Од тих мишей немає нам життя!
Тоді суддя в судейській чорній мантиї
сказав:

— Життя — це справа без гарантії.
Чаклунок ми караєм по закону.
Перехрестіться, пане, на ікону.
Скажіть суду: вона із димаря
вночі літала чи згасила зірку?
Чи вам ті миші згризли сухаря,
а чи прогризли у підлозі нірку?
Сусід сказав, що миші ті якраз
такої шкоди не чинили зроду,
що в господарстві наче все гаразд,
а йдеться швидше про моральну шкоду.
Суддя спитав: — Вони на вас гарчать?
— Та, — каже, — ні. Але вони яскраві. —
Два рази хукнув писар на печать.
Сиділа тихо дівчинка на лаві.
Був сірий день. І сірий був сусід.
І сірий стіл. І сірі були двері.
І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.

Олена Твеліна.
Руки

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Сукно — щільна тканина з вовняного або напіввовняного прядива.
Жужмом — без усякої системи, купою.
Мантия — довгий широкий одяг суддів у вигляді плаща, що спадає до землі.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Перекажи зміст твору. Де й коли відбуваються події? Відповідь підтверджуй цитатами.
2. Поясни, чому автор зображує час дії за шістьсот років до наших днів. Чи могла подія відбуватися в іншому столітті й іншому місті? Чи суттєвими є місце й час дії для розкриття ідейного задуму твору?
3. Поясни, яку картину ти уявляєш, читаючи лаконічну пейзажну замальовку: *Осіннє сонце, яблуко-недоквас, стояло в голих кленах у вікні.* Чи суттєвим для розуміння наступних подій є те, що подія відбувається восени? Свою відповідь обґрунтуй.
4. Поясни, як у творі поєднується фантастичне й реальне. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.

5. Проаналізуй, який конфлікт покладено в основу балади. На чиєму боці автор? Відповідаючи, спирайся на текст.
6. Проаналізуй, як використовує автор прийом контрасту на рівні художніх образів і кольорів. Поясни, як прийом контрасту допомагає розкрити ідейний задум твору.
7. Поясни, якого символічного значення набувають у баладі кольори.
8. Використовуючи прийом словесного малювання, опиши, якою ти уявляєш дівчинку Анну.
9. Зверни увагу, що на суді сусід багато говорить, а Анна мовчить. Поясни, про що свідчить їхня поведінка і як вона характеризує кожного героя.
10. Сусід свідчить перед судом, що кольорові миші шкоди не чинили, а йдеться швидше про моральну шкоду. Поміркуйте, у чому вона для чоловіка виявляється.
11. Прокоментуй закінчення балади. Чи завжди так буває в житті, як змальовано у вірші?
12. Поясни, у чому алегоричність образу кольорових мишей.
13. Визнач ідею твору.
14. Визнач авторський ідеал людини. Свою відповідь обґрунтуй. Яким є твій ідеал людини?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Склади й запиши в зошит сенкан за темою твору.

ЧАЙКА НА КРИЖИНІ

В цьому році зима не вдягала білої свити.
 Часом вже й приміряла, та хтось її зразу крав.
 Пошукала, поплакала... Що ж робити?
 Бідувала в старій із торішніх зів'ялих трав.
 Як колись лютувала, стелила рядно ожеледиць.
 Сперечалася з морем, несла сум'яття вітрів.
 Все збиралась на силі, та не встигла огледіться,
 Як проснулись дерева і на Одрі лід потемнів.
 Крига буйно ломилась у відкриті двері протоки.
 Лід кришився, б'ючись об каміння берегове...
 І нарешті по Одрі — темній, широкій —
 На останній крижині самотня чайка пливе.

— Ти куди ж розігналась? Чи бува не до самого моря?
 Чайки держаться гурту, а ти відпливеш одна.
 А крижина тонка. А крижина майже прозора...
 Ну, а що, як її підміє вода весняна?

Ну, а що, коли їй та удержать тебе несила?
 затріщить і відломиться... Піде вода кругами...
 — Дивна людино! Я ж маю крила,
 Нащо крилатим ґрунт під ногами?

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Рядно́ — шматок домотканої тканини, яким покривають когось, щось.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, який епізод відтворено у творі. Відповідь підтверджуй цитатами.
2. Визнач особливості ритму поезії. Як він допомагає яскравіше уявити зимовий пейзаж.
3. Прочитай перші три строфи вірша та визнач настроїв кожної з них. Чи змінюється він у кожній строфі? Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
4. Поясни, навіщо у творі протиставляється зграя чайок одній чайці. Що ці образи символізують?
5. Прокоментуй, як ти розумієш слова: *Нащо крилатим ґрунт під ногами?* Який підтекст у слова *крилатий*?
6. Охарактеризуй ліричну героїню вірша. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
7. Порівняй ліричних героїв поезій Л. Костенко «Кольорові миші» та «Чайка на крижині». Які спільні риси їм притаманні? Відповідаючи, спирайся на тексти.
8. Випиши в зошит художні засоби та з'ясуй їхню роль для відтворення епізоду. Який із художніх засобів у тебе викликав найяскравіші асоціації? Своєю відповідь поясни.
9. З'ясуй, чи з однаковою інтонацією треба читати всі рядки останньої строфи. Чим поясниш такий вибір інтонації?
10. Визнач ідею твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Склади й запиши в зошит сенкан, що відобразатиме ідею твору.

КРИЛА

А й правда, крилатим ґрунту не треба.

Землі немає, то буде небо.

Немає поля, то буде воля.

Немає пари, то будуть хмари.

В цьому, напевно, правда пташина...

А як же людина? А що ж людина?

Живе на землі. Сама не літає.

А крила має. А крила має!

Вони, ті крила, не з пуху-пір'я,

А з правди, чесноти і довір'я.

У кого — з вірності у коханні.

У кого — з вічного поривання.

У кого — з щирості до роботи.

У кого — з щедрості на турботи.

Наталія Світненко. Осінній подих

У кого — з пісні, або з надії,
Або з поезії, або з мрії.
Людина нібито не літає...
А крила має. А крила має!

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Прочитай у вірші «Крила» фразу, яка пов'язує цей твір із поезією «Чайка на крижині». З якою метою авторка вдається до такого прийому?
2. Проаналізуй, якою є, на думку авторки, *правда пташина*. За допомогою якого прийому вона цю правду ілюструє?
3. Наведи приклад художнього паралелізму в поезії та поясни, з якою метою автор використовує цей засіб.
4. Поясни, якою, на думку автора, є людська правда. На які чесноти вона спирається? Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
5. Поясни, чим, на твою думку, відрізняються матеріальні цінності від духовних. Відповідь підтверджуй прикладами з життя.
6. Поясни, які цінності є пріоритетними для ліричного героя твору. Свою відповідь підтвердь цитатами.
7. Духовне багатство — найбільше надбання в житті людини. Спираючись на текст твору, визнач складові духовного багатства особистості.
8. Прокоментуй, як ти розумієш слова автора про людину: *Сама не літає. А крила має. А крила має!* Чому вона двічі повторює одне речення і друге з них є окличним? З якою інтонацією треба читати цю фразу?
9. Визнач особливості ритму поезії. Який характер йому надає уповільненість поетичних інтонацій?
10. Поезію написано двовіршем. Поясни, з якою метою автор вдається саме до такого строфічного поділу вірша.
11. Визнач ідею поезії.
12. Чи поділяєш ти думки автора? Яким цінностям надаєш перевагу ти? Наведи приклади зі свого життя, які підтверджують твою думку.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчи напам'ять один із віршів Л. Костенко (на вибір).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

Знайди в YouTube пісні на слова Л. Костенко у виконанні Ольги Богомолец і послухай їх. Обміняйся враженнями про них із членами родини.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Разом з однокласниками підготуйте сценарій та організуйте поетичний вечір до дня народження Ліни Костенко.

**ВАСИЛЬ
СИМОНЕНКО
(1935–1963)**

Попрацюй у парі.

1. Пригадай відомі тобі факти з біографії Василя Симоненка та його твори. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про В. Симоненка. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

У двадцять років студент Київського університету імені Тараса Шевченка Василь Симоненко написав поетичні рядки, якими ніби передчував своє майбутнє:

Не докорю ніколи і нікому,
Хіба на себе інколи позлюсь,
Що в двадцять літ в моєму серці втома,
Що в тридцять смерті в очі подивлюсь.

Справді, доля відміряла митцеві занадто мало: він відійшов у вічність у неповних двадцять дев'ять років. Але навіть за цей короткий життєвий спалах-політ Василь Симоненко встиг залишити сучасникам своє палке серце й болючі роздуми — патріотичну лірику, гумористичні й сатиричні вірші та прозові твори, казки для дітей, журналістські статті-розслідування.

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 року в селі Біївці на Полтавщині. Про свою «малу батьківщину» відгукувався так: «Найбільше люблю землю, людей, поезію. І село Біївці на Полтавщині, де мама подарувала мені життя». Майже від народження доля приготувала йому жорстокі випробування. Через рік після народження сина батько покинув сім'ю, і мама, Ганна Трохимівна, вродлива, талановита, артистично обдарована жінка, змушена була сама виховувати сина.

«В мене була лиш мати, та був ще сивий дід, — нікому не мовив «тату». І вірив, «що так і слід», — так напише згодом поет Симоненко про свою маленьку родину.

Коли хлопчику виповнилося шість років, почалася війна 1941–1945 рр. Він був свідком великої трагедії — втрати рідних і близьких, руйнування домівок і, зрештою, всього мирного укладу життя.

У селі Біївці Василь закінчив початкову школу і продовжив навчання в сусідньому селі Тарандинцях, що за дев'ять кілометрів. Ніяка негода не могла перешкодити хлопцеві прийти до школи. Серйозний, відповідальний у навчанні, допитливий — таким запам'ятали Василя його вчителі. Після закінчення школи із золотою медаллю вступив на факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Тут він став активним учасником літературної студії. Уже в студентські роки були надруковані твори поета-початківця.

Після закінчення університету В. Симоненко працював журналістом. На цей час припадає розслідування злочинів доби сталінізму. Молодий журналіст багато їздить по Україні, зустрічається з людьми, бере активну участь у роботі комісії, що розшукувала місця таємного поховання жертв сталінських репресій. Виявлення масових захоронень на Лук'янівському, Васильківському кладовищах і в Биківнянському лісі поблизу Києва підтвердили страшні злочини радянської влади проти українського народу і вразили поета. Тому В. Симоненко своєю активною діяльністю прагнув не допустити повторення знущань над людиною. Романтик, ідеаліст¹ і максималіст², він кидав виклик своїми публіцистичними й поетичними творами пристосуванству, бюрократизму, кар'єризму, фальші, лицемірству, які ставали на заваді демократичним змінам. Його ліричний герой — гідна, пристрасна, небайдужа особистість, яка усвідомлює неповторність кожного.

Україна для поета була всім. Маленька красномовна деталь: на листах до поета Івана Світличного у верхньому лівому кутку він завжди писав: «Слава Україні!».

У 1962 році спрагле на щире слово українське суспільство вітало першу і єдину прижиттєву збірку поета «Тиша і грім». Його твори слухали на поетичних вечорах, передавали з рук у руки аркуші нелегального «самвидаву».

Не треба думати, що В. Симоненко прагнув знищити радянську владу. Сам член Комуністичної партії, він тільки хотів удосконалити систему відповідно до своїх ідеалів. Але ці ідеали розбивались об дійсність. Після нетривалої «відлиги» в країні

Алла Горська.
В. Симоненко (гравюра)

¹ *Ідеаліст* — людина, яка здатна безкорисливо служити будь-якій справі, не шукає для себе ніяких переваг або вигоди.

² *Максималіст* — людина крайніх поглядів.

згортаються всі демократичні зміни. За таких умов владі зручніше було позбутися поета-бунтівника. Після жорстокого побиття міліціонерами в 1962 році В. Симоненко тяжко захворів і, не доживши кілька тижнів до свого двадцятидев'ятиліття, помер.

Після його смерті були видані збірки «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства», казки «Цар Плаксій та Лоскотон» і «Подорож у країну Навпаки».

В. Симоненка посмертно удостоєно Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка.

За спогадами поета Миколи Сома, одного разу після смерті В. Симоненка його мати сказала: «Як Вася був маленьким, то належав тільки мені. А тепер Василь Андрійович Симоненко належить усій Україні».

ЗІ СПОГАДІВ ПРО В. СИМОНЕНКА

Іван Світличний, український поет

У пам'яті всіх, хто знав Василя, він залишиться незвичайним життєлюбом. Уже коли всі знали, що йому не встати з ліжка, не писати віршів і не читати їх іншим, багато його київських друзів їздило до Черкас, щоб хоч чимось скрасити останні дні його життя і хоч чимось допомогти йому. Ми боялися, що нерви здадуть, і ми завдамо йому мимовільної прикрості. Але наші побоювання видалися даремними. І не тому, що ми всі були мужніми і вольовими. Василь надзвичайно спрощував ситуацію; вже важко дихаючи, він, як і раніше, сипав дотепами, каламбурами, сміявся і примушував сміятися інших, і жодним словом чи жестом не дав знати про свою приреченість, хоч вже знав про неї не гірше за інших.

Пам'ятник В. Симоненку в м. Черкаси

Ганна Трохимівна Щербань, мати В. Симоненка

Вася не зносив хорошої одежини, не з'їв смачного куска хліба, не поїздив по світу подивитись, як люди живуть. Він купував книги. Працював день і ніч, писав у кухні...

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Розкажи, що тебе найбільше вразило в біографії В. Симоненка.
2. Прокоментуй слова В. Симоненка: *Не піддавшись зарібку легкому, я не прислужував ніколи і нікому.* Як вони розкривають життєве кредо поета?

Коли хлопчику виповнилося шість років, почалася війна 1941–1945 рр. Він був свідком великої трагедії — втрати рідних і близьких, руйнування домівок і, зрештою, всього мирного укладу життя.

У селі Біївці Василь закінчив початкову школу і продовжив навчання в сусідньому селі Тарандинцях, що за дев'ять кілометрів. Ніяка негода не могла перешкодити хлопцеві прийти до школи. Серйозний, відповідальний у навчанні, допитливий — таким запам'ятали Василя його вчителі. Після закінчення школи із золотою медаллю вступив на факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Тут він став активним учасником літературної студії. Уже в студентські роки були надруковані твори поета-початківця.

Після закінчення університету В. Симоненко працював журналістом. На цей час припадає розслідування злочинів доби сталінізму. Молодий журналіст багато їздить по Україні, зустрічається з людьми, бере активну участь у роботі комісії, що розшукувала місця таємного поховання жертв сталінських репресій. Виявлення масових захоронень на Лук'янівському, Васильківському кладовищах і в Биківнянському лісі поблизу Києва підтвердили страшні злочини радянської влади проти українського народу і вразили поета. Тому В. Симоненко своєю активною діяльністю прагнув не допустити повторення знущань над людиною. Романтик, ідеаліст¹ і максималіст², він кидав виклик своїми публіцистичними й поетичними творами пристосуванству, бюрократизму, кар'єризму, фальші, лицемірству, які ставали на заваді демократичним змінам. Його ліричний герой — гідна, пристрасна, небайдужа особистість, яка усвідомлює неповторність кожного.

Україна для поета була всім. Маленька красномовна деталь: на листах до поета Івана Світличного у верхньому лівому кутку він завжди писав: «Слава Україні!».

У 1962 році спрагле на щире слово українське суспільство вітало першу і єдину прижиттєву збірку поета «Тиша і грім». Його твори слухали на поетичних вечорах, передавали з рук у руки аркуші нелегального «самвидаву».

Не треба думати, що В. Симоненко прагнув знищити радянську владу. Сам член Комуністичної партії, він тільки хотів удосконалити систему відповідно до своїх ідеалів. Але ці ідеали розбивались об дійсність. Після нетривалої «відлиги» в країні

Алла Горська.
В. Симоненко (гравюра)

¹ *Ідеаліст* — людина, яка здатна безкорисливо служити будь-якій справі, не шукає для себе ніяких переваг або вигоди.

² *Максималіст* — людина крайніх поглядів.

згортаються всі демократичні зміни. За таких умов владі зручніше було позбутися поета-бунтівника. Після жорстокого побиття міліціонерами в 1962 році В. Симоненко тяжко захворів і, не доживши кілька тижнів до свого двадцятидев'ятиліття, помер.

Після його смерті були видані збірки «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства», казки «Цар Плаксій та Лоскотон» і «Подорож у країну Навпаки».

В. Симоненка посмертно удостоєно Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка.

За спогадами поета Миколи Сома, одного разу після смерті В. Симоненка його мати сказала: «Як Вася був маленьким, то належав тільки мені. А тепер Василь Андрійович Симоненко належить усій Україні».

ЗІ СПОГАДІВ ПРО В. СИМОНЕНКА

Іван Світличний, український поет

У пам'яті всіх, хто знав Василя, він залишиться незвичайним життєлюбом. Уже коли всі знали, що йому не встати з ліжка, не писати віршів і не читати їх іншим, багато його київських друзів їздило до Черкас, щоб хоч чимось скрасити останні дні його життя і хоч чимось допомогти йому. Ми боялися, що нерви здадуть, і ми завдамо йому мимовільної прикrostі. Але наші побоювання видалися даремними. І не тому, що ми всі були мужніми і вольовими. Василь надзвичайно спрощував ситуацію; вже важко дихаючи, він, як і раніше, сипав дотепами, каламбурами, сміявся і примушував сміятися інших, і жодним словом чи жестом не дав знати про свою приреченість, хоч вже знав про неї не гірше за інших.

Пам'ятник В. Симоненку в м. Черкаси

Ганна Трохимівна Щербань, мати В. Симоненка

Вася не зносив хорошої одєжини, не з'їв смачного куска хліба, не поїздив по світу подивитись, як люди живуть. Він купував книги. Працював день і ніч, писав у кухні...

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Розкажи, що тебе найбільше вразило в біографії В. Симоненка.
2. Прокоментуй слова В. Симоненка: *Не піддавшись зарібку легкому, я не прислужував ніколи і нікому.* Як вони розкривають життєве кредо поета?

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пуцу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні.

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

*Інна Пантелеймонова.
Ой да гой, да гой,
ніченька іде...*

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Лиман — затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря.
Сургучевий — від *сургуч*: забарвлена тверда смола, віск, що легко плавиться й застигає; коричневий.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Визнач **два** провідних мотиви у творі. Відповідаючи, наводь цитати на підтвердження своєї думки.
2. Опиши, як автор змальовує казковий дивосвіт у першій частині твору.
3. Поясни символічний (прихований) зміст образу лебедів на початку поезії.

4. Пригадай, у творі якого письменника також використано образ лебедів і якого символічного значення він набуває. Порівняй символ лебедів в обох творах.
5. Визнач мовні засоби, які використовує автор для створення чарівної казки дитинства.
6. Поміркуй, чи з однаковою інтонацією ти читатимеш два перші та третій двовірші. Свою думку доведи.
7. Проаналізуй, як у вірші розкривається мотив дороги і що він означає. Відповідаючи, використовуй цитати.
8. Визнач засіб милозвучності, який допомагає авторові передати тривогу матері перед майбутнім дорослим життям сина.
9. Поясни, які образи-символи використано в останній частині твору. Що кожен із них означає?
10. Поясни, які духовні цінності визначає автор як незмінні для кожної людини. Відповідь підтверджуй цитатами. Визнач ідею твору.
11. Охарактеризуй ліричного героя твору. Відповідаючи, використовуй цитати.
12. Розкажи, який відгук знайшов цей вірш у твоїй душі. Про які події особистого життя він тобі нагадує? Які думки й почуття в тебе викликає?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Навчися виразно читати вірш.
2. Випиши в зошит художні образи з твору й усно поясни їхнє значення.
3. Доведи, що твір «Лебеді материнства» — колискова.

ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ — ЛЮДИНА?

Ти знаєш, що ти — людина?

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя — єдина,

Мука твоя — єдина,

Очі твої — одні.

Більше тебе не буде.

Завтра на цій землі

Інші ходитимуть люди,

Інші кохатимуть люди —

Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе —

Озера, гаї, степи.

І жити спішити треба,

Кохати спішити треба —

Гляди ж не проспи!

Бо ти на землі — людина,

І хочеш того чи ні —

Усмішка твоя — єдина,

Мука твоя — єдина,

Очі твої — одні.

Наталія Токар. Мрія

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поміркуй, яку роль відіграють питальні речення на початку вірша.
2. Спираючись на текст твору, доведи, що головною в ньому є ідея унікальності кожної людини.
3. Прочитай рядки, які утворюють обрамлення твору. Поясни, яка роль цього прийому для розуміння ідейного задуму твору.
4. Охарактеризуй ліричного героя поезії. Відповідаючи, цитуй уривки.
5. Поясни, які почуття автора виражає цей вірш. Чи можемо ми стверджувати, що в ньому втілено суспільний ідеал? Відповідаючи, цитуй уривки.
6. Доведи на прикладі вірша, що автор твору — максималіст. Відповідаючи, цитуй уривки.
7. Назви художні засоби, які допомагають авторові всебічно розкрити ідею вірша.
8. Поясни, як ти розумієш думку критика Євгена Сверстюка про В. Симоненка: *Стежка його має чарівну силу випрямляти горбаті душі*. Підтвердь або спростуй цю тезу, спираючись на твори В. Симоненка.
9. Розкажи, який відгук знайшов цей вірш у твоїй душі. Про які події особистого чи суспільного життя він тобі нагадає? Які думки й почуття в тебе викликає?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Навчись виразно читати вірш.
2. Поясни, як ритм впливає на розкриття художнього задуму твору.
3. За інтернет-джерелами або довідковою літературою з'ясууй, хто такі Колумб і Магеллан. Підготуй усне повідомлення про них на наступний урок.

ГЕЙ, НОВІ КОЛУМБИ Й МАГЕЛЛАНИ

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Марія Павлова. Мрія

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.
Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.
Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите,
Друзі! Ви підкажете мені!..?

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Бухта — невелика глибока затока.

Нидіти — вести бездіяльне, позбавлене мети, смислу, духовних інтересів життя; животіти.

Каравела — старовинний вітрильний корабель із трьома або чотирма щоглами.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, кого В. Симоненко називає новими Колумбами й Магелланами. Яка провідна риса характеру таких людей захоплює поета?
2. Прокоментуй рядки вірша: *Хто сказав, що все уже відкрито? Нащо ж ми народжені тоді?*
3. Яке значення мають у вірші поняття *бухта спокою, вітрила мрій, океан рідного народу, якорі іржаві?*
4. За змістом вірша з'ясуй, до яких мандрівок закликає сучасників автор. Яку паралель проводить він у творі? Відповідь підтвердь цитатою.
5. Поясни, чому, на думку автора, відкриття для допитливих ніколи не завершаться. Відповідь підтвердь цитатою.
6. Поясни, чому у вірші автор так часто використовує окличні речення. Яким настроєм пронизана поезія?
7. Визнач художні засоби твору. Які з них тебе вразили найбільше і чому?

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

1. Поняття «космополіт» означає людину, яка надає пріоритетного значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним. Чи погоджуєшся ти з думкою, що в сучасних умовах, коли стираються кордони між державами й народами, патріотом бути не обов'язково? Наведи докази своєї тези із сучасного життя та культури.

2. В. Симоненка називають «лицарем на білому коні». Як ти розумієш цей вислів? Чи потрібно приносити себе в жертву заради блага інших? Відповідь підтверджуй прикладами з особистого чи суспільного життя.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчи напам'ять вірш В. Симоненка (на вибір).

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. Прослухай пісню «Лебеді материнства» композитора Анатолія Пашкевича. Поділися враженнями з однокласниками. Вислови свою думку щодо того, наскільки мелодія доповнює поетичний твір.

2. Порівняй фотографію В. Симоненка та його портрет, створений художницею Аллою Горською (с. 180). Опиши портрет і поясни, яке зображення справило на тебе більше враження і чому.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напиши сенкан на тему «Я — людина».

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

У місті Черкаси в редакції газети «Черкаський Край» розташовано літературно-меморіальний музей В. Симоненка.

Експозицію музею розкрито через такі теми:

1. Дитячі роки В. Симоненка.
2. Юнацькі та студентські роки життя.
3. Робота В. Симоненка в редакції газети «Черкаська правда».
4. Робота В. Симоненка в газеті «Молодь Черкащини».
5. Робота В. Симоненка в «Робітничій газеті» — останній рік життя.
6. Ушанування пам'яті поета.

Обери одну з тем і підготуй матеріал для екскурсії по музею. Оформи його з ілюстраціями. Разом з матеріалами однокласників створи віртуальний музей В. Симоненка в класі або розмісти матеріали на своїй сторінці в соціальних мережах і запроси однокласників до обговорення.

Музей В. Симоненка
в м. Черкаси

Стіл, за яким працював В. Симоненко
в редакції газети «Черкаський край»

Марина Степанівна Павленко народилася 30 березня 1973 року в селі Старичі на Львівщині. Коли їй виповнилося два роки, батьки, учителі української мови та літератури, переїхали на Черкащину. Після закінчення школи Марина здобула вищу освіту в Уманському педагогічному інституті імені Павла Тичини. Перші п'ять років після закінчення навчання працювала вчителькою початкових класів, а потім — викладачем університету.

М. Павленко — автор збірок поезій, прозових творів «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських», «Русалонька із 7-В та Загублений у часі», «Русалонька із 7-В проти Русалоньки з Білокрилівського лісу», «Русалонька із 7-В в тенетах лабіринту», «Русалонька із 7-В плюс дуже морська історія», «Півтора бажання (Казки старої Ялосоветиної скрині)», «Домовичок із палітрою», «Миколчині історії» та інших. Письменниця — лауреат багатьох літературних конкурсів.

ФРАГМЕНТ ІНТЕРВ'Ю М. ПАВЛЕНКО

— Чи пригадуєте Ви ту мить, коли вирішили стати письменницею? Адже ж мріяли? Це був вірш, оповідання? І хто став першим читачем?

— Писати почала, відколи себе пам'ятаю. Мабуть, разом із малюванням, яке теж дуже любила. Пригадую розмальовані мною аркушики, де збоку біля малюнків — рядки ієрогліфів-каракулів (досі малюю лівою рукою, а тоді лівою і писала), котрі «розшифровують» зображене. Стала школяркою — узялася писати-малювати в звичайних зошитах. Нині розумію, що то було неусвідомлене прагнення також створити книжку.

...Письменницею стати ніколи не прагла. Художницею — так, учителькою, артисткою, балериною, фігуристкою — так. Тепер думаю: може, саме в літературі й об'єднались-реалізувались усі ці мої мрії-професії?

Малюнок
Марини Павленко

У родині моїх батьків — учителів-словесників Степана й Ольги Павленків — Слово було навіть не на почесному місці: воно просто було ВСЮДИ. Читати й писати (звісно, поміж шкільними справами, городами й доглядом курей-кроликів) — це було щось таке природне, що на розмальовані й списані моїми опусами численні зошити в косу лінію спершу ніхто не звертав особливої уваги. Вони акуратно ув'язувалися в стоси й регулярно виносились на горище. Аж коли я опинилась у старших класах, тато узяв кілька моїх віршів і надіслав до районної газети...

— Розкажіть, як з'явилися Русалоньки? Чи не буває у Вас відчуття, що вони реально існують і самі вимагають, аби Ви писали про них? Чи не приходить Русалонька у снах?

— Не сниться, але вона в моєму баченні є готовим характером, який живе і розвивається протягом всіх п'яти книг.

Перша — «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» — народилась із драматичної історії одного родоводу, переказаної мені, як запевняла сама оповідачка, останньою спадкоємицею цього роду — уманчанкою Євгенією Іванівною Дульською.

Повтори відомості про види читання на другому форзаці підручника. Користуйся різними видами читання, виконуючи завдання до твору.

РУСАЛОНЬКА ІЗ 7-В, АБО ПРОКЛЯТТЯ РОДУ КУЛАКІВСЬКИХ

(Скорочено)

Розділи 1–10

Софійка, учениця 7-В класу, безнадійно закохана у свого однокласника Вадима Кулаківського. Через нерозділене кохання вона порівнює себе з Русалонькою з однойменної казки Г. К. Андерсена. Від нього вона дізналася, що він живе з бабусею і що рід Кулаківських проклятий. Щоб завоювати його прихильність, дівчинка вирішує розслідувати прокляття роду й зняти його.

Тітка Сніжана мала вийти заміж. Софійка знайшла фото тітки з нареченим, на якому побачила здалеку постать незнайомого маленького хлопчика. Тримавши в руках світлину, вона випадково залізла у велику стару шафу. Зі скрипом, що нагадував слово «коралі», двері зачинилися, і Софійка опинилася саме в тому місці і в той час, коли закохані фотографувалися. Вона здогадалася, що шафа має чарівні властивості. Щоб повернутися в реальний час, дівчинка сказала слово «коралі» навпаки — «іларок» — і повернулася додому. Трохи згодом Софійка

і Сніжана дізналися, що маленький хлопчик на фотографії — син Сніжаниного нареченого, який їй колись збрехав, що ніколи не був одружений і дітей не має.

Щоб побачитися з Вадимом, Софійка зайшла до нього додому. Поки його не було, бабуся показала дівчинці фотографію чоловіка з роду Кулаківських, від якого й почалося прокляття роду. Випадково Софійка цю світлину забрала додому.

Софійка загубила родове коралове намисто. Його знайти допоміг їй Софійчин ровесник Сашко, учень сусідньої школи. Він завжди намагався бути їй у пригоді в усьому. Завдяки Сашкові дівчинка дізналася, що коралі вкрав Вадим Кулаківський, але він пояснив свої дії прокляттям, що тягнє над ним. Намагаючись з'ясувати причини вчинків Вадима, Софійка зі старою фотографією в руках знову потрапляє в минуле до Гордія Кулаківського, Вадимового діда.

11. Щедрий вечір, добрий вечір

З вікна пробивалося скупе світло, у печі спалахував вогонь. За столом, щедро заставленим наїдками, сиділи двоє: Гордій Кулаківський і добряче підпилий розімлілий незнайомець.

— Не часто доводиться тобі, сіромо, таких дорогих вин куштувати? — хитро спитав перший.

— М-м-м... — не спромігся на більше незнайомець.

— Бо що ти маєш? Нічого!

— Як нічого? Та я... я — дворянин!!!

— Дворянин? А хата — під соломою?

— Та мені... мені... Ще з часів польського короля моїм предкам — козакам, котрі розбитніші, вислужились, — жалувано! Ось і документи! — Незнайомець дістав із нагрудної кишені торбинку. — Тут — усіхні! Пропадуть хіба разом із мною! Довірили ж бо!

— Кажеш, довірили? — підозріливо перепитав Кулаківський.

— Та ось же, як на духу. Обираємо тебе, кажуть, нашим старостою, старостою наших дворянських зборів! Пред... пред-во-ди-те-лем!

— Таки всі? — Кулаківський підлив гостей до шкалика.

— Як один! — незнайомець хвацько вихилив наступну порцію. — Як один, кажу: і Жуки, й Пашки, і Їжаки, і Дулі, й Старосвітські!.. Достойнішого за тебе, кажуть, серед нас не знайдемо!

Софійка впріла, скинула шубку й пересіла на ослінчик під мисником, подалі в темні.

— Ге! І чим же ти такий достойний? — хитро мружив жовті очі Кулаківський.

— Як чим? Та всім, куди не глянь! І поля маю найбільше, і коней найкращих, і з нечистим ніколи не водився, і...

— ...і прізвище мужицьке — Міщенко!..

— Не мужицьке, а городянське. Міщенко — міщух значить! А ти ж сам — Кулак, Кулаком і був, а на шляхтянці оженився — вже й Кулаківський!..

— І що, скажеш ти їм: узавтра збори — і всі прийдуть на збори?

— Прийдуть, аякже!

— А скажеш: завтра повісьтеся — усі повісяться?

— Та хоч до Сибіру! З жінками й дітьми! Міщенко сказав!.. П'ємо ж за з-здоров'я пані Кулаківської! А в цій хаті пані-господи-и-иня!.. Ще-е-едрий вечір, до-о-обрий вечір!..

— Вип'ємо, вип'ємо, тільки спершу признайся: ти писати вмієш, хазяїне Міщенко? Чи як розписуєшся, то хрестика ставиш?

— Н-не хазяїне, д... дворянине Міщенко!.. — Чоловік застережливо підняв руку й перекинув до рота чергового шкалика. — Писати? Чого ж це не вмюю?! Ха-ха! Хрестика!..

— І на оцій бомазі розпишешся? — Кулаківський витяг з-за поли скручений сувій. — Та хоч би й умів, то вже не розпишешся — п'яний.

— Я п'яний? Я не розпишуся? Ану, де? На лобі твоєму?

— Не варнякай, — буцімто збивав Кулаківський.

— Дай лиш перо й чор... чорнильницю!.. Скор... скор-ріше давай, побачиш... Д-де писати?

Кулаківський хутко згріб наїдки, простелив на столі аркуша й подав перо.

— Отуто. Поцілиш?

Міщенко, здається, хотів іще щось виголосити, але мовчки взяв перо, довго й кучеряво шкрябав ним на папері, безсило відкинувся на лаву й голосно захропів.

— Хи-хи! Всі ви у мене тут! — Втішений Кулаківський метнувся до скрині, замкнув у ній бомагу й узявся випроводжати гостя.

Софійка залишилася в кімнаті. Чула тільки, як рипнули двері, як хихотів господар і як даленіло хрипке і п'яне: «...В нім сино-о-очки — як соко-о-оли... Ще-е-едрий вечір, до-о-обрий...»

12. Бабусині історії

Додому якраз устигла: за хвилину в коридорі вже почулись мамин, бабусин і Ростиків голоси. Балакали, розкладали численні покупки.

— Буде весілля чи не буде, а готуватися треба! — мовила бабуся Ліна.

— Аж нам і помічниця є! — радісно вигукнула мама, побачивши Софійку здоровою та веселою, і вручила їй Ростика.

Коли ж малий заснув, Софійку покликали до кухні й доручили перебирати гречку, чистити картоплю, оббирати часник... До фіранки пришпилено, як для Попелюшки, довжелезний список страв і справ. Цікаво, а Попелюшка після весілля щаслива була? А Сніжані як поведеться? Чи правда, що коралі щастя приносять?

— Правда — не правда, а мої бабуня з дідусем таки щасливі були! — [сказала] бабуся. — Бувало, вже старенькими посідають на призьбі й туркочуть. [...]

— То він і намісто їй подарував? — спитала Софійка.

— Він та не він, бо коралі в бабуні тоді вже були! Змалку, здається, були! А де взялися?.. Знаю тільки, що виходили вони заміж у вінку тому пишному і в коралях!.. [...]

— Але ж і молоко нікудишне ми з тобою, Тетяно, вибрали! — заойкала бабуся до мами. — Це ще хіба наша Квітка таким рідким доїлася!

— Квітка? Яка ще Квітка? Бабусю, любесенька, розкажіть!

— Корівка бабунина так називалась. Висока була, тонконога, як ото нині з конкурсів краси! [...] А що молока давала: три цебри в день! [...]

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

— Тільки в голод мусили Квітки позбутись. Вона саме не доїлась: телятка чекали. А вдома, як мої мама казали, хоч ляж та вмири. Ждати ніхто не міг би й дня, — невесело скінчила бабуся.

— На м'ясо?! — похолола Софійка. Вона вже трохи знала життя.

— На м'ясо — не на м'ясо, — відказала за своїм звичаєм бабуся. — Повели на ярмарок та на пшеницю обмінiali. У них-бо тоді вдома три цінні речі zostались: корівка, шафа і... коралі. Шафи ніхто й рушити не міг: сили не ті. За коралями бабуня кістками лягли б. Мовляв, дочка в нас росте: дасть Бог, доживемо, в чому заміж ітимає?! То дідуньо мучились-мучились... До першої трави, кажуть, ще недалеко... І заради бабуниних улюблених коралів корівкою пожертвували!..

Бабуся зажурилась. [...]

Софійка... ховала погляд: он як, виявляється, берегли намисто в родині!

14. Гірке похмілля

Площа вирувала, гула й клетотіла. Софійка намагалася зорієнтуватись. Так, це приблизно центр Вишнополя... [...]

Спершу шукала схованки, але невдовзі збагнула, що її ніхто не помічає. Зважившись, навіть ушипнула якогось чоловіка за лікоть. Той озирнувся — і... нікого, схоже, не побачив! Невже стала невидимою? Чи не завдяки намистові? Намацала під коміром тоненьку низку. Відщібнула, поклала поруч на сніг.

— А я думаю, хто це щипається? — обернувся вдруге чоловік. — А це якесь дівча-недоросток! Чого вдома не сидиш, горшків не глядиш, а по таких сурйозних збориськах швендяєш?

Ти ба, напався! Підняла коралі, надягла мерщій на шию. Втретє чоловік озирається: що за мара? Нікого! Нікого! Вчетверте — нікого! Перехрестився та й став далі слухати, що кажуть.

Софійка вслухалась і собі.

— Маєтності дворян Жуковських, Пашковських, Іжакевичів, Дульських і Старосвітських, а також їхнього предводителя Міщенка з його великодушною згоди сукупно з хатами, худобою, десятинами поля, а також шляхетськими званнями вважати однині проданими панові Гордієві Кулаківському за вищевказаною ціною. Понеже всі гроші сплачено в акурат Данилові Міщенкові, під чим він власноручно підписався, з усіма претензіями звертатися до нього...

— Простіть! Не винен! Не брав! Не хотів! Лихий попутав! — каявся нещасний одурманений Міщенко, але його ніхто не слухав. Натомість кожен норотив дати йому добрячого штурхана.

— Тихо, люди, тихо! — На кін вийшов Гордій Кулаківський.

Юрба притихла.

— Кожному, хто хоче, дозволяю викупити свою частку! — заявив той. — Звертайтеся до мого економа...

Далі усе заглушив людський гвалт.

Міщенко прибіг до своєї хати. У двір висипало повно родичів.

— Скоріше, сину, втікай! — показував на запряжену й повантажену однокінку сивий батько. — Пересидиш лиху годину десь у тихім закутку! Ми вже якось тут самі твій сором покриватимем!..

— На кого ж дітей покидаєш?! — заголосила дружина, припадаючи до двох безвусих юнаків.

Але запряжка вже була ген за околицею, зостався тільки синій слід на свіжому снігу...

— Н-не хазяїне, д... дворянине Міщенко!.. — Чоловік застережливо підняв руку й перекинув до рота чергового шкалика. — Писати? Чого ж це не вмію?! Ха-ха! Хрестика!..

— І на оцій бомазі розпишешся? — Кулаківський витяг з-за поли скручений сувій. — Та хоч би й умів, то вже не розпишешся — п'яний.

— Я п'яний? Я не розпишуся? Ану, де? На лобі твоему?

— Не варнякай, — буцімто збивав Кулаківський.

— Дай лиш перо й чор... чорнильницю!.. Скор... скор-ріше давай, побачиш... Д-де писати?

Кулаківський хутко згріб наїдки, простелив на столі аркуша й подав перо.

— Отутю. Поцілиш?

Міщенко, здається, хотів іще щось виголосити, але мовчки взяв перо, довго й кучеряво шкрябав ним на папері, безсило відкинувся на лаву й голосно захропів.

— Хи-хи! Всі ви у мене тут! — Втішений Кулаківський метнувся до скрині, замкнув у ній бомагу й узявся впроваджати гостя.

Софійка залишилася в кімнаті. Чула тільки, як рипнули двері, як хихотів господар і як даленіло хрипке і п'яне: «...В нім сино-о-очки — як соко-о-оли... Ще-е-едрий вечір, до-о-обрий...»

12. Бабусині історії

Додому якраз устигла: за хвилину в коридорі вже почувлись мамин, бабусин і Ростиків голоси. Балакали, розкладали численні покупки.

— Буде весілля чи не буде, а готуватися треба! — мовила бабуся Ліна.

— Аж нам і помічниця є! — радісно вигукнула мама, побачивши Софійку здоровою та веселою, і вручила їй Ростика.

Коли ж малий заснув, Софійку покликали до кухні й доручили перебирати гречку, чистити картоплю, оббирати часник... До фіранки пришпилено, як для Попелюшки, довжелезний список страв і справ. Цікаво, а Попелюшка після весілля щаслива була? А Сніжані як поведеться? Чи правда, що коралі щастя приносять?

— Правда — не правда, а мої бабуня з дідусем таки щасливі були! — [казала] бабуся. — Бувало, вже старенькими посідають на призьбі й туркочуть. [...]

— То він і намісто їй подарував? — спитала Софійка.

— Він та не він, бо коралі в бабуні тоді вже були! Змалку, здається, були! А де взялися?.. Знаю тільки, що виходили вони заміж у вінку тому пишному і в коралях!.. [...]

— Але ж і молоко нікудишне ми з тобою, Тетянко, вибрали! — заойкала бабуся до мами. — Це ще хіба наша Квітка таким рідким доїлася!

— Квітка? Яка ще Квітка? Бабусю, любесенька, розкажіть!

— Корівка бабунина так називалась. Висока була, тонконога, як ото нині з конкурсів краси! [...]

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

— Тільки в голод мусили Квітки позбутись. Вона саме не доїлась: телятка чекали. А вдома, як мої мама казали, хоч ляж та вмри. Ждати ніхто не міг би й дня, — невесело скінчила бабуся.

— На м'ясо?! — похолола Софійка. Вона вже трохи знала життя.

— На м'ясо — не на м'ясо, — відказала за своїм звичаєм бабуся. — Повели на ярмарок та на пшеницю обміняли. У них-бо тоді вдома три цінні речі zostались: корівка, шафа і... коралі. Шафи ніхто й рушити не міг: сили не ті. За коралями бабуня кістками лягли б. Мовляв, дочка в нас росте: дасть Бог, доживемо, в чому заміж ітимає?! То дідуньо мучились-мучились... До першої трави, кажуть, ще недалеко... І заради бабуниних улюблених коралів корівкою пожертвували!..

Бабуся зажурилась. [...]

Софійка... ховала погляд: он як, виявляється, берегли намисто в родині!

14. Гірке похмілля

Площа вирувала, гула й клетотіла. Софійка намагалася зорієнтуватись. Так, це приблизно центр Вишнополя... [...]

Спершу шукала схованки, але невдовзі збагнула, що її ніхто не помічає. Зважившись, навіть ущипнула якогось чоловіка за лікоть. Той озирнувся — і... нікого, схоже, не побачив! Невже стала невидимою? Чи не завдяки намистові? Намацала під коміром тоненьку низку. Відщібнула, поклала поруч на сніг.

— А я думаю, хто це щипається? — обернувся вдруге чоловік. — А це якась дівча-недоросток! Чого вдома не сидиш, горшків не глядиш, а по таких сурйозних збориськах швендяєш?

Ти ба, напався! Підняла коралі, надягла мерщій на шию. Втретє чоловік озирається: що за мара? Нікого! Вчетверте — нікого! Перехрестився та й став далі слухати, що кажуть.

Софійка вслухалась і собі.

— Маєтності дворян Жуковських, Пашковських, Іжакевичів, Дульських і Старосвітських, а також їхнього предводителя Міщенка з його великодушною згоди сукупно з хатами, худобою, десятинами поля, а також шляхетськими званнями вважати одніні проданими панові Гордієві Кулаківському за вищевказаною ціною. Понеже всі гроші сплачено в акурат Данилові Міщенкові, під чим він власноручно підписався, з усіма претензіями звертатися до нього...

— Простіть! Не винен! Не брав! Не хотів! Лихий попутав! — каявся нещасний одурманений Міщенко, але його ніхто не слухав. Натомість кожен норівив дати йому добрячого штурхана.

— Тихо, люди, тихо! — На кін вийшов Гордій Кулаківський.

Юрба притихла.

— Кожному, хто хоче, дозволяю викупити свою частку! — заявив той. — Звертайтеся до мого економа...

Далі усе заглушив людський гвалт.

Міщенко прибіг до своєї хати. У двір висипало повно родичів.

— Скоріше, сину, втікай! — показував на запряжену й повантажену однокінку сивий батько. — Пересидиш лиху годину десь у тихім закутку! Ми вже якось тут самі твій сором покриватимем!..

— На кого ж дітей покидаєш?! — заголосила дружина, припадаючи до двох безвусих юнаків.

Але запряжка вже була ген за околицею, зостався тільки синій слід на свіжому снігу...

16. Порада

Софійці набридло швендяти за Гордієм Кулаківським, який доводив до кінця нещодавню обгородку. Вона втомлено зупинилась перед церквичкою на майдані. Була в коралях, тож поодинокі перехожі не помічали її.

— Що засмутило тебе, дитино? — почула зненацька.

Остовпіла. Під муром, просто на засніженій бруківці, втупившись у Софійку невидючими очима, сидів старець. Сліпий старець!

Гарячково занишпорила в кишенях: дякувати, в правій, недірявій, ще завалалося десять копійок (у кишенях часом знаходиш більше, ніж сподіваєшся!).

— Ця монета — не з нашого часу! — обмацав милостиню тремтячими пальцями. — Ти — з майбутнього?

— Так, — отетеріло кивнула.

— Людям не дано міняти обставини, — казав, наче до себе і наче відповідав на Софійчине запитання. — Хоча іноді... Варто спробувати. Надто ж — коли хочеться змінити на краще... Тут, дитино, тобі нічого робити. Кулаківського його жертви вже прокляли...

— Де? В оцьому храмі?

— Хіба не однаково, в храмі чи не в храмі? Біда в тім, що із серцем.

— А Міщенко? Він же теж завинив!

— Його виблагали-вимолили родичі. Тож зглянулись на авторитет і мудрість його батька, на дітей... І йому віділлється... Але тут ти нічого не вдієш...

— Що ж мені робити, дідусю? — кинулась до старого, як до рятівної соломинки.

— Перебирайся потрохи вперед, від покоління до покоління. Десь зустрінеш ту мить, коли можна спинити інший злочин, коли здатна будеш відвернути невідворотне.

— Де ж та мить, дідусю?..

— Аби все відати, дитино!..

— Але ж ви знаєте?

— Подайте нещасному!.. — заскімлив старець. Парочка, що проходила мимо, кинула кілька монет.

— Як той злочин зупинити, дідусю?

— Більше нічого не питай, дитино... Дай вам, Господи, царство небесне...

— А коли?..

— Тієї миті небо зійдеться з землею...

— Як це, дідусю?..

— Копієчку подайте!.. Копієчку!..

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Понéже — заст. оскільки.

Вийти на кін — вийти на сцену.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясни, у який час відбуваються події, зображені у творі. Свою відповідь обґрунтуй.
2. Поясни, що змусило Софійку розслідувати причини прокляття роду Кулаківських. Як би в цій ситуації вчинив/вчинила ти?
3. Назви **дві** побутові речі, які в повісті набувають чарівних властивостей. Поясни призначення кожної з них.
4. Перекажи подію, яка стала причиною нещасливих доль кількох поколінь двох родин.
5. Розкажи, що з прочитаної частини твору тобі стало відомо про Гордія Кулаківського і Данила Міщенка. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
6. Підкресли слова, які допомагають авторові зобразити Гордія Кулаківського. Засобами словесного малювання опиши, яким ти собі його уявляєш. Відповідаючи, спирайся на текст твору.
7. Старець пояснює Софійці: *Людям не дано міняти обставини. Хоча іноді... Варто спробувати. Надто ж — коли хочеться змінити на краще.* Чи згодні/згодна ти з таким твердженням героя? Свою відповідь аргументуй.
8. Назви спосіб, у який старець порадив Софійці змінити хід подій. Прокоментуй, як ти розумієш його настанову.
9. Поясни, як ти розумієш назву твору. Як, на твою думку, його можна було б назвати по-іншому?
10. Розкажи, що в прочитаному уривку тебе здивувало найбільше й чому.
11. За ілюстраціями, вміщеними в підручнику, розкажи, якою ти уявляєш головну героїню твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися надалі події. Прочитай наступну частину твору й перевір свої здогади.
2. Накресли в зошиті табличку за зразком і, читаючи твір, поступово заповнюй її.

Софійчина родина

Родина Кулаківських

Родина Міщенків

Дід Павло — бабуся Горпина, (Софійчиної бабусі дід і баба), бабуся Горпина мала коралове намисто

Гордій Кулаківський, став дворянином, бо одружився з шляхтянкою, розбагатів шляхом злочину

Данило Міщенко, дворянин, предки були козаками, ошуканий Г. Кулаківським

3. Зроби закладки в підручнику (розділи 11–23) до характеристики образу Софійки.

18. Канікули почалися

[...] Вадим сказав, що зможе прийти ввечері, не раніше восьмої. Куди? Хай це буде знайоме місце під акацією. Навіщо фотографії? Потім пояснить. [...]

Під акацією — нікого. І не дивно: наручний годинник підказував, що вона прибігла зарано. От і гаразд: віддихається і позбирає розбурхані думки.

Вадим запізнився на хвилину двадцять. Невже підшукує букет? Нарешті!

— Ти чого? — кинув з ходу. — Попереджаю: бабки за твої коралі вернути не зможу. На днях нас із компаньйоном накрили під час операції, ледве відкупились. Отак от...

Замовк, наче вдавився, витріщившись на Софійчину шию. Навмисне чи випадково, але на зустріч прийшла в коралях. Мабуть, усе-таки забула зняти!

— То інша тема. В мене до тебе ось що: познайомилась із... із класним екстрасенсом. Аби розвіяти прокляття, йому потрібні світлини... фотки твоїх предків. Можеш позичити? — Мала напередодні вдосталь часу, аби придумати найвірогіднішу версію.

— Екстрасенс? Оба-на! — Вадим збагнув, що ніхто не збирається пред'являти йому претензій, і подобришав. — А він може вгадати, йти мені в долю з одним друганом чи наколе?

— Не знаю. Спочатку фотографії. Чиї вони?

— Ти б краще у моєї дияволиці спитала! Вона любить над ними нюні розпускати! А я нагріб, що трапилось, і за те подякуй! Десь, правда, була ще така прикольна фотка! На ній мужик із виколотими баньками! Не знайшов!..

— Нічого, спасибі й за це. [...]

19. Двірник-дворянин

На звороті підписано: «1910». Це найдавніша дата на Вадимових світлинах. Кілька років після прокляття. Отже, почати саме з неї? Гарненький... русявий юнак у формі з оберемком білого бузку. Когось дуже нагадує, але що дивувати: родичі мусять бути схожими! [...]

— Чи гоже мені замітати безконечні алеї?! — вигукнув. — У своєму Вишнополі я робив те саме, але не як прислужник, а як господар! Чи ж маю довіку спокутувати батькову провину?

Хлопець узяв з-за каштана добротну мітлу і недбало змів розсипані бузкові галузки.

— А панна Юзя таки буде моєю! — пригорнув мітлу, як пригортають даму серця, і закружляв із нею в уявному вальсі. — Моєю, чуєте?!

У глибині алеї шелеснули кроки. Юнак спохопився й заходився підмітати.

— Ах, це ви? — На стежку вигулькнула ошатно вбрана панночка, засоромилась і прикрилася, ніби від сонця, мережаною парасолькою.

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

— Панно Юзю? — юнак кинув мітлу й ухопив дівчину в обійми.

— Ах, облиште, Мішелю! — запручалася панночка. — Нас можуть побачити папа!

Юнак відскочив, ухопився за голову, а тоді став гарячково обривати бузок і кидати дівчині до ніг.

— Юзю, кохана! — картинно упав перед панною на коліна. — Ми не можемо більше чекати! Ви мусите вийти за мене заміж!

— Але папа...

— Ми втечемо! Ми втечемо до мого маєтку і щасливо заживемо в двоповерховому будиночку! Ви знаєте, Юзю, лиха доля змусила мене, дворянина з діда-прадіда, працювати нещасним двірником. Але все має межу, і я, оволодівши на решті вашим полум'яним серцем і домігшись вашої шляхетної руки, хочу кинути всі ці марноти й зазнати справжнього сімейного щастя! Я — о, ви ще дізнаєтесь, хто я! Я — найдостойніший із достойних! Панно Юзю, скажіть лишень «так»!!!

— Я, власне... Там, за кущем — валізка... Взяла найнеобхідніше... Решта, гадаю, знайдеться для мене у вашому домі?... Справжня любов подолає все! Мішелю, я готова їхати з вами хоч на край світу!!!

— О панно Юзю! Ви — моє життя!..

Край світу Софійці не дуже підходив. Може, запобігти втечі, повідомити батьків?.. А може, допомогти молодятam? Дуже хотілося побачити щасливий кінець цієї романтичної майже казки!

Втім, на роздуми не було часу: Мішель із Юзею вже поспішали до чорного ходу, заплетеного хмелем. Мусила доганяти!

— Ах, Мішелю! Чуєте, за нами погоня?

Втікачі завмерли. Софійка зрозуміла, що їх стривожили саме її кроки, і стишила біг.

— Нікого, Юзю! Швидше!

Невдовзі вони, найнявши візника, мчали у бік Вишнополя. Місто поступово звільняло їх із кам'яних лабет, випускаючи у відкриті зелені поля. Софійка вдивлялась у далечінь. Небо з землею сходиться? Але ж вони сходяться там — далеко на обрії, а усе відбувається тут?!

Позаяк їхати було довгенько, Софійка вирішила поки що повернутись додому. Спочивати в рідному ліжку набагато м'якше. Дівчинка проторохтіла у такт колесам своє «Іл-лар-р-рок!».

20. Ревізія в шухляді

Удома спати чомусь розхотілося. Софійка увімкнула світильника й розгорнула книжку. Хоч уже давно перечитала «Трьох мушкетерів», «Тома Сойера», «Людину-амфібію», «Голову професора Доуеля», «Останнього з могікан» із татової бібліотеки, а також усі томи «Гаррі Поттера», подаровані тітонькою Сніжаною, у хвилини відпочинку або розпачу її манили знайомі давні казки. Народні чи авторські (вони всі гріли Софійчину душу), аби тільки зі щасливим кінцем. От і ця, про Русалоньку, так до серця припала!

Здається, шухляда рипнула. [...]

Не так швидко, як Сніжана, але й Софійка зрештою спромоглася відімкнути шухляду. [...] Газети й світлини... Як можна дати раду цим газетам і невідомо чіім фотографіям? [...] Ця газета просто-таки розпадається від старості.

«Гу... Губернські відомості». «...Раптове зубожіння й позбавлення дворянського звання кількох родин міста Вишнополя змусило їх проситися на службу до нового землевласника п. Гордія Кулаківського».

— Ти ба, уже встиг і земельки нагарбати! — обурилася. — Що ж іще викине?

«Пан Кулаківський, — читала далі, — погодився за низькою ціною продати їм для проживання кілька невеличких будинків. Зважаючи на заслуги перед містом, дозволив безкоштовно мешкати в своєму колишньому домі тільки родині безвісти зниклого предводителя дворянства Данила Міщенка».

— Еге ж, тяжко мучиться Кулаківський вашим прокляттям! Як благородно! Погодився продати обманутим людям їхні, вкрадені ним же, помешкання! — мало не захлинулась від обурення Софійка. — Хоч Данилові оддячив за послугу! [...]

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

21. Печальний фінал майже казки

До Мішеля і панни Юзі Софійка повернулась, коли ті під'їжджали до Вишнополя. Підстрибуючи на вибоїнах, Юзя розгублено озиралась навсідбіч.

— Ще не видно вашого маєтку? — запитувала нетерпляче.

— Вже небагато, кохана Юзю, ще зовсім трошки!

— Зупиняй! — гукнув, коли вже мало не проминули дрібнесеньку хатинку під соломою. Леле, це Міщенкова: Софійка добре запам'ятала розставання його з ріднею! Ой, та це ж і є Міщенків старший син — колишній безвусий юнак!

— Щось трапилось, любий Мішелю? — залопотіла панна.

— Трапилось, Юзечко! Ми — вдома!!!

Поки Юзя приходила до тями від щастя, юнак схопив її разом з валізкою на руки й рушив у двір. Софійка побігла услід.

У вузьких сінцях Мішель опустил Юзю на долівку — інакше б уперлись лобами в низеньку стелю — і взявся намацувати клямку.

— Мамо, це моя наречена! — радісно сповістив, щойно відчинилися двері.

У тісній чистій кімнатині мати якраз лагодила до столу картоплю-нелупку, інший хлопець, очевидно женихів брат, сидів на лаві, ждучи вечері.

З печі покахикував сивий дід, а в кутку біля грубки стояло і привітно лупало очима на гостей новонароджене телятко.

— Михайлику!.. — сплеснула руками жінка. — На ніч забираємо до хати, бо йому ще холодно! — пояснила здивованій Юзі присутність телятка. — Заходьте, сідайте. Чим багаті, тим і раді! Михайлик, певно, розповідав, що ми, відколи його батька одурив проклятий Кулаківський, ледве животіємо. Тільки цю халупку і вдалось викупити, поля і решту худоби забрали! Хлопці — по службах, я — по наймах, а батько-неборака світами тиняється!.. Нікому буде вас і поблагословити!..

— Мішелю?.. — обізвалась панна Юзя так, ніби збиралася помирати.

— Прошу, кохана?

— Мішелю, оце і є... оце і є ваш маєток?..

— Так, моя люба!

— А ще ви казали... ніби є другий поверх?..

— О так, Юзю! — Юнак указав на горище. — Там у нас живуть і несуться кури!..

Панна хотіла запитати ще щось, але... зомліла.

Раптом у дворі затупотіли кінські копита, залунали голоси. Застукали у вікно:

— Іменем закону, відчиніть!!!

— Папа! — зразу оклигала панна Юзя.

На порозі з'явились якісь пани в супроводі поліцейських.

— Юзефо, в карету! — наказав головний пан.

— О, папа! — Дівчина пошкандибала до карети, але враз повернулася.

— Нас розлучить хіба що смерть! — хотів схопити її в обійми схвильований

Михайло, та панна відтрутила його: вона-бо верталась по свою валізку.

— Викрадача — в кайдани! — заволав пан.

— Юзю, як же так? — гукав хлопець, оточений поліцією.

— Ви — злісний обманщик!!! — схлинула та вже з карети.

— Але я брехав задля нашого кохання!

— Про курник на другому поверсі?! — жбурнула Юзя якомога зневажливіше.

— Але ж ви самі запевняли, що справжня любов подолає все!..

Вони ще щось вигукували, але Софійка не могла розібрати вже нічого: обидві карети, з гуркотом збиваючи густу куряву, зезали в зоряній даліні.

... Де земля з небом сходиться! Софійка й гадки не мала, що робити із цим віщуванням. А ще не розуміла, як опинилася в Кулаківського фотографія Міщенкового сина, навіщо їй проникати ще й у Міщенкове минуле? Як складеться доля в нерозумного Михайла? І хто тепер забере у фотографа його карточку?

А ще... ще шкодувала, що кохання виявилось порохнявим, а майже казка — мало не трагедією. І дуже знайомою видалась їй ота Михайлова формула щастя: брехати задля високої мети...

23. Кобила Мальва

Вечір був теплий і духмяний. Дідусь іще порався по господарству, а вони сиділи на квітучому подвір'ї, били перших комарів і раювали у безконечних розмовах. Софійка, як завжди, розпитувала.

— Бабуню, хто це?

— Хто — не хто, а це дівчатко і є моя прабабця Клава, тобі прапрапра!.. Сумна, бо не таланило їй! Померла молодою, то й мало про неї знаю. Коханий відвернувся, вона сама доньку — мою, значить, бабуню — ростила. Хворіла тяжко, потім ніби одужала, проте щастя не зазнала. Це вона ті коралі десь узяла, ось тільки не вбирала ніколи. І на світліні, бачиш, без них.

— А це що за козак? — тітонька підсунула бабусі іншу фотографію, котру Софійка прихопила із шухляди.

На знімку возсідали чоловік, жінка (дідунь Павло, отой, що з вусами, й бабуня Горпина — ота, що виходила заміж в пишному вінку) і дівчинка. За ними ж красувався велетенський, точніше височенний, кінь.

— О, наша Мальва! — сплеснула руками бабуса. — До чого вже гарною була кобилка, мов намальована! Струнка, передні ноги й одна задня — білі до колін!

— Вас послухати бабусю, то у вас і корова, й коняка — наче з подіуму.

— У моїх дідуня-бабуні й кури такі були! А ця красуня до нас прийшла із самої столиці. Спершу, розказують, була вона улюбленицею якоїсь панни Юзефи, здається. Батько її розводив коней. Але Юзефа чимось завинила: за батрака заміж зібралася, чи що. То за кару її віддали старому багатому графові, який не терпів уподобань молодій дружини. Словом, вона свою улюбленицю пожертвувала на фронт Першої світової.

Пожертвувала — не пожертвувала, але яка там вояка з Мальви? Постріли її лякали, шум дратував. Тож перепродували її за добрі гроші, обмінювали, поки не придбав її в якихось біженців мій дідуньо. Разом із маленьким лошатком, Мавківою: коней заведено так називати, щоб ім'я починалося тим же складом, що і в кобили-матері.

З лошатком — не з лошатком, але від Мальви на той час були самі кістки, коростою вкриті. То дідуньо її у травах купали, дьогтем змащували, доглядали... Знов стала Мальва красунею! Шерсть коротенька — пальцями не вхопиш! Це теж, кажуть, ознака породи. А що вже роботяща була!.. Орала, возила... От лиш норовлива: не дозволяла верхи нікому сісти! Тільки маму мою, оту маленьку дівчинку Ніну, возила охоче. Та нею вже собкала, як хотіла, — Мальва не перечила. Видно, звикла дівчат слухати.

Що вже дідуньо не вигадували! Вилізуть на стос колод (Мальва ж висока!), вже й ногу б закинути на кобилу — а вона й відійде смирененько вбік. Він знову. Мальва тої самої.

Або так: затягне, бувало, на ній сідло міцно-міцно — бо треба міцно! Тільки сідати — Мальва напружитья — лусь! — тріснуть попруги! А як легше затягне, тільки сідати — Мальва обм'якне, сідло й обвисне!

Оце так! Софійчина прабабуся верхи їздила! От би й собі!.. Уявити лишень: вона, Софійка, мчить на баскому коні — вороному, з білими по коліна ногами. [...]

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Позаяк — заст. тому що, через те що.

Собкати — гукати на волів; тут: коверзувати, вередувати.

Нелупка — неочищена картопля, «картопля в мундирах».

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Прочитай і прокоментуй повідомлення в газеті про Кулаківського. Поясни, чи мучили його докори сумління за вчинений злочин.
2. Мішель Міщенко стверджує: *Я — найдостойніший із достойних!* На що спиралася така його самооцінка? Свою відповідь обґрунтуй.
3. Поясни, як розуміла значення слова «достойний» пані Юзя. Свою відповідь аргументуй.
4. Мішель каже: *Чи ж маю довіку спокутувати батькову провину?* Чи поділяєш ти його думку, що діти не повинні відповідати за вчинки батьків? Свою відповідь аргументуй.
5. Наведи докази на підтвердження тези, що в прочитаному уривку зображено романтичне кохання Мішеля до Юзі. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.

6. Порівняй висловлювання пані Юзі про кохання та її вчинки. Як вони характеризують героїню? Свою відповідь аргументуй.
7. Прокоментуй, як Софійка оцінює вчинок пані Юзі. Як до такої позиції Юзі ставишся ти? Свою відповідь аргументуй.
8. Розкажи стисло, що нового про своїх предків дізналася Софійка.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи можна задля досягнення високої мети брехати? Сформуль тезу, добери аргументи на її доказ і наведи один приклад на підтвердження аргументу.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися надалі події. Прочитай наступну частину твору й перевір свої здогади.
2. Доповни табличку про родини новими записами.
3. Зроби закладки в підручнику (розділи 26–36) до характеристики образу Софійки.

26. Страшна випадковість

Вкотре перебрала Вадимові світлини. Років на них не було, але ця видається найдавнішою. Гм... Жінка з якимось молодиком. Наче для сина завеликий. На тому ж тлі, що й чоловік із виколотими очима. Якись родичі Кулаківського?

— Готово-с!..

Той самий гладкенький лисуватий фотограф, зелена оксамитова ширма, вогкість і пил.

— Накажеш занести Кулаківському! Для старшого сина Фрола! — кидає фотографу на прощання молодик. Він рудий, як вогонь. Жінка така ж, іще й уся в ластовинні.

— Буде зроблено-с!..

Софійка виходить за Фролом і жінкою в уже знайомі сінці до різьблених дверей...

Надворі пізня осінь, але досить тепло, в шубці навіть жарко.

— ...Я таки навідаюсь до тієї знахарки! — почала жінка. — Хай пораде, як бути.

— Ці ваші бабські витребеньки! Мене більше хвилює завтрашнє полювання! — відмахнувся Фрол.

— Братику, чи ж тебе не втомили батькові нарікання, що я, стара дівка, сидю на його шиї, що мені давно пора заміж? Корній — парубок заможний, он як вдало ярмаркує в нашому Вишнополі!

— Еге, заможний. Тільки має дівку. По-моєму, батька цілком влаштовує, що після смерті матінки ти в нас і ключниця, й економка! І наймички не треба!

— Має дівку? Тої зачуханої сироти його батьки й на поріг не пустять! Дурний ти, Фроле! Вітер у тебе в макітрі!

Іван Падалка. Фотограф

— Сама, Франю, еси нерозумна. Ех, це ж нині тих зайців у лісі! Зараз як поначищаю рушниця!..

Софійка ступила за братом і сестрою у великий дім, уже не той, де здійснювалась оборудка з паперами. Піднялась дерев'яними східцями, зайшла до світлиці.

— Бр-р! Знов не топлено! — зіщулилася Франя.

— Для топіння ще зима буде, — буркнув зі світлиці старий Кулаківський. — Ліпше хазяйства гляділа б, а не швендяла десь!

— Ой, рада б уже, батечку, зіступити із вашого та на своє, бо у вас серед зими й снігу не випросиш!

— Хто тебе візьме? Дякуй, що не виганяю, та роботи пильнуй!

Раптом із сусідньої кімнати гахнув постріл.

— А тому дурневі усе забавки в голові, — махнула рукою Франя.

— Франю, батьку! Фрол... застрелився! — влетів до світлиці переляканий хлоп'як — очевидно, молодший брат.

— Як???

Усі побігли на постріл. Софійка стояла ні жива ні мертва. Тіло били дрижаки. З таким жахом іще не стикалася!

— Діставав зі скрині... А воно само — бабах!..

Не тямлячися, дерев'яними східцями зіслизнула донизу. Вилізла за хвіртку. Довго брела осінньою вулицею, намагаючись потрапити додому: до свого рідного, без сварок і пострілів, дому! [...]

27. Франя не здається

[...] Ночами тремтіла від страху. Прокляття таки діяло. Родина розвалювалася, хоч, видно, грошики мала неабиякі. Як мовить Вадим, бабки є, щастя — ні грама!

Чи могла вона, Софійка, чимось зарадити? Якби, наприклад, випередила Фрола, відштовхнула його від скрині? Чи той шалапут послухався б її? А могло статися, що мама і тато марно шукали б у цьому часі свою загублену доньку! Та і небо з землею не сходилось ніде. Отже, тут вона діяти не могла.

[...] — Чому не прийшла вчасно? — Немолода селянка у картатій хустині й свиті, накинутій поверх вишиванки, суворо дивилась на гостю. — Зілля вже перестояло, місяць спадає!

— Не могла. Хоронила брата: застрелився ненароком! — пояснила Франя.

— І що, після похорону — зразу весілля?

— То вже мій клопіт! Ти своє зроби!

— А як не захочу?

— Я гарно заплачу!

— Слухай уважно. Сьогодні по обіді Клава до ставка прийде шмаття полоскати. Налякай! Переляк на воді найтяжчий. Від нього ніхто не відволодає. Тільки повного кухля вже не лий Корнієві: лиш половину. Перестояло. Сили в ньому більше, ніж треба.

Франя сховалась за широким престарим деревом і стала чекати.

Тут зручно прати. Пласке каміння, чистий, не зарослий берег. Сизе осіннє небо плавно переходило в сірувату непривітну воду. Чи небо з землею сходиться?

Софійка забачила вдаліні дівчину з пранням на коромислі, впівголоса озвалась:

— Не йди туди! Вернись додому! Біля води біда чекає!

— А-а-а-а!!! — заверещала дівчина і, покинувши коромисло, щосили побігла геть. — Нечистий промовляє! Нечистий!!!

Господи, вона таки перелякала нещасну! Мало не на воді! Звісно, хтось невидимий каже про біду — спробуй не злякатися!

Не встигла дівчина щезнути з очей, як із протилежного кінця, просто назустріч Франі, йшла, виспівуючи... прапрабабця Клава! Дівчатко зі сполоханими очима!!! Ось на кого панна Кулаківська зуби гострить! Ось хто перейшов їй до рогу! Що ж робити?

А Клава тим часом уже підтикає спідницю. Вбрана досить легко, як на погоду. Сирітка!.. Ступила на широкий камінь у воді, розмахнулася праником...

— Гар-гар-гар-гар-р-р! — вискочила з-за дерева Франя.

Софійці не вистачило якогось кроку!..

Клава сторопіла, звереснула. Замість утікати до берега кинулась у ставок. Дівчата, які, очевидно, теж йшли прати й усе бачили, вчасно витягли сердешну на суше. Вона ж кричала щось несусвітне — можна було розібрати тільки слово «пес», — рвалася до води і безтямно відштовхувала подруг. Таки збожеволіла?

29. Приборкання непокірної

Частенько сумувала за Половинчиком. Згадувала, перебирала фотографії. Леле, що ж із Мальвою сталося далі? Про її появу розпитала, а про... А про решту сама дізнається — краще від усіляких розпитувань.

І Софійка, озброївшись уже знайомою світлиною — з Мальвою, прапрадіду-сем Павлом, прапрабабунею Горпиною і малою Ніною (прабабою), — подалася до шафи.

Вдалині залунали глухі постріли, і мандрівний фотограф поспіхом зібрав речі й попрощався.

Дівчина пригорнула свою улюбленицю Мальву і чимось почастувала.

— Ніно, годі розбещувати її цукром: закутає — робити не схоче! — вдавано сердито grimнув батько на дочку. — Тим паче, ми з нею зараз на працю: дооре-мо нивку.

— Може, не йшов би сьогодні, Павле? — забідкалася Горпина. — І так натов-мився!

— Тебе, любко, послухай, то на роботу хоч не ходи: лежи на печі та грій кості! — заперечив дідуньо (наразі молодий чоловік).

Софійка подибала вслід за ним і його конячиною. На саме поле не пішла: чого лізти в рілля? Сіла обабіч, на вигрітому сонцем пагорку, дивилась на оранку.

На обрії з'явилися вершники-червоноармійці.

Рухалися втомлено, повагом, очевидно, після недавнього бою. Раптом один із вояків щось гукнув і вказав на самотнього орача. Точніше, на його худібчину. За хвилину один із них, вусань, перебігши через поле, зразу взявся випрягати кобилу.

— Людоньки, змилуйтесь! — благав господар.

— Ти с кем споріш, мужик? Да еслі хочеш знать, перед тобою — сам Будьон-ний! — не церемонився вусань. — Меня і так кожний знаєт, а теперь ещю боль-ше будут узнавать по такой красівай кабиле!

Софійка чула колись від дідуся, що через їхнє село проходила дивізія якогось там Будьонного.

— Це ж єдина моя годувальниця, людоньки! — прохав дідуньо.

— Ладно, не плачь, ми тебе заміну дадім! — помахував зброєю перед діду-севичими очима.

І ведуть замість Мальви коня: сірого, волохатого. Таких Софійка на малюнках бачила, називалися кіньми Пржевальського. Але ж то дикі! Як не впрягав коня дідуньо, як не молив, не силував — усе марно! Може, він до бою і вдатний, але до роботи — ні се ні те!..

— Що це ти за чорта ведеш? — вжахнулась удома дружина.

— Правильно кажеш: чорт — він і є чорт! — сплюнув дідуньо, розказав свою невеселу пригоду і повів коня до стайні. Як гірко плакала Ніна!

Того ж дня в їхньому дворі отаборилися вояки, яких мусили ще й годувати. Ніна бігала то в погріб, то в комору, поливаючи дорогу солоними слізьми.

А на сусідній вулиці вже розпочалась ціла вистава.

— Семен Михайлович сказав: хто осідлає цю тварюку, тому вона й дістанеться! — кричали звідусіль.

Розморені недавнім боєм і обідом, червоноармійці усе ж вишикувалися в чергу. Кожен упевнено брався до діла, хвацько випробовував усі способи (їх давно перепробував Нінин батько!), щоб осідлати кобилу.

Софійка побігла за Ніною. Зняла намисто і захопила за шорстку руку... свою прабабусю:

— Ходімо! Там твоя Мальва!

— Хто ти? Може, приїхала з тими чужаками? — підозріливо зиркнула Ніна.

— Е-е... — зам'ялась на мить. — Потім, зараз не до того!

Дівчата побігли на сусідню вулицю.

— Тягло, твоя очірідь!

До Мальви підступав пихатий опецькуватий чоловік.

— Ех ви, шмаркачі! — гикнув і грубо потягнув за вуздечку. Потім різко вда-рив Мальву по ногах і, поки та не отямилась, ускочив у сідло.

— От-так треба! — шмагонув нещасну тварину батоном.

Тягло гордо споглядав юрбу з незвичної висоти.

— Но! — з усіх сил бухнув чобітьми по Мальвиних боках. Мальва покірно рушила. — Кобилка сілу любіт! Бистрей! Пашла, пашла!

Конячина пішла галопом, потім швидше, швидше, швидше!.. Р-р-раз! Мальва різко спинилася й нагнула голову — хвалькуватий опецько перелетів через неї, гепнувшись просто в калюжу!

— У-у-у, Тягло — дурак! Мальва — маладець! — зареготали в натовпі.

Ніна, забувши про все, кинулася до своєї пестунки. Та і собі радо простягла до неї породисту морду. Потім спокійно дозволила осідлати себе й велично понесла десятирічну хазяйку понад заздрісними людцями, які згори видавалися такими дрібними!..

— Сто-о-ой! — Тягло рвонув було за ними.

— Хто осідлав цю тварюку, тому вона й дістанеться!!! — задзвенів звідкись дитячий голос (Софійка вже вбрала коралі).

Від несподіванки солдати вмовкли.

— Все одно пуття з неї не буде! — вихлюпнувся з шеренги якийсь п'янений солдатик. — Це я вам кажу! Я, Мішка Міщенков!

На п'яничку ніхто не зважав, тільки Софійка підступила ближче й придивилася. Це був двірник, чи пак дворянин Мішель! Міщенків старший син!

— Не буде пуття з панської породи! — белькотів собі під ніс. — Ця скотина слухала тільки свою дурненьку Юзю! Бідна Юзя подарувала її мені! Бідна Юзя плакала: «О Мішелю! Я ненавиджу свого підстаркуватого графа! Я тільки тепер зрозуміла, що люблю тебе, о Мішелю! Хоч ти вже одружений!» У-у-у, ці брехливі жінки! «Дарую Мальву тобі, о Мішелю! А чоловікові скажу, що пожертвувала конячку на фронт!» Потрібні мені ти й твоя бриклива конячка, що боїться кожного пострілу! «О Мішелю! О Мішелю!» — чи то перекиривляв колишню наречену, чи то докоряв їй двірник-дворянин Міщенко-в.

30. Назрівають важливі події

[...] Знайшла в «Губернських відомостях» у рубриці «Вісті зі столиці» повідомлення: «Двірника з маєтку барона N після невдалої спроби викрадення баронової єдиної дочки панни Ю заарештовано й відіслано до Сибіру на три роки. Все майно злочинця перейшло до рук його опікуна пана К».

Не інакше, як Гордій Кулаківський! Ось чому в його нащадків і досі валяються світлини Міщенка-молодшого! Ото вже загребуший! А Міщенко, виходить, потрапив на фронт після того, як відбув покарання. І, як сам зізнався, встиг із кимось одружитися. Утім, двоїста душа — питома риса Міщенків!

Кулаківська ж тим часом підпоює Корнія приворотним зіллям. Парубок Франі не цурається, ба більше, підтакує, коли Франя обзиває Клаву дурнуватою!

Що ж робити? Часу мало. Мерщій у шафу. [...]

У Гордія Кулаківського троє дітей — старший Фрол, дочка Франя і молодший Яків. На Гордія впав з горища мішок із кукурудзою і вбив. Франя після того, як причарувала до себе приворотним зіллям Корнія, вийшла за нього заміж, але посагу в сім'ї їй не дали. Дітей подружжя не мало.

Від дідуся Софійка дізналася, що Міщенків син змінив своє прізвище, але не пригадує на яке.

36. Таємна вечеря

Цього разу потрапила одразу до оселі Якова Кулаківського.

У темній вогкій кімнаті край голого столу при кволій свічці латала щось Лизавета Львівна. Яків Гордійович ходив круг неї з клаптиком паперу й пером.

— Сала в діжці поменшало на два пальці! — супився невдоволено.

— Змилуйтеся! Таж Васюні треба щось у дорогу!

— П'ятьох яєць не дорахувався!

— Хто винен, що в коморі миші й щури завелися? Ви ж не даєте kota впустити: щоб вершків не поспивав!

— Цукор закінчується!

— Закінчується?! — Лизавета Львівна стрепенулась, аж колихнулося полум'я свічки. — Ще два мішки у вас у коморі! Та хай би воно вам поскисало! Казала мені ворожка: «Не виходь за того лічокрупа, бо під повною замкненою коморою у великий голод помреш!»

— Ворожки брешуть, лиш гроші видурюють!

— З вас видуриш, аякже!

— Досить теревенів: із ними каші не звариш! — тупнув Кулаківський. — Швидше дошивайте й гасіте свічку. А в мене — справи!

Софійка сьогодні залишиться тут: подивиться, як бідна родина виживає. Все одно хазяїн сьогодні вечеряє у якихось Іжакевичів. Краще за ним вирушить завтра до тих... Дульських, чи як?

По тому, як за Яковом зачинилися двері, жінка ще хвилину-другу посиділа за шитвом. Коли вже рипнула й хвіртка, Лизавета Львівна поспішила до плити і заходилась мерщій топити. Поки розгорялось, дістала з-під рясної спідниці ще одного ключа: такого, як у чоловіка.

— Гарний майстер із нашого Васюні! — Помилувалася ключем і попрямувала до комори.

Швидко на припічку з'явилося кілька картоплин, цибулина, полумисок зі сметаною. Незабаром і в горщику забулькотіло.

— Піднімайся, Васюню! — гукнула в темряву кімнат. — Вечеря готова!

Хлопець, очевидно, й не думав спати — просто лежав у темряві. Удруге кликати його не треба! Він уже сидів біля столу і тримав ложку!

Їли поспіхом, озираючись і прислухаючись.

По трапезі мати перемила й поховала посуд. Узялася гасити в плиті.

— Мамо, я ще трохи погріюся! — запросився Васюня.

— Коло грубки грійся, поки ще тепла! — гарикнула мати, хлюпаючи на жар водою з чавунка. — Мушу якнайшвидше сліди замести!

Ще за якихось п'ять хвилин у плиті стало чорно, мовби ніхто ніколи там і не топив. Лизавета Львівна хотіла було відчинити двері, вивітрити запахи, та не ризикнула напускати холоду. Мати й син пішли спати, і Софійка вірила, що тепер, після вечері, їм таки вдасться заснути.

У тиші кімнат чулося сите сопіння. Запах страви ще нагадував про себе, однак хатнім затишком тут і не пахло. Софійка з радістю покинула це місце, повертаючись додому.

ЗБАГАЧУЙ СВОЄ МОВЛЕННЯ

Поясни значення фразеологізмів *сидіти на шиї*, *снігу не випросиш*, *ні живий ні мертвий*, *ні се ні те*, *(із ним) каші не звариш*. Два з них уведіть у речення (на вибір).

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Пра́ник — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання.

Червоноармієць — рядовий воїн армії більшовиків.

Баті́г — прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин.

Опе́цьок — товста, незграбна людина.

Тра́пеза — страва, їжа.

Будьо́нний — С. М. Будьонний, радянський воєначальник, учасник збройної інтервенції в Україну 1917–1921 рр.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Вадим сказав Софійці про себе: *...бабки є, щастя — ні грама!* Знайди в тексті аргументи на підтвердження цих його слів про весь рід Кулаківських.
2. Поясни, які типові риси характеру всіх членів родини Кулаківських. Свою відповідь підтверджуй посиланнями на текст твору.
3. Зверни увагу на образ Васюні Кулаківського, Гордієвого внука. Чи позбавився він негативних якостей, притаманних його роду? Передбач, яким може бути його характер у майбутньому. Відповідь підтверджуй цитатою.
4. Поясни, як у минулому перетнулися дороги членів родини Софійки і Вадима Кулаківського.
5. Розкажи, що нового ти дізнався/дізналася про долю Михайла Міщенка.
6. Поясни, чому Софійка стверджує, що *двоїста душа — питома риса Міщенків!* Відповідь аргументуй уривками з твору.
7. Проаналізуй, як автор ставиться до Михайла Міщенка. Свою відповідь аргументуй. А які почуття він викликає в тебе?
8. Розкажи, що в прочитаному уривку тебе найбільше здивувало і чому.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, як можуть розгортатися надалі події. Прочитай наступну частину твору й перевір свої здогади.
2. Доповни табличку про родини героїв новими записами.
3. Зроби закладки в підручнику (розділи 38–47) до характеристики образу Софійки.

38. Невдала гостина

У Дульських Якова Гордійовича приймали ввічливо. Теж запросили до світлиці, принесли карти, завели балачку. Але з кухні тепер нічим не пахло.

Розмови були довгі й ні про що. Софійка мало не закуняла, очамрівши від нудьги й тютюнового диму. Коли тут вечоріє, в Софійчиному часі ранок, тож їй важко пристосуватись.

— Як там найдостойніший із достойних? — ехидно хихикнула котрась дама.

— Ви про старого Міщенка? Ах, пак, Міщенкова!!!

Софійка нашорошилась.

— Подейкують, цей бабій довго переховувався в Кривих Колінах у якоїсь молодички. Потім захворів, а та його належно не гляділа. То він і не дурний: повернувся до Вишнополя й кинувся в ноги рідній жінці! Щось, видать, наплів, бо та простила і тепер глядить його і годить, як болячці! Він же досі вважає, що так і треба!

— Ет, попався б він до рук моєму батькові! Розтерзав би того зрадника, того нехлюя! Через нього ми досі під каблуком у того злодія Ку... Куди це я поклав... свій тютюн? Кахи-кахи!.. Кахи-кахи — кахи! Кахи-ках-х-х! Закашлявся ні сіло ні впало.

Господиня осудливо глянула на балакуна, сторожко перевела погляд на Кулаківського: ні, наче не розшолопав! Може, якраз обійдеться без скандалу?

— Проте син його молодший, чула, вдався совісним і роботящим, — поспішила перейти на інше. — Оженився, вже й хлопця до школи віддав!

— А старший же? Михайло?

— Відколи пішов по тюрмах, то чи й живий іще!

— Бачили його в наших місцях. Кажуть, в Половинчику з червоними стояв, якусь ніби ще й коняку вигравав! А потім — хтозна...

— До речі, коні почім нині?

Балачки перескочили на худобу, ціни та політику. Софійка знову згадала, що недоспала і недоїла: коли там уже подаватимуть до столу?

Ще за годину гри та балачок господиня смачно позіхнула й оголосила:

— Пора спати!..

— Таки пора! — старанно запозіхали присутні.

— А вечеря? — аж підскочив у кріслі Кулаківський.

— Хіба не знаєте? — вдала подив хазяйка. — Ми ж тут постановили... Якщо хтось тричі поспіль у карти програє — полетить вечеря з вікна! А ви ж, Якове Гордійовичу, самі ниньки тричі мого зятяка обіграли!

— Е... я? А може, ще не викинули? — занепокоївся той.

— Викинули, Якове Гордійовичу, викинули! Власноруч пожбурляла тарілки — просто до яру!

— Тож на добраніч, панове-товариші! Щасливо, Гордійовичу, вам додому добратися! — потерла сонні очі господиня і рушила випроводжати гостя.

— Але ж... Та я... Добром розкидатись?.. Ну, раз так, бувайте! — Яків неохоче поплентався до дверей.

Коли за відвідувачем задзвеніли клямка та дверний ланцюжок, у коридорі зачулася радісна біганина, шкварчання, дзенькіт посуду.

39. Пророкування старця

Софійка гнівалася на себе. Вона бачила, як поступово діє прокляття, але нічого не зробила, щоб перешкодити йому! Найстаршого Кулаківського прибито мішком із власним скарбом у власному ж домі. Ще напередодні його молодшого самовпевнено-легковажного сина застрелила власна зброя. А ще до цього, казали, померла їхня матінка. Франя теж карається. Що може бути гірше від щоденної неприязні коханого чоловіка? Від безсилих заздрощів до Клави? Корній завше пам'ятатиме колишнє кохання, завше почуватиметься, як дурманом обпоєний! А те, що Лизаветі ворожка напропорочила!..

Усіх Кулаківських неминуче вражає прокляття — отож виходити заміж за Вадима Кулаківського поки що було б вельми необачно й небезпечно. Також не йшло з голови почуте-побачене в іще одній мандрівці у минуле. Тоді сліпий старець дав бабуні Клаві заповітне намисто! Дав і мовив:

— Як народиться в тебе Корнієва дочка, ти одужаєш! І ще пам'ятай: захочеш собі нову долю знайти — вбери ці коралі і не скидай. Коли щастя прагнеш дітям-онукам своїм — убирати не здумай, заховай далеко й подаруй своїй доньці аж на весілля!

Ось чому прапрабабуня намиста ніколи не вдягала. Тому ні щастя не мала, ні віку довгого! Заради нас пожертвувала!

Але... Прокляття діє, а вона, Софійка, мовчки спостерігає! І досі не може вловити мить, коли зійдуться небо і земля. І, що найприкрише, їй анітрохи не хо-

42. За здоров'я Катерини

Софійка потрапила до Кулаківських якраз на обід. За широкими дерев'яними столами сиділи вишнопільці та всі ярмарчани, які цього дня зустрілися Василеві та його дружині Олені. Прийшло багато жебраків, Софійка виглядала знайомого старця, та його не було.

Столи було заставлено всіма наїдками, на які тільки спромоглися господарі.

— Їжте, пийте, люди добрі, за здоров'я... — Олена не зважувалася мовити «раби Божої». Софійка знала, що в ті часи за таке по голівці не гладили. — За здоров'я Катерини!

І люди їли й пили.

Оскільки Софійка забула вдягти намисто, а вертатись по нього полінувалася, то примостилась на лаві й собі. За банкетом на неї не звертали уваги — це чудово. А ще звідси видно через відчинене вікно малу Катерину, яка, вкутавшись, дригоніла на лежанці. Серед літа! Ото вже справді злиденна! [...]

Михайло-Мішель Міщенко поміняв прізвище на Білий, щоб позбутися минулого свого роду. Валентин, за якого збиралася виходити заміж тітонька Сніжана, теж, як виявилось, був із роду Міщенків. «Усі Міщенки схожі: і балакун Данило Міщенко-Міщенко, і його син Михайло-Мішель-Мішка, і онук-вусань, і, нарешті, прапраправнук Валентин... У всіх немовби подвійна душа. Усі хвалькуваті, брехливі, ненадійні. І з таким вони мало не породичалися! Як доречно зникли тоді коралі!»

47. Невдалий продаж

[...] Наступного дня Софійка була в Кулаківських. Толик саме увірвався до бабиної хати з якимось подружжям — покупцями.

Як не впиралась Олена, як не просилась, онук уперто вихваляв чоловікові й жінці хатину, гулав у міцну підлогу, колупав стіни, вказував на стелю. Потім пішли оглядати подвір'я. У дворі покупці кисло глипнули на високі бур'яни, але в цілому zostалися вдоволені.

— А погріб? І його покажіть! — закомандувала жінка.

— Тільки не погріб! — заблагала стара.

— Баба зоставляє його для себе! — зневажливо гмикнув Толик. — А то дуже бояться в нього людей пускати!

— Не можна туди! Завалиться! — придумала раптом Олена.

— Підремонтуємо! А може, його взагалі доведеться знести! — планував чоловік. — Подивимось! Ключі далеко?

Олена мінілась на лиці. Нарешті зареклась:

— Чиєїсь загибелі на своєму обійсті не хочу! Якщо хто й полізе в погріб, то лиш я з онуком: краще хай нас прибі'є, аніж чужого!

— Ану! — погодився Толик.

Олена так легко відімкнула замок, наче робила це щодня. Присвічуючи ліхтарем, ступили на сходи. За ними скочила Софійка. Дуже боялась висоти, мишей і темряви, але ще дужче сумнівалась у тому, що погріб валиться.

Коли вже майже зійшли донизу, з темряви почувся хрипкий кашель. Софійка похолола, але бачила, що Толик з Оленою настроєні рішуче.

Ілюстрація
Ольги Ваніфатової

— Так рано обід? — озвалася п'ятьма, і сяйво ліхтаря вихопило... привида, який прикрився од світла й підвівся з устеленої соломою, ряднами та кожухами розкладачки.

Це був сивий-пресивий, довгобородий, але ще при силі дідуган.

— Кого ти привела? Згинь, маро! — замахав руками і залаявся дід.

— Це не мара, Васюню! — приречено сповістила Олена. — Це онучок наш, Іванів син! А це, Толику, твій дід Василь!

— Той, що... загинув на фронті?! — витріщився на прояву Толик.

— Не загинув, — глухо мовила Олена. — Якоїсь ночі... ще на початку війни... Діти — Катря й Іванко — спали... Прийшов із боїв і не схотів повертатись. Заховала його в цей льох... Ось, більше як тридцять літ...

— Он для кого м'ясце варилося! — здогадався онук. — Ганьба яка! Підсудне діло! І що далі?

— А що дали? — перепитала стара. — Нічого. Ховатиметься до смерті!..

З погребя Толик виліз іншою людиною.

— Погріб таки дуже завалений, — заявив сердито. — Роботи непочатий край!

— То загорнути! — відповів чоловік.

— Що загорнути? Кого загорнути? Приперлись і командують тут! Я ще хазяїн!

Геть звідси!

Покупці сторопіло дивились на Толика.

— Геть! Кому сказав?!

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, що тобі відомо про долю старого Міщенка. Прочитай оцінку роду Міщенка, яку дає Софія. Чи поділяєш ти її думку? Свою відповідь аргументуй.
2. Софійка каже про Кулаківських: *...що найприкрише, їй анітрохи не хочеться рятувати цих скупеньких людців!* Спираючись на прочитану частину, поясни, що змусило дівчинку так подумати. Чи поділяєш ти таке ставлення Софійки до Кулаківських? Свою відповідь аргументуй.
3. Прочитай портрет Катерини. Яку художню деталь у портреті використовує автор і з якою метою?
4. Розкажи, як вдалося врятувати життя Катерини. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
5. Поясни, чому Катерина була єдиною з роду Кулаківських, кому старець допоміг врятувати життя. Чи випадково єдиним способом порятунку було частування голодних і бідних? Свою відповідь обґрунтуй.
6. Пригадай українську народну казку «Названий батько» та порівняй образи старців у народній казці та казці М. Павленко. Що між ними спільного?
7. Поясни, який вчинок Софійчиної прабабусі Клави засвідчив її самопожертву заради нащадків. Як на її місці вчинив би /вчинила б ти?
8. Чи погоджуєшся ти з твердженням, що людина завжди має вибір у своїх вчинках? Наведи аргументи.
9. Поясни, як до представників родів Міщенків і Кулаківських ставиться автор. А як до них ставишся ти? Свою відповідь обґрунтуй.
10. Розкажи, який епізод у прочитаному уривку тебе здивував найбільше.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи повинні діти відповідати за вчинки своїх батьків, а батьки — за свої вчинки перед дітьми? У чому ця відповідальність має полягати? Вислов тезу, добери аргументи на її доказ і наведи один-два приклади на підтвердження аргументів.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Передбач, чим закінчаться Софійчині пригоди.
2. Доповни табличку про родини новими записами.
3. Зроби закладки в підручнику до характеристики образу Софійки.

Катерина (та сама «раба Божа Катерина») з чоловіком Семеном гинуть від блискавки, згорає їхній дім. Як з'ясовує Софійка, на цьому місці тепер стоїть будинок, у якому мешкає їхня родина. Щоб зняти прокляття з роду Кулаківських і виправити хід подій, дівчинка бере у Вадимової бабусі ще одну світлину, на якій сфотографовано Катерину. З нею вона знову повертається в минуле.

56. Скільки коштує життя?

[...] Тепер вечеряли вчотирьох. Катерина таки чекала Семена. Дощ то вщухав, то знову періщив. Удалині загуркотіло.

— Грім на голе дерево — погана прикмета! — насторожилась баба, поглядаючи у вікно.

— Ще ж не зовсім голе, бабусю! — весело заперечила Катерина. — Ішла сьогодні, то і дуби в листі, та й шовковиця наша була зовсім ще зелена, й акації. [...]

Софійка напружено стежила за настінним годинником. Коли повернулись чоловіки, Софійка почала діяти.

— Спасибі вам, добрі люди! За щедрість хочемо віддячити, відкривши вам одну таємницю. Ми знаєм того старця, котрий порадив колись приготувати обід за здоров'я вашої Катерини. І принесли від нього ще одну раду, — вказала на сінешню яду, яка прикривала вхід до підвалу. — Пророкував, що сьогодні може статись біда, і радив пересидіти лиху годину в цій ямі.

Сяйнула блискавка, і прокотило громом, ніби підтверджуючи Софійчині слова. Тож умовляти господарів не довелось: обережно й неспішно полізли до ями. Сиділи тихо й нашорошено, притиснувшись одне до одного. [...]

Як шаленіла гроза!!! Ще страшніша, ніж минулого разу — це Софійка точно знає. Навколо гахкало й світилось, шуміло й лилось. А останній розряд був таким гучним і сліпучим, що й за десять хвилин, оглушені, ледве почули бамкання годинника.

Згодом до вух донісся заспокійливий шум дощу. Ніби нічого й не було!

— Здається, можна вилазити! [...]

Опинившись нагорі, Софійка вразилась: блискавка оминула Катрину садибу!!! Громовиця шаленіла й ухкала, казилась, але так і не знайшла в цьому дворі зручного місця для удару!!!

Діти стішились, застрибали, заплескали в долоні! Господарі ж із подивом позиркували на диваків. Не уявляли-бо, якої небезпеки щойно уникли, тому й не могли поцінувати свого щастя!

57. Нічні чудасії

Як знати: справу завершено чи тільки розпочато? Захоплено обговорюючи подробиці, Софійка проводжала Сашка.

— Досить! Я далі сам! — запевнив хлопець, коли вийшли у двір. Дуже хотілось йому вірити, бо йти далі Софійка таки боялася. Надворі була ніч.

— Але... — спробувала заперечувати. — Хтось може налякати... Ой, здається, біля воріт он біліє хтось!!!

— То може бути... — Сашко старанно приховував тремтіння, — просто перехожий!..

— Не бійтеся, дітки, — озвалась постать. — Підійдіть-но!

Ледве переставляючи обважнілі ноги, діти підступили до хвіртки. За нею стояв... сліпий старець. Той самий!

— Те, що належить, ви зробили, — втупився невидючими очима в темряву. — Тепер життя поверне інакше. Катерина й Семен, хоча й не матимуть дітей, житимуть з батьками й бабою в тій хаті ще довго, щасливо і помруть своєю смертю. Правда, в кінці п'ятдесятих вони виїдуть зі старого будинку до нової квартири. Дім же розсиплеться від старості — блискавка в нього так і не вдарить.

— А прокляття?! — аж закричала Софійка. — Чи зніметься з Вадима прокляття?! Проте старця... вже не було!!! [...]

58. Щасливі зміни

Якось уранці, годині об одинадцятій, Софійку, яка ще не виспалась до пуття, гукнули до телефону. Озався Вадим.

— Хелой! — весело заторохтів у слухавку. — Треба зустрітись! Є новини! [...]

— Ну, якщо треба... — намагалась бути спокійною.

Сон миттю пропав. Щаслива, Софійка забула всі образи. Прокляття знялось, і Вадим, як і належиться, повернеться до неї! [...]

— Прикинь! — викладає Вадим свою новину. — Сьогодні приходять нам зі старою лист. Лист, той лист — мені до лампочки! Але... вгадай, від кого!

— і?..

— Від діда! Діда Толі!

— Того, котрий щез?

— Єс!

Вадим витяг із конверта вже добряче зачитаного аркуша.

— Ось, поглянь! Пише, що в нього досі був якийсь провал у пам'яті: жив, займався бізнесом, але йому зовсім вибило, що є ми. А це, пише, його раптом наче — бац по лисині! І згадав, що має жінку і внука. Пише, що зробить необхідні обладнання, продасть по-скорому свого барлога, візьме бабки і до нас!

— Оце та-а-ак! — Софійка навіть забула вдавати байдужу. — А бабуся що на це?

— В смислі, стара? — перепитав хлопець. — Ну, спочатку, як завжди, побісилась. Кляла свою дурну голову, що колись вийшла за його гроші: дід, хоч і був сиротою, знайшов у бабиній хаті заховане — ще дідове-батькове — золото. А потім, як листа перечитала... — Вадим знайшов потрібну сторінку. — «Пригадую, як малим сиротою виховувався та годувався в своїй бездітній тітки Катерини». Ти ж, Софко, знаєш: його тітку Катерину давним-давно вбило громом. Ріс дід Толя в баби Олени, потім по чужих людях. Отож стара, прочитавши таке, заявила: «Видно, справді тому іродові пам'ять одібрало. Коли так, мусимо прийняти назад і простити!» [...]

59. До старого парку

— Слухай нову хохму! — кричав, аж закладало у вусі. — Щойно пригребли мої предки! [...]

— Я про своїх батьків товмачу! — спустив її на грішну землю Вадим. — Фазер і мазер! Грузять, ніби десь там випадково здибались і вирішили якогось чорта помиритись! Отож підрулили назад до свого єдиного синочка й базарять, що тепер не залишать мене! Прикинь: типу я бебік якийсь, що сам не протягну!

— Але ж ти... ти ж, сподіваюся, радий?

— Та... в принципі... не проти! Мені навіть по приколу!

Софійка завмерла. Якщо й цього разу Вадим запросить до кафешки, нізащо не відмовиться!

— Ну, чао! — сказав натомість Вадим. — Коли що — свисну!

60. Ще одна таємниця шафи

Що ж, дечого Софійка таки досягла. Найголовніше: тепер у Вадима все налагоджується, із кожним днем він стає ближчим, усе більше вартим Софійчиного кохання.

Яку ж вибрати цього разу? Софійка зручно вместила у шафі, перебираючи світлини. [...]

Куди це перекинула її хитра шафа? Адже Софійка навіть не встигла промовити заповітне слово!

Зрештою, чому б не зайти? Соромно, але досі в житті не відвідала жодного ресторану! Звісно, її запрошували, але якось усе не ті, не такі, не так!.. Правду мама каже, що вона вередлива, як Сніжана замолоду! А Софійка сміється: тітонька ж знайшла, кого хотіла! Поки що не шкодує!..

Скляні двері задзвеніли сотнями дрібненьких дзвіночків. Леле, їх для Софійки відчиняє... клешнями... великий краб! І зовсім не страшний: вдало замаскований усміхнений добродій! Хоч дітей запрошуй!

У фойє багато дзеркал і вітражів. Знову враження, мовби на морському дні! Кинула оком в одне люстро. Звідти на Софійку ледь подивовано глянула... красуня. Така, якою мріяла стати: темне густе волосся, коралові уста й чиста ніжна шкіра... Ця дівчина могла б позмагатись із самою тітонькою Сніжаною! Навіть коли одягає тонкі окуляри: за улюбленим комп'ютером дещо попсувала зір.

У глянній залі на Софійку хлюпнула хвилюча легка мелодія. Вразили гігантські вітрини-акваріуми, колони ліан-водоростей і мармурові морські жителі поміж ними.

— Софіє? Ти? — З-за ближнього столика, схожого на тонку закручену мушлю, підводиться якийсь незнайомиць. — Ну? Впізнаєш? — красивим жестом поправив рудуватого чуба.

— Вадим??? — Хто б подумав, що колись його не впізнає?! —

— Прикинь: ще пам'ятаєш! Кльово!

Усміхнулась: якби заговорив раніше — впізнала б одразу!

— Причалуй сюди!

— У такому водяному ресторані можна хіба що причалювати! — Зачудовано вмонтилась на білому стільці-черепащі. Камінний на вигляд, стілець був м'який і зручний. Справжнісіньке крісло!

— А ти все така ж! — картинно схиливши голову набік, замилувався дівчиною Вадим. — І красою, і розумом!

— Ти ж — іще вродливіший! — відповіла щиро, хоч і без колишнього трепету.

— Замовляй, чого бажаєш! — запропонував, коли над ними завис офіціант-водяник. — Моїм коштом! Адже досі тобі за коралі бабки не повернув!

— Дякую, але ти нічого мені не винен, — відказала твердо. І звернулась до водяника: — Сподіваюсь, у вас не тільки риба?

— Усе, що вам заманеться! — ледь уклонився офіціант.

Поторохтіла в кишені своїми запасами, серед яких, як і в дитинстві, було багато зайвого. На неї стане! Замовила каву без цукру і плитку шоколаду. З горішками. Вадим додав іще купу якихось замовлень для дами.

— Класно тут, правда? — догоджав з усіх сил. — Я тут часто тусуюсь!

— Як склалося твоє життя?

— Завдяки тобі негалимо! Бракує тільки такої принцеси, як ти!

— А ти — принц на білому коні?

— О! Ти б побачила, який білий кінь — мій білий мерс — чекає надворі! Нас із тобою чекає.

Але Софійка, мабуть, виросла з того віку, коли купуються на білих коней, навіть із принцями на додачу! Ах, серце, серце! Невже ти так зачерствіло в буднях? Де той вогонь, що спалював тебе колись од кожного Вадимового погляду?..

— Знаєш, я принципово ходжу пішки!

З Вадимової кишені настирно запищала мобілка.

— Ірунчик? — не дуже радо притулив її до вуха. — Так. На роботі, де ж іще? Все нормальок! На фірмі завал, до ранку не розгребусь! Що? Знов бабки? Я що — банкомат? Короче, мене сьогодні не жди!

— Ірунчик? — пирснула Софійка. — Чи ж не Завадчук?

— Завадчук! Вона сама!

— Але тепер — завал на фірмі?

— Ну, а як їй ще пояснити? Дістала! Вона ще раз перефарбується — і я на міліні!

Що ж, прокляття прокляттям, а характер характером.

— Ти вже йдеш? — здавалось, Вадим засмутився не на жарт. — Ні, забито: нікуди ти не тікаєш!!!

Із глибини зали почувся гомін.

— Гля, шеф іде! — торкнув Софійку ліктем Кулаківський. — Власник ресторану! Крутяк!..

Власник? Що їй до нього? Софійка вже рушила до виходу, коли щось зупинило її. Озираючись. Посеред зали стояв... симпатичний високий молодий чоловік. Далеко, звісно, до Вадимової вроди, проте є в ньому щось... Такі очі...

Не може бути!!! Впізнала саме очі. Це ж Сашко?! Той хрущик Сашко з вагами, відром і коробкою, повною кошенят?.. Ні, сниться! Геть із цього дивного місця!

— Я чекав на тебе!.. — У Сашкових руках — розкішні й тендітні... лілеї! Такі, що завжди любила, — сліпучо-білі!

— Я чекав на тебе! Ще від того вечора, пам'ятаєш? Коли марно простояв під твоїм будинком від п'ятої до десятої вечора! Відтоді чекав... І ще раніше...

О серце, серце! Ти ж запевняло, що не купуєшся на принцип! Чому ж так гучно закалатало?

— Я знав, що колись ти повернешся! — продовжував Сашко, не помічаючи, що всі присутні, серед них і Вадим, пороззявляли роти. — І знав, що тільки такий ресторан тебе зможе зацікавити!

— Але ж...

— Я чув, що пишеш для дітей: перечитав у журналах всі твої казки. Пора б і книжку, як вважаєш? Мої племінники скоро підростуть, а що читатимуть?..

— До чого тут...

— Не поспішай відмовляти! Я вчуся! Вже на останньому курсі, заочно! Писатиму тобі без помилок, повір! Хоча краще бачитися. Щодня! Я хочу, щоб ти стала моєю дружиною, моєю... Русалонькою!

Ой! Боляче стукнулась об дверці шафи. Так раптово повернутися! У найцікавішу хвилину!

— Що це було? Майбутнє? — питала не знати кого. — Що сталося потім?! Шафо, покажи, що потім? Як... як ти це зробила? — безпомічно трясла дверцятами.

Але шафа мовчала. Тільки прокотилося якесь дивне рипіння-зітхання, щось на зразок «Потер-р-пиш!..».

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, які зміни відбулися в житті членів родини Кулаківських. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
2. Софія подумала, що Вадим Кулаківський стає все більше вартим її кохання. Чи погоджуєшся ти з такою думкою? Свою відповідь обґрунтуй.
3. Досліди мовлення Вадима Кулаківського та поясни, як воно допомагає охарактеризувати героя.
4. Визнач елементи сюжету повісті.
5. Поясни особливості композиції твору.
6. Доведи, що твір Марини Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» — повість.
7. Назви проблеми, які порушує автор у цьому творі. Які моральні цінності є пріоритетними для автора? Вислови своє ставлення щодо них.
8. Визнач тему та ідею твору.
9. Поясни, як ти розумієш назву твору. Що вона відображає — тему чи головну думку?

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Нині більшість молоді захоплюється спілкуванням у соціальних мережах. Створи на одній із них профіль з інформацією про героя твору (на вибір). Розмісти на сторінці повну характеристику героя твору. Докладніше прочитай про це в розділі «Пам'ятки» наприкінці підручника.

**ЛЮБОВ
ПОНОМАРЕНКО**
(Нар. 1955 р.)

Критики називають твори сучасної української письменниці Любові Пономаренко «дивом української новелістики». Може, тому, що її збірку прозових творів «Сине яблуко для Ілонки» в 2013 році висунуто на здобуття Національної премії імені Тараса Шевченка, а може, за магію слова, яким авторка ось уже три десятиліття зачаровує своїх читачів.

Любов Петрівна Пономаренко народилася 25 травня 1955 року у вчительській сім'ї. Для людини багато значить місце, з якого починається життєва дорога. Шлях Любові Пономаренко висвітився від хутора Сергушки, що на Чернігівщині. Там було лише дванадцять хат, панувала атмосфера дружної великої сім'ї. Хутір стояв на пагорбі в оточенні могутніх дерев, що свистали і потріскували, немов розмовляли до людей. І пташка, і комаха, і пролісок були так близько, що стали часточкою повсякдення дітей. Одного разу Любин старший брат Володя зійшов униз до бурчака і побачив, що чотирирічна сестричка сидить біля води і тримає в пелені гадюку. Він ужахнувся, а Люба захоплено мовила: «Дивись, яка в мене велика гусінь!». Це відчуття природи, єднання з нею залишилось в Любові Пономаренко на все життя. І коли родина переїхала до села Іванківці, дівчинка часто поверталася на хуторище, сиділа на пагорбі і подумки розмовляла з яблуною, на якій колись висіла її колиска.

Римувати рядки почала ще задовго до школи. А перші дитячі вірші друкувала у Срібнянській районній газеті під псевдонімом Олеся Циганко. З дитинства справжнім святом для Люби ставало кожне відвідання сільської бібліотеки, коли господиня книг дозволяла походити між стелажми і вибрати собі щось цікаве. Магія книги вабила й зачаровувала.

1972 року, десятикласницею, Люба стала учасницею республіканської наради обдарованих учнів у Києві. Там вперше мала змогу поспілкуватися з письменниками Олесем Гончаром, Юрієм Збанацьким, Тамарою Коломієць, Дмитром Білоусом. Того ж року у колективній збірці «Барвіста планета» було надруковано вірші юної поетеси.

Після закінчення школи Л. Пономаренко — студентка Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя. Після закінчення навчання Любов Пономаренко вчителювала, а згодом присвятила себе журналістиці.

Але одна зустріч змінила напрям її творчості. На початку вісімдесятих на семінарі молодих письменників в Ірпені (приїхала туди з віршами та замальовками), написала перші оповідання. Цю пораду дав відомий письменник Володимир Дрозд, який зумів розгледіти в молодій поетеси талант прозаїка. І хоча дехто пророкував, що після яскравого сплеску коротких оповідань далі може серйозного письма й не бути, — література стала сенсом життя Любові Пономаренко.

Письменниця стала автором книг: «Тільки світу» (1984); «Дерево облич» (1999); «Ніч у кав'ярні самотніх душ» (2004); «Портрет жінки у профіль з рушницею» (2005); «Помри зі мною» (2006); «Синє яблуко для Ілонки» (2012). Твори Любові Пономаренко перекладено німецькою, японською, сербською, російською, білоруською мовами.

Три десятиліття Любов Пономаренко віддала журналістиці. З одного боку, це було виснажливо, адже журналістська праця потребує постійної напруги, майстерності у спілкуванні і здатності швидко створювати тексти статей, часом і в екстремальних умовах. А з другого – здобувався унікальний досвід для літературної творчості. Творчість авторки відзначена багатьма літературними преміями.

ЗІ СПОГАДІВ ПРО Л. ПОНОМАРЕНКО

Валентина Меркулова, однокурсниця Л. Пономаренко

Пам'ятаю її перші кроки у велику літературу. Вона їх зробила ще в Ніжині, а якщо бути ще точнішою, то у своєму рідному селі Іванківці Срібнянського району Чернігівської області. Адже студенткою вона мала вже досить вагому публікацію — її вірші (а все починалося саме з поезії) були видрукувані в доволі поважному колективному збірнику творів найобдарованіших школярів України. А на літературній студії інституту Любов Кириченко (Любов'ю Пономаренко вона стала дещо пізніше) незмінно була серед фаворитів.

Сергій Горбенко, член Національної Спілки журналістів України

Першу книгу Любові Пономаренко «Тільки світу» я прочитав ще на початку далеких уже 80-х років. Прочитайте — і ви опинитеся у чужеродному світі, де з вами розмовляють не лише люди, а й ящірки, дихає жива

Марися Рудська. Натхнення

земля, а світ снів, змішаних із реальністю, вабить до себе. Найнесподіваніші заголовки і кінцівки творів тримають постійну інтригу. Або кінцівки наче і зовсім нема. Ви щось не зрозуміли? Не шукайте у письменниці легкої писаної «жуйки» — вона вчить вас мислити і фантазувати.

НОВЕЛА

Твір Любові Пономаренко «Гер переможений» за жанром — новела. *Новела* — невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну подію з несподіваним фіналом.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Порівняй ліву і праву колонки таблиці і визнач, чим новела відрізняється від оповідання.

Особливості оповідання

Зображення однієї чи двох подій із життя головного героя.
Нетривалий час дії.
Дві-чотири дійові особи.
Невеликий обсяг

Особливості новели

Зображення однієї чи двох подій із життя головного героя.
Нетривалий час дії.
Дві-чотири дійові особи.
Невеликий обсяг.
Події розвиваються напруженіше, динамічніше, ніж в оповіданні.
Раптові повороти дії.
Несподівана розв'язка

2. Із розповідей членів родини та інших джерел дізнайся, чому 8 травня в Україні відзначають як День примирення.
3. Прочитай новелу Л. Пономаренко та поміркуй, яку актуальну тему в ній порушено.

ГЕР ПЕРЕМОЖЕНИЙ

Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем. Спочатку вони тільки боялися, брутальна лайка зависала на вустах, коли охоронець чіплявся поглядом і байдуже погіркував: «Шнель, бидлото, шнель!» Вони не любили цей народ, не любили будинки, які мали тут поставити, але тільки-но звівся фундамент, як щось трапилось з кожною цеглиною: цеглини лагідно лягали в руки, не обривали м'язи і не дряпали шкіру, немовби розмовляли з полоненими про те, що цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпцига.

Коли протала земля, Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки. Де він узяв те насіння, невідомо, але ми, діти, добре пам'ятаємо, як він клав між грудочками зернини, як потім притоптував їх і, повернувшись до нас, усміхався: «Гут... кіндер... гут». А коли німців повели в барак, ми розвоювали ту землю, розкидали каміння, зробили з паличок хрест, зв'язали його травою і поставили на грядці. Уранці, коли їх вивели на роботу, ми

ще спали, але навіть крізь сон я чула, як скреготіли в розчині лопати, як стукали дужками відра, як надсадно бухикав Фрідріх і гиркав охоронець.

Місто давно не сердилося на німців, удови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу — старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау».

У Фрідріха теж була фотокартка двох дівчаток у білих сукенках і білих черевичках, він не раз нам тикав ту дивовижу, чи забувши, що ми вже бачили, а чи хотів похизуватися, які в нього чепурні діти. І ми у відповідь цілу весну і ціле літо топтали і розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті. Він до того бридко кашляв, до того був худий, гнилозубий і брудний, що ми не могли його не дражнити. Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок.

Під осінь німець уже не садив грядку, ходив, хитаючись, і харкав кров'ю. Охоронець замість «шнеляти» простягав йому цигарку і дозволяв лежати під стіною.

Фрідріх робив тільки прикраси зі шматочків цегли — сонця і квіти, він чіпляв їх понад вікнами другого поверху так, що самотні жінки подовгу стояли, роздивлялися і навіть сплакували.

Одного ранку його знайшли під стіною барака, де він стояв спиною до людей, понуривши голову.

— Бидлото, тобі що — немає нужника? — гиркнув охоронець і тут же осікся: від шиї до коробки сіріла мотузка.

Коли зняли його і взяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла. Його поховали за містом, укинувши в яму і навіть не насипавши горба.

Осінь видалася теплою, в кінці листопада ми перейшли в новий дім. Яюсь посеред грудня я сиділа на вікні і раптом побачила квітку. Пролітав перший сніжок, а вона цвіла собі під вікном. Була велика і кошлата, не квітка, а півсоняха. Я одяглася, вискочила на подвір'я, простягла руку, щоб зірвати, і відсіпнула. Поруч з нагідкою стояв зроблений з паличок і зв'язаний нами хрест...

Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла і не всохла підлога. Яюсь син вирішив повісити на стіні полицку. Стіна не піддавалася дрилю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, вийняли з отвору рукавицю. У рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували:

— Ви не знаєте, де наш тато?..

— Шнель! Шнель!

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Гер — нім. пан; шанобливе звертання в нім. мові до чоловіка.

Шнель — нім. швидко.

Гут — нім. добре.

Кіндер — нім. дитина.

Фрау — нім. жінка.

Нужник — убиральня.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Спираючись на текст, визнач, коли відбуваються події. Що тобі відомо про цей період історії нашого народу?
2. Визнач ключові слова в реченні *Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем*. Прокоментуй їх.
3. Проаналізуй, як змінювалося ставлення полонених до місцевого населення після закінчення війни. Відповідь підтверджуй цитатами.
4. Поясни, яким було ставлення місцевого населення до полонених. Відповідаючи, цитуй уривки з твору.
5. Поясни, як ти розумієш речення *Тільки-но звівся фундамент, як щось трапилося з кожною цеглиною*. Поясни можливі причини зміни настроїв полонених.
6. Розкажи, що тобі стало відомо про Фрідріха. Відповідь підтверджуй цитатами.
7. Автор пише: *Охоронець замість «шнеляти» простягав йому цигарку і дозволяв лежати під стіною*. Чим пояснювалося таке особливе ставлення солдата до полоненого?
8. Розкажи, які стосунки склалися між Фрідріхом і дітьми. Чи були вони однозначними? Назви **дві** художні деталі, які символічно відображають ці стосунки.
9. Визнач події, які є зав'язкою, кульмінацією і розв'язкою твору.
10. Поясни, що змусило Фрідріха накласти на себе руки. У чому трагізм цього образу?
11. Спираючись на текст твору, наведи **два** докази на підтвердження тези: життя людини продовжується в його добрих справах.
12. Поясни роль такої художньої деталі у творі, як портрет Фрідріхових дітей.
13. Ознайомся з лексичним значенням слів *толерантність*¹ і *гуманізм*². На прикладі новели поясни, як автор вирішує питання толерантності й гуманізму в суспільстві.
14. Що ти можеш сказати про оповідача твору? Як він ставиться до Фрідріха? А як до нього ставишся ти?
15. Визнач тему та ідею твору. Поясни, яка позиція автора твору до зображуваних подій і як до них ставишся ти.

¹ *Толерантність* — поблажливий, терпимий до чийхсь думок, поглядів, вірувань тощо.

² *Гуманізм* — ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

-
-
16. Поясни, як ти розумієш заголовок твору. Що він відображає — тему чи головну думку? Свою відповідь обґрунтуй.
 17. Розкажи, що в новелі здивувало тебе найбільше й чому.
 18. Доведи, що «Гер переможений» за жанром — новела.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи треба проявляти гуманізм до ворогів своєї Батьківщини?

Бути толерантним — це сила чи слабкість людини?

Висловлюючи свою позицію під час дискусії, наводь приклади з літератури, історії, суспільно-політичного чи особистого життя.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на біографічну статтю в підручнику, запиши запитання для уявного інтерв'ю з письменницею, які ти можеш поставити.
2. Поясни, чим новела відрізняється від оповідання.
3. Усно перекажи події новели від імені Фрідріха.

ЛІТЕРАТУРА В КОЛІ МИСТЕЦТВ

1. Створи у співпраці з однокласниками колаж на тему «Гуманізм і толерантність», прочитавши, як це робити в розділі «Пам'ятки» наприкінці підручника.
2. Склади й запиши сенкан, який буде коментарем до колажу. Підготуйте виставку робіт і обговоріть їх у класі.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Підготуй кадрован до новели «Гер переможений» та напиши до нього коментар. Докладніше про це сказано наприкінці підручника в розділі «Пам'ятки».

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Яскравим виявом толерантності є слова відомого французького гуманіста XVIII ст. Вольтера: *Я не згоден з тим, що ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи ваше право висловити свою думку.*

Досліди, які ознаки толерантності вважають визначальними твої ровесники. Для цього разом з однокласниками проведи опитування в школі на тему «Основні ознаки толерантності». Узагальни результати і напиши «Кодекс толерантності» для учнів школи/класу. Оприлюдни ваше дослідження в соціальних мережах.

ПЕРЕВІР, ЧИ СТАРАННО ТИ НАВЧАЄШСЯ

I. Візьми участь в обговоренні проблемного питання розділу (с. 155)

1. Вислови свою думку та наведи два–три аргументи на її захист. Вислухай однокласників і оціни, тези кого з них під час дискусії були переконливіші й оригінальніші. Чим саме?
2. Поділися враженнями від обговорення з членами своєї родини. Дізнайся, що вони думають із приводу порушених питань.

II. Підбий підсумки своєї роботи

1. Визнач, як ти досягав/досягала засвоєння матеріалу розділу. Для цього в зошиті накресли табличку та заповни її або виконай це завдання усно.

Які види робіт
я виконував/
виконувала?

Як я це
робив/робила?

Де і як я ці знання/
вміння зможу застосувати?

--	--	--

2. Усно дай відповіді на запитання.
 1. Чи задоволений/задоволена ти результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло твоєму успіху?
 2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ти вбачаєш причини своїх невдач?
 3. У чому ти змінився/змінилася як читач, опрацювавши розділ?

МИ — УКРАЇНЦІ

Україна — це ти і я, мешканець мегаполіса і хутірця, всесвітньо відомий діяч і нікому не знаний учень 7 класу. Усі разом ми — українці. Кожен із нас — представник великого й мужнього народу. Щоденними справами ми творимо нашу країну та її історію.

Коли європейці чують імена боксерів Віталія і Володимира Кличків, футболіста Андрія Шевченка, співачки Руслани Лижичко, вони знають: це — Україна. Україна — це митці Тарас Шевченко і Микола Лисенко, авіаконструктори Ігор Сікорський і Сергій Корольов, учені Борис Патон і Володимир Вернадський, співачка Соломія Крушельницька і силач Іван Піддубний та багато інших достойників, які своїми справами прославили нашу країну на весь світ.

Двоє поетів, із творами яких ти ознайомишся на початку цього розділу — Олег Ольжич і Олена Теліга, — мешкали переважно за межами України. Але вони свідомо йшли на ризик і навіть прийняли смерть в ім'я майбутнього свого народу, сповідуючи принцип «Якщо не я, то хто?». Вивчаючи біографії письменників та їхні твори, уміщені в розділі, задумайся над проблемним питанням розділу: **Що повинно стати мірилом патріотизму особистості?**

НАВЧАЛЬНИЙ МАРШРУТ РОЗДІЛУ

У цьому розділі ти:

▷ прочитаєш твори:

Олег Ольжич

«Господь багатий нас благословив»,
«Захочеш — і будеш»

Олена Теліга

«Радість», «Сучасникам»,
«Пломінний день»

Олександр Гаврош

«Неймовірні пригоди
Івана Сили, найдужчої
людини світу»

Андрій Малишко

«Пісня про рушник»,
«Чому, сказати, й сам не
знаю...», «Вчителька»

▷ вивчиш напам'ять
вірш Олега Ольжича
або Олени Теліги (на вибір)

▷ удосконалиш уміння читати
художні твори;

▷ дізнаєшся більше про
письменників та їхні твори;

▷ розкриєш для себе творчий світ
письменника, його погляди,
переконання та ідеали;

▷ співпереживатимеш
із письменником та його
героями, характеризуватимеш
образи героїв;

▷ удосконалиш уміння визначати
тему, ідею, проблеми,
аналізувати композицію
епічних творів, помічати
художні прийоми та засоби,
які допомогли письменникові
втїлити свій художній задум;

▷ розвиватимеш уміння
аналізувати вірші, визначати
їхні основні ідеї

▷ Визнач, які завдання із запропонованих ти вважаєш найважливішими. Додай до них інші, що є значущими саме для тебе. Подумай, як досягатимеш їх виконання.

**ОЛЕГ
ОЛЬЖИЧ**
(Олег Александрович
Кандиба)
(1907–1944)

Попрацюй у парі.

1. Пригадай, що тобі відомо про українського поета Олександра Олеся. Порівняй свою відповідь із відповіддю однокласника/однокласниці.
2. Опрацюй біографічний матеріал про Олега Ольжича. На берегах підручника олівцем роби відомі тобі позначки. Обміняйся з однокласником/однокласницею думками про прочитане.

Олег Ольжич — один із псевдонімів українського поета-емігранта Олега Александровича Кандиби. Син відомого українського поета Олександра Олеся (Олександра Івановича Кандиби) народився 21 липня 1907 року в Житомирі. Трирічним хлопчиком разом із батьками він переїхав до Києва, а згодом — до невеличкого селища Пущі-Водиці поблизу столиці.

Обдарований від природи, він гарно малював, навчався грати на фортепіано та скрипці, вивчав кілька іноземних мов і вже в три роки вільно читав. У п'ять років Олег написав невеличку п'єсу про козацтво і сам її проілюстрував.

Увесь звичний уклад життя сім'ї Кандиб зруйнувала російська революція 1917 року. Олександр Олесь у 1919 році переїхав до Будапешта і працював за кордоном культурним аташе уряду Української Народної Республіки. Згодом він домогся виїзду сім'ї. П'ятнадцятирічний Олег з матір'ю прибули спочатку до Берліна, а потім переїхали до Чехословацької Республіки.

У Празі Ольжич вступив до Карлового університету, а вже у 23 роки став наймолодшим доктором археології, захистивши дисертацію про трипільську культуру. Перед молодим ученим, що володів дев'ятьма європейськими мовами, відкривалася блискуча кар'єра, його запрошували читати лекції в США та Італії. У майбутньому він міг стати науковцем світового рівня. Але Ольжич вирішив присвятити себе Україні. Як історик, він розумів, що вибороти свободу й незалежність Батьківщини можна лише щоденною працею й боротьбою. Такі політичні переконання привели його до найсильнішої перед Другою світовою війною Організації Українських Націоналістів (ОУН).

У цей час Олег Ольжич виступив із першими поетичними творами. Свої націєтворчі переконання він відобразив художньо у двох прижиттєвих збірках «Рінь» (1935) і «Вежі» (1940). Не випадковий і вибір псевдоніма поета: *Ольжич* — син давньоруського князя-звитяжця Олега.

Невдовзі власними вчинками він підтвердив щирість своїх переконань. Коли в 1941 році Німеччина напала на СРСР, Олег Ольжич як керівник похідних загонів ОУН одним із перших прибув до України із завданням працювати на відновлення української державності. Він очолював націоналістичне підпілля в Києві, розбудовував мережу ОУН, був фундатором Української Національної Ради як майбутнього парламенту незалежної України.

Німецькі окупанти, вбачаючи в діяльності ОУН загрозу, почали репресії. За час війни 95 % членів ОУН, що прибули на Східну Україну в похідних групах, загинули від рук гестапо і підступних дій комуністичного НКВС¹. У травні 1944 року Олега Ольжича у Львові заарештовано й відправлено до концтабору Заксенхаузен. Одному з ув'язнених — капітану Єжі Кунцевичу — після чергового катування він шепнув: «Б'ють страшенно». Але Ольжич нікого з побратимів по боротьбі не виказав, а на аркуші своїм мучителям написав: «Ні про своїх друзів, ні про свою працю в ОУН говорити нічого не буду».

У ніч з 9 на 10 червня 1944 року Олега Ольжича було закатовано. Тіло героя наказано спалити в крематорії.

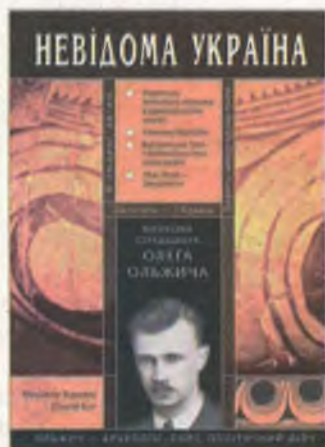
ЗІ СПОГАДІВ ПРО ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА ТА ЙОГО ТВОРЧОГО ДОРОБКУ

**Оксана Лятуринська, українська письменниця, художник,
скульптор і громадська діячка**

Він скромний і стриманий, дає другим говорити за себе, але все докільля відчуває його перевагу і зверхність.

Та його божеська простота! Ніколи він не давав комусь зрозуміти свою елітність, вивищеність над кимсь. Але це відчувалось, хотів він того, чи ні, і, може, якраз через ту його божеську простоту.

Особисто мені він здавався «надлюдиною». Я заперечувала в ньому навіть усі щоденні потреби, як от, наприклад, потребу їсти. Це не погоджувалось з моїм уявленням Ольжича, хоч до цього він не давав жодної спонуки: тримав себе завжди так природно.

¹ НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ, каральний орган у СРСР.

Улас Самчук, український письменник, журналіст і публіцист

Звичайно мовчазний, висловлювався коротко й урівно, у розмовах міг вставити якийсь вислів, що його після повторювали й цитували. Міг сидіти в якомусь куті серед товариства, витягнути вперед довгі ноги в погано чищених черевиках і читати, а то й навіть писати на коліні свої шкільні завдання чи університетську іспитову працю.

Уривок із твору Олега Ольжича «Дух руїни»

Вся історія України — це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руїної, що розпошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розклад. А вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною. У цій вічній боротьбі творчого будуючого духа зі стихією степу й руїни віримо твердо, що творчий дух переможе хаос і розклад, звідки б цей не походив і як не проявлявся. Бо інакше не було б смислу в нашому житті і змаганні.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Виконай два завдання за вибором.

1. Прочитай біографічну статтю про Олега Ольжича. На прикладі його життя добери **два** аргументи, які пояснюють латинське прислів'я *Задля Батьківщини треба жертвувати навіть славою*.
2. Прокоментуй слова Олега Ольжича до свого батька Олександра Олеся. На прикладах історії України наведи аргументи на підтвердження думки поета.
3. Проведи міні-дослідження. З історії України ХХ–ХХІ ст. добери приклади на підтвердження думки Ольжича з твору «Дух Руїни». Який висновок ти можеш зробити і яку пораду дати сучасникам?

ГОСПОДЬ БАГАТИЙ НАС БЛАГОСЛОВИВ

І вірити, і прагнуть — не вотщѐ.
Безсмертне — і величне, і ясне-бо.
Ось лине хмара з літеплим дощем,
І розверзається врочисте небо.

Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не одняти:
Любов і творчість; туга і порив,
Одвага і вогонь самопосвяти.

Солодких грон і променистих вин —
Доволі на столах Його веселих.
Іди ж сміливо і бери один,
Твоєму серцю найхмельніший келих.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Вотщѐ — марно, без сподіваних наслідків.
Літеплий — теплий.

Богдан Ткачик. З домовини встане Україна

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажи, який настрій, думки, почуття та емоції пробудив у тебе цей вірш. Назви слова, які допомагають авторові створити такий настрій.
2. Поясни, як ти розумієш слова:
І вірити, і прагнуть — не вотще.
Безсмертне — і величне, і ясне-бо.
3. Розкажи, яким ти уявляєш ліричного героя твору, визнач його настрої. Відповідаючи, цитуй уривки.
4. Визнач, які духовні цінності сповідує ліричний герой. Назви слова, які підтверджують твою думку.
5. Поясни значення образів останньої строфи вірша. Які асоціації вони в тебе викликали?
6. Знайди застарілі слова та біблеїзми і поясни їхню роль у творі.
7. Випиши в зошит художні засоби та поясни їхню роль у творі. Який із тропів тебе найбільше вразив і чому?
8. Визнач тему та ідею вірша. Як до цієї художньої ідеї ставишся ти? Свою відповідь обґрунтуй.

ЗАХОЧЕШ — І БУДЕШ

Захочеш — і будеш. В людині, затям,
Лежить невідгадана сила.
Зрослась небезпека з відважним життям,
Як з тілом смертельного крила.

І легко тобі, хоч і дивишся ниць,
Аби не спіткнутись ні разу,
І нести солодкий тягар таємниць
І гостру петарду наказу.

Навчишся надать блискавичність думкам
І рішенням важкість каміння.
Піти чи послати і стать сам на сам
З своїм невблаганним сумлінням.

БУДЬ УВАЖНИМ ДО СЛОВА

Затямити — запам'ятати.

ПОМІРКУЙ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поділися з однокласником/однокласницею враженням, яке справив на тебе цей вірш. Чи викликав він у вас спільні настрої і переживання?
2. Поясни, як ти розумієш значення виразу:
Піти чи послати і стать сам на сам
З своїм неблаганним сумлінням.
На прикладі життя Олега Ольжича доведи, що ці рядки не були для поета лише красивою метафорою.
3. Охарактеризуй ліричного героя твору. Що в нього спільне з ліричним героєм вірша «Господь багатий нас благословив»?
4. Визнач тему та ідею вірша. Пригадай, у кого з поетів звучить подібна ідея.
5. Яке твоє ставлення до поетичної ідеї твору? Чи знаходить вона втілення у твоєму житті і як саме?
6. Поясни, як співвідноситься заголовок з ідеєю вірша.
7. Випиши в зошит художні засоби. Назви той із них, що вразив тебе найбільше, і поясни чому.

ПОДИСКУТУЙ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Прочитай думки про патріотизм американського письменника Дж. Сантаяни та українського письменника Юрія Липи. Чи не суперечать вони одна одній? Що означає бути патріотом для тебе? Свою відповідь обґрунтуй.

- Ногами людина повинна вrostи в землю своєї вітчизни, але очі її нехай оглядають увесь світ (*Дж. Сантаяна*).
- Це ж така нормальна річ — визнавати свій край за середину світу (*Юрій Липа*).

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Досі ще належним чином не поціновано внесок в українську культуру та історію батька й сина Кандиб. Навіть у Києві немає вулиць, названої на честь Олександра Олеся.

Підготуй лист до міського (селищного) голови, у якому запропонує назвати одну з вулиць твого населеного пункту на честь Олега Ольжича або Олександра Олеся та обґрунтуй свою пропозицію.

Меморіальна дошка на будинку у Львові, де було заарештовано Олега Ольжича

ОЛЕНА
ТЕЛІГА
(1907–1942)

Вона була веселою, життєрадісною. Вона любила танцювати, грати на фортепіано й писати вірші. Вона закохувалась, і її кохали. Вона не встигла народити дитину, не встигла побачити надрукованою першу поетичну збірку своїх творів. У неї забрали життя в неповних 35 років. У камері, де вона перебувала перед стратою, залишила слова: «Тут сиділа й звідси йде на розстріл Олена Теліга». А зверху — тризуб.

Олена Іванівна Теліга народилася 21 липня 1907 році в містечку Іллівське Московської губернії (Росія). Дівчинка і двоє її старших братів зростали в достатку й вишуканому оточенні. Батько — Іван Шовгенів — професор університету, мати — з родини священника, хоч і були виходцями з України, розмовляли російською. Тому Олена української мови не знала й українкою себе не усвідомлювала, за що потім дорікала своїм батькам.

Після революції 1917 року родина переїхала до Києва. Батько працював професором у Київському політехнічному інституті, був директором департаменту міністерства шляхів в Українській Народній Республіці. Олена в Києві навчалась у приватній гімназії. Після поразки УНР І. Шовгенів зі старшим сином виїхав спочатку до Польщі. Згодом він переїхав до Подєбрад (Чехія) і працював ректором Української господарської академії. Мати з двома дітьми залишилася в голодному й холодному Києві. Лише в 1922 році нелегальним шляхом вони перетнули кордон і дісталися до Чехословаччини.

У Подєбрадах Олена потрапила в інтелігентне українське емігрантське середовище. Вивчати українську мову й культуру їй допомагав Михайло Теліга, за якого згодом вона вийшла заміж.

Про подію, яка стала переломом у світогляді, вона згадувала так.

Одного разу на балу хтось із блискучих кавалерів, у компанії яких була Олена, висловився зневажливо про українську мову. «І враз я почувала в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала того напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: «Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу